

অধ্যাপক চোহানবেক
(Dr. E.A. Schwanbeck)ৰ
দ্বাৰা সংগৃহীত

মেগাস্ট্ৰেনিচৰ
‘ভাৰত ভ্ৰমণ’ (Indika)ৰ টুকুৰাৰ
অসমীয়া অনুবাদ

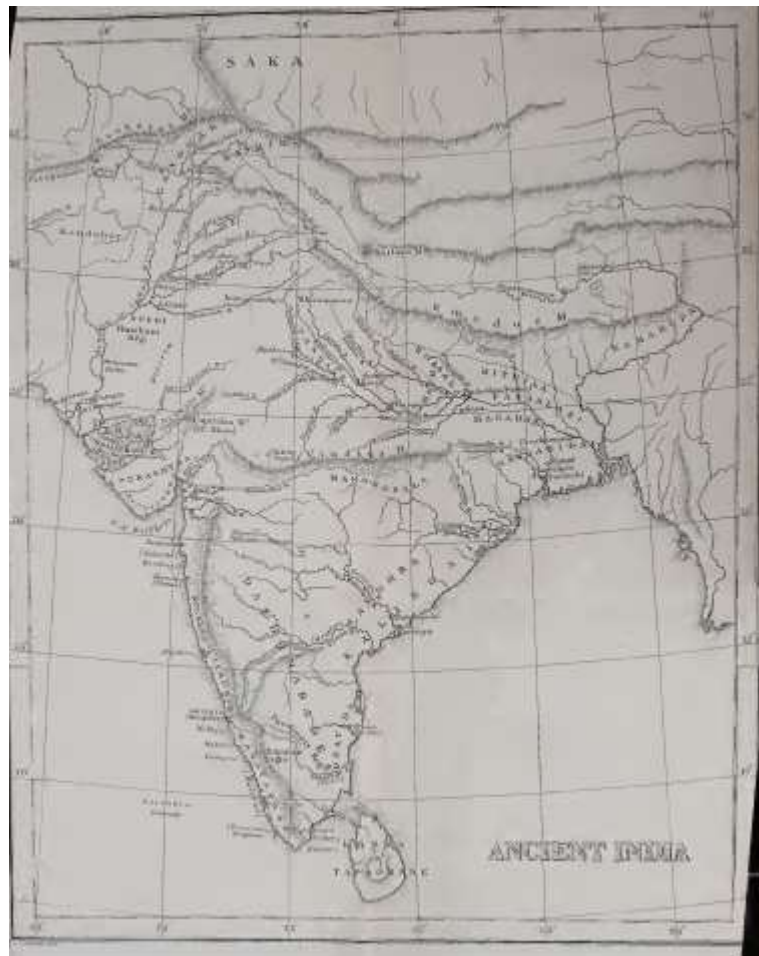
অনুবাদক
ড० ভৱেশ দাস

প্ৰকাশক
সাহিত্য চৰ্চা কেন্দ্ৰ, অসম
প্ৰফেচৰ কলোনি, ২ নং উপপথ, আজাৰা
গুৱাহাটী-৭৮১০১৭

প্ৰথম প্ৰকাশ : ফেব্ৰুৱাৰী, ২০২২
স্বত্ব : অনুবাদক
মূল্য : ২৫০.০০ টকা
পুথিভঁৰাল মূল্য : ৩৫০.০০ টকা
প্ৰচ্ছদ শিল্পী : নীলাভ সৌৰভ
ISBN : 978-93-5996-624-3

মুদ্ৰণ :
বি.এছ.প্ৰিণ্ট এণ্ড পাব্লিকেশ্বন
নুনমাটি, গুৱাহাটী-২০

প্ৰকাশকৰ লিখিত অনুমতি অবিহনে এই গ্ৰন্থৰ কোনো অংশৰ কোনো ধৰণৰ
প্ৰতিলিপি অথবা পুনৰুৎপাদন কৰিব নোৱাৰিব। এই চৰ্ত অমান্য কৰা হ'লে উপযুক্ত
আইনী ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা হ'ব।

মেগাস্থেনিচৰ ভাৰত বিৱৰণ

ভূমিকা

প্ৰথম অধ্যায়

মেগাস্থেনিচৰ পূৰ্বে ভাৰত সম্বন্ধে গ্ৰীকসকলৰ জ্ঞান

অলিম্পিক-অব্দ গণনাৰ প্ৰাৰম্ভিক কালত (খ্ৰীষ্ট পূৰ্ব অষ্টম শতাব্দীত) উপনিবেশসমূহৰ ইতিহাসৰ পৰা গ্ৰীকসকলে পৃথিৱী সম্বন্ধে যি জ্ঞান লাভ কৰিছিল, তাৰ পূৰ্বে মহাকাব্যসমূহৰ জ্ঞানৰ পৰা সম্পূৰ্ণ ভিন্ন আছিল। কাৰণ হোমাৰ প্ৰভৃতি কাবিসকলে বৰ্ণনা কৰা স্থান আৰু ঘটনাসমূহ নিজৰ সৌন্দৰ্য বোধৰ উপযোগীকৈ বৰ্ণনা কৰিছিল। সেয়ে তেওঁলোকে বৰ্ণনা কৰা বিষয়সমূহৰ কিছুমান অপ্ৰাকৃতিক, কিছুমান কল্পিত আৰু আন কেতবোৰ তেওঁলোকৰ জীৱনকালৰ অজ্ঞাত নহ'লেও কাব্যজ্ঞোথিত উপাখ্যানৰ সৈতে সম্পৰ্ক নথকা বাবে উপেক্ষিত হৈছে। এইবাবেই দেখিবলৈ পোৱা যায় যে যদিও হোমাৰৰ সময়ত গ্ৰীকসকল ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে একেবাৰে অজ্ঞ আছিল, তথাপি মহাকাব্যসকলে তাৰ উল্লেখ কৰিছিল নে নাই, অথবা উল্লেখ কৰিলে তেওঁলোকে যিমানদূৰ জানিছিল, সিমানদূৰ বৰ্ণনা কৰিছিল নে নাই, সেয়া সন্দেহৰ বিষয়। হোমাৰৰ 'ওদিচী' নামৰ মহাকাব্যৰ প্ৰথম সৰ্গত ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে অতি সামান্যভাৱে অস্পষ্টৰূপে এইকেইটি শাৰী উল্লেখ কৰিছিল-

“পৃথিৱীৰ প্ৰান্তদেশবাসী ইউৰোপীসকল, প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য, এই

দুটা ভাগত বিভক্ত।”* সেয়ে দেখা গৈছে যে ‘ইণ্ডিয়া’ (ভাৰতবৰ্ষ) নামটো হোমাৰৰ বহুকাল পূৰ্বৰপৰাই ব্যৱহৃত হ’বলৈ আৰম্ভ কৰিছিল।

কিন্তু পঞ্চাশৰ পৰা ষাঠি অলিম্পিক-অব্দ (খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতাব্দীত) গ্ৰাকসকলৰ জ্ঞানালোচনা আৰু সাহিত্য চৰ্চা সম্পূৰ্ণৰূপে পৰিৱৰ্তিত হৈছিল। এই সময়ত কাব্যৰ অৱনতি আৰম্ভ হয়, কিন্তু গভীৰ মনোনিৱেশ সহকাৰে বিশ্বতত্ত্বৰ অনুসন্ধান আৰু আলোচনাৰ সূত্ৰপাত হয়- কবিসকলৰ সন্মুখত সেই কথা অজ্ঞাত নহ’লেও সেয়া তেওঁলোকৰ বাবে উপহাসৰ বিষয় আছিল। কিন্তু গ্ৰন্থকাৰসকলে কাব্যালোচনা ত্যাগ কৰিলেও প্ৰাচীন কাব্যকল্পিত বিষয়সমূহ বিশ্বাস কৰিবলৈ এৰা নাছিল। তেওঁলোকৰ মনত অতীতৰ প্ৰতি থকা অনুৰাগ আৰু একপ্ৰকাৰ কল্পনাপ্ৰিয়তা বৈ গৈছিল, সেয়ে তেওঁলোকে উচিত অৰ্থতেই উপন্যাস লেখক হিচাবে অভিহিত হ’বলৈ আৰম্ভ কৰিলে। তথাপি বিবেচনা শক্তি আৰু বিচাৰ প্ৰণালী অক্ষুৰাৱস্থাত থাকিলেও, এই তত্ত্বানুসন্ধানৰ যথেষ্ট উন্নতি হৈছিল। প্ৰথমে দৰ্শনৰ উন্নতি সাধন হৈছিল। দৰ্শনৰ পিছত ভূগোল বিদ্যা আৰু তাৰ পিছত ইতিহাস চৰ্চা হ’বলৈ ধৰিলে। প্ৰথমগৰাকী ভূগোলবিদ প্ৰধানকৈ দাৰ্শনিক আছিল আৰু ঐতিহাসিকসকলৰ মাজত যিগৰাকী সৰ্বপ্ৰথম উল্লেখযোগ্য, তেওঁ ভূগোলবিদ আছিল।

মিলীটচবাসী অনক্ষিমন্দাৰ (Anaximander) প্ৰথমগৰাকী ভূগোলবিদ। তেওঁ এক নিৰ্ঘণ্টত সমগ্ৰ পৃথিৱীৰ বিৱৰণ প্ৰদান কৰিছিল। তাত ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে কোনো কথা উল্লেখ আছিল নে নাই তাক সঠিককৈ ক’ব পৰা নাযায়, কাৰণ এই বিষয়ে কোনো অবিসম্বাদী প্ৰমাণ নাই। আমি দেখিবলৈ পাওঁ অনক্ষিমন্দাৰৰ কিছুকাল পিছতেই হেকটেয়াচ (Hecataeus) আৰু হিৰোদটাচে (Herodotos) ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে বহু কথাই জানিছিল। কিন্তু ইয়াৰ পৰা একো অনুমান কৰিব পৰা নাযায়, কিয়নো এওঁলোক স্কাইলাক্ষৰ (Scylax) ওচৰত ঋণী।

ষাঠি অলিম্পিক অব্দত (খ্ৰীষ্ট পূৰ্ব ৫৪০ অব্দত) পাৰস্যৰ ৰজা দৰায়চ হিষ্টপ্পিচ কাৰিয়ণবাসী স্কাইলাক্ষক সংগীসহ সিন্ধু নদৰ গতিপথ আৱিষ্কাৰ কৰিবলৈ প্ৰেৰণ কৰিছিল। এই ভ্ৰমণ সম্বন্ধে হিৰোদটাচ তেওঁৰ ইতিহাসৰ ৪৪

* Dr. Schwannbeck সুদীৰ্ঘ পাদটীকাত দেখুৱাইছে যে হোমাৰৰ সময়ত গ্ৰীকসকল ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে অৱহিত আছিল আৰু ‘ইণ্ডিয়া’ বোলোতে আফ্ৰিকা আৰু ভাৰতবৰ্ষ উভয় দেশৰ অধিবাসীকেই বুজাইছিল।

অধ্যায়ত লিখিছে- “স্কাইলাক্ষ আৰু তেওঁৰ সংগীসকলে পাকটুয়িকী দেশ আৰু কাশ্যপপুৰৰপৰা যাত্ৰা কৰি সিন্ধু নদৰ পূবদিশত উদায়চলৰ ফালে গৈ সমুদ্ৰত উপস্থিত হয়গৈ। তাৰ পিছত সমুদ্ৰৰ উপকূলৰে পশ্চিমদিশে আগুৱাই গৈ ৩০ মাহৰ অন্তত এই দেশত উপস্থিত হয়। আগতেই কোৱা হৈছে যে তাৰ পৰা ইজিপ্টৰ ৰজা ফিনিচীসকলে অৰ্ণৱজানেৰে লিবিয়া প্ৰদক্ষিণ কৰিবলৈ প্ৰেৰণ কৰে।” স্কাইলাক্ষই এই যাত্ৰা সম্বন্ধে এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। তাৰ প্ৰমাণস্বৰূপে ইয়াকেই ক’ব পৰা যায় যে বহু গ্ৰন্থত সেই গ্ৰন্থৰ উদ্ধৃতি পোৱা যায় আৰু বাইজেন্টিয়ামবাসী ষ্টিফেনচ আৰু ষ্ট্ৰাবোক প্ৰাচীন ইতিহাস লেখক হিচাবে ইয়াক উল্লেখ কৰিছে। ষ্ট্ৰাবোই কৈছে- এই নৌযাত্ৰা সম্বন্ধে যিখন গ্ৰন্থ বৰ্তমানে পোৱা যায় সেইখন স্কাইলাক্ষই লিখিছিল বুলি কোৱাটো ভুল। স্কাইলাক্ষৰ গ্ৰন্থত যিবোৰ বৰ্ণনা আছে তাৰ পৰা অনুমান হয় যে তেওঁ সিন্ধু নদ, কাশ্যপপুৰ আৰু পাকটুয়িকী দেশৰ বৃত্তান্ত, বিভিন্ন ভাৰতীয় জাতিসমূহ সম্বন্ধে বহু উপাখ্যান লিখি থৈ গৈছে। এই উপাখ্যানসমূহৰ পৰাই ফিলষ্ট্ৰাষ্টৰ গ্ৰন্থ ‘ছায়াপদ’* (গ্ৰীক - Skiapodes) তেওঁলোকৰ পদ ইমানেই বৃহৎ আছিল যে ই ছাতিৰ দৰে ৰ’দৰ পৰা ৰক্ষা কৰিছিল) ‘দীৰ্ঘশিৰাঃ’ প্ৰভৃতি আৰু টেট্‌জৰ গ্ৰন্থত ছায়াপদ, একচক্ষুঃ, কৰ্ণপ্ৰাবৰণ ইত্যাদি জাতিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

স্কাইলাক্ষৰ পিছত মিলিটচবাসী হেকটেয়াচ আৰু হেকটেয়েচৰ পিছত হীৰডটচ ভাৰতৰ বৰ্ণনা কৰিছিল। হীৰডটচে প্ৰণয়ন কৰা ইতিহাসৰ ৯৮ ৰপৰা ১০৬ অধ্যায়লৈ পাৰস্য দেশৰ বৰ্ণনা প্ৰসংগত সংক্ষেপে ভাৰতবৰ্ষৰ বিৱৰণ দিছিল। হেকটেয়াচ কৃত “পৃথিৱীৰ মানচিত্ৰ” নামৰ গ্ৰন্থখনত নিম্নলিখিত নামবোৰ দেখা যায়- সিন্ধু, সিন্ধুতীৰবাসী ওপিয়াই জাতি, কালাটিয়াই জাতি, গান্ধাৰদেশীয় কাশ্যপপুৰ নামৰ নগৰ, ভাৰতীয় এথ্ৰাণ্টি নগৰ। এইবোৰৰ সৈতে ছায়াপদ আৰু বোধহয় পিগমাই (Pygmaei) নাম দুটাও সংযুক্ত হ’ব পাৰে। হীৰডটচৰ ইতিহাসত সিন্ধুনদ, কাশ্যপপুৰ, পাকটুয়িকী ভূমি, গান্ধাৰবাসী, কালণ্টিয়াই বা কালাটিয়াই আৰু পদইয়াই (Padaioi) নামসমূহ অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে। তিনিওগৰাকী গ্ৰন্থকাৰৰ এনেধৰণৰ একে উল্লেখ, অন্যান্য স্থলত সুস্পষ্ট নহ’লেও এইবাবেই সম্ভৱ হৈছে বুলি ধাৰণা হয় যে শেষৰ দুগৰাকীয়ে প্ৰথমগৰাকী অৰ্থাৎ স্কাইলাক্ষক

* গ্ৰীক Skiapodes - এওঁলোকৰ ভৰিৰ পতা ইমানেই বৃহৎ আছিল যে ছাতিৰ দৰে ৰ’দ নিবাৰণ কৰিছিল।

অনুসৰণ কৰিছিল। বিশেষকৈ দেখিবলৈ পোৱা গৈছে যে নামবোৰ ঠিক একে ৰূপত উচ্চাৰিত হৈছে। কাৰণ ভাৰতীয় কাশ্যপপুৰ নাম Kaspapyros লৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে। গ্ৰীকসকলৰ পক্ষে এনেধৰণৰ ৰূপান্তৰকৰণৰ কোনো আৱশ্যকতা নাছিল। কিন্তু হেকটেয়চ নামটো এনেধৰণে উচ্চাৰণ কৰিছে হীৰডটচ আৰু স্কাইলাক্ষৰ নৌযাত্ৰাৰ বৰ্ণনাকালত আৰু নিজৰ অভিজ্ঞতালব্ধ বিষয় বুলি নামটো সেইধৰণে লিখিছে। হীৰডটচৰ ইতিহাসৰ বহু সংস্কৰণত সেই নামটো মুদ্ৰণৰ দোষত Kaspatyros ৰূপে বিকৃত হৈছে। Skiapodes বুলি ভাৰতীয় কোনো নাম নাই- এইটো বোধকৰোঁ কায়াপদ নামৰ অপভ্রংশ। সি যি কি নহওক ভাৰতীয় নাম গ্ৰীক ভাষাত প্ৰকাশ কৰিলে কিছু বিকৃত হ'বই। তদুপৰি Kalatioi নামটো হেকটেয়চ আৰু হীৰডটচে একেই উৎসৰ পৰা গ্ৰহণ কৰিছিল। কিয়নো এই গ্ৰীক নামটো কোনোপধ্যেই আখৰে আখৰে ভাৰতীয় নামৰ সৈতে নিমিলে। তাৰ পিছত আথিনেয়েচে (Athenaus), স্কাইলাক্ষ আৰু হেকটেয়চৰ পৰা যিবোৰ উদ্ধৃতি দিছে তাৰ পৰা অনুমান হয় সেই দুজনৰ মতৰ মিল আছিল। হেকটেয়চৰ গ্ৰন্থৰ মাত্ৰ কেইটামান নাম আৰু বাক্যহে পোৱা যায়। হীৰডটচে বিভিন্ন দেশৰ বৰ্ণনা কৰিছে যাৰ বাবে তেওঁৰ বৰ্ণনা বহু পৰিমাণে বিশ্বাসযোগ্য বুলি ধৰা হয়। তেওঁ ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে মুখবন্ধস্বৰূপ সামান্য কিছু কথা কৈ সিন্ধু নদৰ বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা কৰিছে আৰু তাৰ নিকটবৰ্তী জাতিসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰি কাশ্যপপুৰলৈ প্ৰত্যাগমন কৰিছে। কাশ্যপপুৰৰ পৰাই তেওঁৰ ভূ-বৃত্তান্তৰ শেষ সীমা নিৰ্ধাৰিত হৈছে। অন্যান্য স্থানৰ বৰ্ণনাৰ বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰতো হীৰডটচে যিবোৰক নিজস্ব বুলি কৈছে সেইবোৰো প্ৰকৃততে হেকটেয়চৰ পৰাহে ধাৰ কৰিছে, সেই কথা তেওঁ নিজেও স্বীকাৰ কৰিছে। অন্যান্য দেশৰ দৰে ভাৰতবৰ্ষৰ বিৱৰণ দিবলৈ গৈও তেওঁ প্ৰাচীন গ্ৰন্থসমূহক আলম হিচাবে লৈছে আৰু পাৰ্চীসকলৰ পৰা পুৰাণপুৰাণৰূপে প্ৰকৃত তথ্যৰ বিষয়ে অৱগত হ'বলৈ চেষ্টা কৰিছে। সেইবাবেই ইতিহাসত 'পাৰ্চীসকল', 'পাৰ্চীসকলৰ মাজত প্ৰবাদ আছে' ইত্যাদি কথা পুনঃ পুনঃ পোৱা যায়।

এইধৰণে আমি দেখিবলৈ পাবোঁ যে হেকটেয়চ আৰু হীৰডটচ উভয়েই স্কাইলাক্ষৰ পদাঙ্ক অনুসৰণ কৰিছে, সেয়ে গ্ৰীকসকলৰ ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে পূৰ্বৰ যি জ্ঞান আছিল, সেই জ্ঞান তেওঁলোকৰ জৰিয়তে সামান্য পৰিমাণে হ'লেও বৃদ্ধি পাইছিল নে নাই, সেয়া সন্দেহৰ বিষয়। হেকটেয়চৰ সমকালীন বা পৰৱৰ্তী মিলীটচবাসী ডায়োনিচিয়চ (Dionysios), লাম্পচখাচ খাৰণ (Charan),

লেচবচবাসী হেলানিকচ (Hellanicos) সম্বন্ধে এই জ্ঞান বৃদ্ধিৰ আশা আৰু অলপ কৰা যাবই পাৰে। এইসকলে পাৰ্চী জাতিৰ বৰ্ণনাৰ ছলেৰে, ডায়োনিচিয়চে তেওঁৰ ভূগোল বিৱৰণত আৰু খাৰণ প্ৰণীত 'ইথিওপিয়' নামৰ গ্ৰন্থত ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে কিছু কথা লিখিছিল যদিও সেইবোৰৰ বিষয়ে কোনো কথা পোৱা হোৱা নাই।

ভাৰতবৰ্ষৰ বৰ্ণনাত স্কাইলাক্ষৰ ওচৰত যিসকল ঋণী, তেওঁলোকক প্ৰথম শ্ৰেণীভুক্ত কৰা যাব পাৰে। তেওঁলোকৰ পিছত দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ তত্বজিজ্ঞাসু 'স্টাচিয়চ' (Ctesius)ৰ প্ৰাদুৰ্ভাৱ ঘটিছিল। এওঁ ক্লিডচ (Cnidus)নগৰৰ অধিবাসী আছিল। ইয়াৰ বিৱৰণ স্কাইলাক্ষৰ গ্ৰন্থৰ পৰা কিমানদূৰ সংগৃহীত, নিশ্চিতকৈ ক'ব পৰা নাযায়, কিন্তু এই কথা ক'ব পৰা যায় যে তেওঁ বহু বিষয়ক কথাই উল্লেখ কৰিছিল যিবোৰ স্কাইলাক্ষৰ গ্ৰন্থত পোৱা যায়। দৃষ্টান্তস্বৰূপে Skiapodes, Otoliknoi, Henotiktone কথা উল্লেখ কৰা যাব পাৰে। সি যি কি নহওক স্টাচিয়চৰ বৰ্ণনা পদ্ধতি স্কাইলাক্ষৰ পদ্ধতিৰ অনুৰূপ, কাৰণ উভয়েই অদ্ভুত আৰু অতিপ্ৰাকৃত বিষয়ৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ ভাল পাইছিল। কিন্তু এওঁৰ গ্ৰন্থ নিৰবিচ্ছিন্ন মিছা কথাৰে পৰিপূৰ্ণ হ'লেও প্ৰাচীন গ্ৰন্থকাৰসকলে বা অন্যান্য বহুতেই এওঁৰ প্ৰতি অন্যায়ভাৱে দোষাৰোপ কৰি এওঁক অপৰাধী সাব্যস্ত কৰিছে। যিহেতু এওঁ পাৰ্চীসকলৰ মুখত যি শুনিছিল, তাকেই লিপিবদ্ধ কৰিছিল আৰু বোধ হয় স্কাইলাক্ষৰ গ্ৰন্থৰ পৰাও কোনো কোনো বৃত্তান্ত গ্ৰহণ কৰিছিল। বৰ্তমান কালত যিসকলে ভাৰতবৰ্ষ সম্পৰ্কে একেবাৰে অনভিজ্ঞ নহয়, তেওঁলোকে জানে যে অধিকাংশ ক্ষেত্ৰতেই ভাৰতীয় কিস্মদন্তীৰ সৈতে স্টাচিয়চৰ বৰ্ণনাৰ মিল আছে। পিছে তেওঁ এইবাবেই সকলোৰে নিন্দাভাজন হৈছে যে তেওঁ ভাৰতীয় উপাখ্যানবোৰ নিৰ্বিচাৰে, সামান্যও সন্দেহ নকৰাকৈ গ্ৰহণ কৰিছে আৰু সময়ে সময়ে নিজে যিবোৰ বিশ্বাস কৰিব পৰা নাই, এনে কাহিনীও বিবৃত কৰিছে। এই কথাও কোৱা উচিত যে স্টাচিয়চৰ গ্ৰন্থ প্ৰায় সমুদায় বিলুপ্ত হৈছে আৰু অৱশিষ্ট যিখিনি অংশ পোৱা যায় সেইখিনি কাহিনীৰে পৰিপূৰ্ণ। 'ভাৰতবৰ্ষৰ বিৱৰণ' (Indica) গ্ৰন্থৰ অধিকাংশই বিনষ্ট হোৱাত যি অৱশিষ্ট আছে সেয়া কাল্পনিক কাহিনী মাত্ৰ। Indica গ্ৰন্থখনৰ অষ্টম আৰু চতুৰ্দশ অধ্যায়ত ইয়াৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়।* সি যি কি নহওক তেওঁ কোন কোন বিষয়ত ভাৰতবৰ্ষৰ

সত্য আৰু যথাযথ বিৱৰণ দিছে তাক অস্বীকাৰ কৰা অসংগত হ'ব। কাৰণ ষ্ট্ৰাচিয়াচৰ মতে জাতি বৰ্ণনা, জীৱজন্তুৰ বৃত্তান্ত, বিশেষতঃ ভূগোল বিৱৰণ, উপাখ্যানৰ সৈতে জড়িত। ষ্ট্ৰাচিয়াচৰ গ্ৰন্থৰ যিখিনি অৱশিষ্ট আছে, তাৰ পৰা দেখা যায়, সিন্ধু নদৰ দুয়োপাৰৰ যিবোৰ প্ৰদেশ স্কাইলাক্ষে পৰ্যবেক্ষণ কৰিছিল ষ্ট্ৰাচিয়াচ সেই সম্বন্ধেও অজ্ঞ আছিল। এইবাবেই ধাৰণা কৰা হয় যে ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধীয় জ্ঞানৰ উৎকৰ্ষ সাধনৰ বিপৰীতে অৱনতি প্ৰাপ্ত হৈছিল।

ষ্ট্ৰাচিয়াচৰ সময়ৰ পৰা চিকন্দৰ শ্বাহৰ সময়লৈকে (আলেক্সেণ্ডাৰৰ সময়লৈকে গ্ৰীকসকলে ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে সঠিক জ্ঞান আহৰণ কৰিব পৰা নাছিল। তেওঁলোকৰ যিসকলে সেই দেশ সম্বন্ধে সময়ে সময়ে কিছুমান কথা লিখিছিল, তেওঁলোকে পূৰ্বৰ গ্ৰন্থকাৰসকলৰ তথ্যৰ আলমতেই লিখিছিল। কিন্তু তেওঁলোকৰ লিখাৰ ধৰণ দেখি বুজা যায় তেওঁলোকে স্কাইলাক্ষ বা হেকটেয়চৰ পৰিৱৰ্তে হীৰোডটচকেই বেছিকৈ অনুসৰণ কৰিছিল। কিডাচবাসী ইয়ুদক্ষচ (Eudoxus) আৰু কুমীবাসী ইফৰচ (Ephorus) ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে যিবোৰ কথা লিখি থৈ গৈছে, সেইবোৰো হীৰোডটচৰ পৰাই আহৰণ কৰা হৈছে।)

এই দুই যুগত গ্ৰীকসকলে অন্যান্য জাতিতকৈ ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে বেছিকৈ অৱহিত আছিল আৰু সেই সময়ত তেওঁলোকৰ ভাগ্যৰবি তেওঁলোকৰ ওপৰত অতিশয় প্ৰসন্ন হৈছিল। এজন গ্ৰন্থকাৰে নিজেই এই ভূভাগ পৰ্যবেক্ষণ কৰিছিল আৰু এজন স্বদেশসন্নিহিত পাৰস্য ৰাজ্যৰ ৰাজধানীত বহুকাল বসবাস কৰিছিল। গতিকে তেওঁলোকৰ সেই ভূভাগ সম্বন্ধে অনুসন্ধানৰ সুযোগ আছিল। কিন্তু বিবেচনা কৰি চালে দেখা যায় ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে তেওঁলোকৰ জ্ঞান একেবাৰেই কম আছিল। সেই দেশ সম্বন্ধে তেওঁলোকৰ অদ্ভুত অজ্ঞতা আৰু ফলত উৎপন্ন হোৱা বিভ্ৰম বিশেষভাৱে লক্ষ্যনীয়। এইবোৰ বিভ্ৰমৰ বাবেই চিকন্দৰ শ্বাহৰ ভাৰত অভিযানত বহুত আউল লাগিছিল।

চিকন্দৰ শ্বাহৰ সময়ৰ পৰা ভাৰত সম্বন্ধীয় জ্ঞানৰ আন এক যুগ আৰম্ভ হয়। এই যুগত গ্ৰীক আৰু মচেদেনীয়সকলৰ পৰ্যবেক্ষণ প্ৰণালী আৰু বিচাৰ শক্তিয়ে উন্নতি লাভ কৰে। গতিকে তেওঁলোকে নিজে যি প্ৰত্যক্ষ কৰিছিল, তাকেই উৎকৃষ্টৰূপত বৰ্ণনা কৰি গৈছিল। তেওঁলোকে সিন্ধু নদৰ তীৰৱৰ্তী

* তেওঁ কৈছিল যে ভাৰতীয়সকল অত্যন্ত ন্যায়বান। তেওঁ তেওঁলোকৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰ আৰু অস্ত্ৰোপক্ৰিয়াৰো বৰ্ণনা কৰিছে। (৮ম অধ্যায়)। তেওঁ ভাৰতবাসীৰ ন্যায়পৰায়ণতা আৰু ৰজাসকলৰ মহানুভৱতা আৰু মৃত্যুৰ প্ৰতি উপেক্ষা সম্বন্ধে বহু কথাই কৈছে। (১৪শ অধ্যায়)

প্ৰদেশসমূহৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বিপাশা আৰু সিন্ধু নদৰ মুখ পৰ্যন্ত সমস্ত ভূভাগ আৱিষ্কাৰ আৰু পৰ্যবেক্ষণ কৰে। যদিও ইয়াৰ পূৰ্বে স্কাইলাক্ষই সেই সমস্ত প্ৰদেশ পৰ্যবেক্ষণ কৰিছিল তথাপিও কালধৰ্ম আৰু পৰ্যবেক্ষণ প্ৰণালীৰ পৰিবৰ্তন সাধিত হোৱাত মচেদেনীয়াৰসকলে ভাৰতবৰ্ষৰ বৰ্ণনা বিভিন্ন প্ৰকাৰে দিছে। অনুমান কৰা কঠিন নহয় যে তেওঁলোক নিজেও এইবোৰ সম্বন্ধে অৱহিত আছিল কিয়নো তেওঁলোকৰ কোনেও স্কাইলাক্ষ বা হেকটয়েচ, হিৰোডটচ বা স্ক্ৰাচয়েচৰ নামোল্লেখ কৰা নাই। সেই সময়ত যিসকলে ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল তেওঁলোকে একেই প্ৰণালীৰে বিপাশাৰ পাশ্বৱৰ্তী প্ৰদেশসমূহ দৰ্শন কৰিছিল। তদুপৰি তেওঁলোকে হিমালয় আৰু তাম্ৰপৰ্ণীৰ মধ্যস্থিত ভূভাগ সম্বন্ধেও বহু কথা লিখি থৈ গৈছে, কিন্তু এই কথাবোৰ খুবোঁই কম বিশ্বাসযোগ্য। তেওঁলোকে ভাৰতবাসীৰ মুখত যি শুনিছিল তাকেই লিপিবদ্ধ কৰি গৈছিল সাঁচা, কিন্তু তেওঁলোকৰ নিজৰ বিচাৰ-বুদ্ধিৰ অভাৱ আছিল। ভূপৃষ্ঠৰ জ্ঞান হঠাতে বৃদ্ধিপ্ৰাপ্ত হ'লে সাধাৰণতে যি হ'ব পাৰে, তেওঁলোকৰো তেনেকুৱাই হৈছিল। পুৰণি কালত গ্ৰীকসকলে যিবোৰ দেশ আৱিষ্কাৰ কৰিছিল বা অস্পষ্টৰূপে বৰ্ণনা কৰিছিল চিকন্দৰ শ্বাহৰ সহচৰসকলে সেই সমস্ত দেশেই দৰ্শন কৰিছিল অথবা সুক্ষ্মতৰূপে পৰ্যবেক্ষণ কৰিছিল। সেইবাবে গ্ৰীকসকলৰ মনত পূৰ্বৰ সত্য বা মিথ্যা, বিশ্বাস্য আৰু অবিশ্বাস্য কাহিনীৰ সৈতে জড়িত আছিল, ক্ৰমে সেইবোৰ অন্তৰ্হিত হৈছিল। কাৰণ বিদেশ, বিশেষকৈ ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে বহুত বিষয় গ্ৰীকসকলে স্বচক্ষুৰে দৰ্শন কৰিও যিবোৰ বিষয় বৰ্ণনা কৰিছিল, যিসকলে কাহানিও স্বদেশৰ বাহিৰলৈ যোৱা নাই, তেওঁলোকে সেইবোৰ বিশ্বাসযোগ্য বুলি ভবা নাছিল আনকি পৰৱৰ্তী কালৰ সমালোচকসকলে সেইবোৰক ধাৰাবাহিকভাৱে মিছা বুলি সমালোচনা কৰিছিল। সেই সময়ত পুঞ্জীভূত তত্ত্বসমূহ আৱিষ্কৃত হৈছিল। কিন্তু সুধীবৃন্দই তেওঁলোকৰ জ্ঞানৰ সাহায্যত তাক পৰীক্ষা আৰু জুখি চাবলৈ কিস্বা কোনো নিৰ্দিষ্ট বিধিৰ অধীনলৈ আনিব পৰা নাছিল, ফলত লেখকসকলৰ হাতত এনে কোনো কস্তি পাথৰ নাছিল যাৰ দ্বাৰা সত্যক মিথ্যাৰ পৰা পৃথক কৰিব পাৰিব। সেইবাবে তেওঁলোকে মনেৰে কল্পনাৰ সাহায্যত যিবোৰ চিন্তা কৰিছিল তাকেই বিশ্বাস কৰিছিল। এই বিশ্বাসৰ পৰা ই বিচাৰ প্ৰণালী প্ৰাথমিক অৱস্থাত উপনীত হৈছিল। তদুপৰি লেখকসকলৰ ভিতৰত অধিক সংখ্যকেই পুৰুষ সৈন্য আছিল। তেওঁলোক যেনেকৈ অজ্ঞ, তেনেকৈ শিক্ষাহীন আছিল। শিক্ষাৰ অভাৱৰ বাবে তেওঁলোকৰ বিচাৰশক্তিও দুৰ্বল আছিল। বিচাৰহীনতাৰ কাৰণ হিচাবে যে চিকন্দৰ

শ্বাহৰ সমকালীন লেখকসকলেই দায়ী আছিল তেনে নহয়, সেই একেটা কাৰকেই মেগাস্থেনিককো স্পৰ্শ কৰিছিল, কিন্তু সৌভাগ্যৰ কথা এয়ে আছিল যে তেওঁ আনসকলৰ দৰে অশিক্ষিত আৰু অজ্ঞ নাছিল।

আমি সকলোৱেই জানো যে Baeto Diognetus, Nearchus, Onesicritus, Aristobulus, Clitarchus, Androstenis আৰু চিকন্দৰ শ্বাহৰ সমসাময়িক তেওঁৰ সহচৰসকলে ভাৰতবৰ্ষ সম্পৰ্কে যিবোৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল সেইবোৰৰ ইতিমধ্যে বিলুপ্তি ঘটিছে। তথাপিহে সেইসমূহ গ্ৰন্থৰ যিখিনি অৱশিষ্ট আছে, তাৰ পৰা আমি এই সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পাৰোঁ, তেওঁলোকে নিজে যি প্ৰত্যক্ষ কৰিছিল আৰু যিবোৰ কথা লোকপৰম্পৰাত অৱগত হৈছিল (কিন্তু বিশেষভাৱে বৰ্ণনা কৰা নাছিল) সকলোবোৰেই সত্যনুৰূপ লিখি থৈ গৈছে। অৱশ্যে তেওঁলোকে সত্য অক্ষুণ্ণ ৰাখিছিল নে নাই অথবা ভাৰতীয় বা ভাৰতীয় জাতিসমূহ সম্বন্ধে যিবোৰ বৰ্ণনা কৰিছে সেইবোৰ যথেষ্ট হয় নে নহয় সেই প্ৰশ্ন এক সুকীয়া বিষয়। আমি এই বিষয়ত যিমানদূৰ বিচাৰ কৰিবলৈ সক্ষম, তাৰ আলমত ক'ব পাৰোঁ এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ তেওঁলোকৰ পক্ষে অনুকূল নহয়। তেওঁলোকে ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন স্থানৰ সবিশেষ বৃত্তান্ত কষ্টসহকাৰে লিপিবদ্ধ কৰিছে ঠিকেই, কিয়নো সেয়া নহ'লে যুদ্ধ-বিগ্ৰহ অসম্ভৱ, কিন্তু সেই দেশৰ জীৱ-জন্তু সম্বন্ধে খুব কমেই লিপিবদ্ধ কৰিছে আনকি অধিবাসীসকলৰ বিষয়েও সামান্যহে লিপিবদ্ধ কৰিছে। গ্ৰীকসকলে সচৰাচৰ আন জাতিৰ আচাৰ-বিচাৰ, ব্যৱহাৰৰ বিষয়ে অনুসন্ধান আৰু চিন্তা কৰি আয়ত্ব কৰিব পৰা নাছিল। উক্ত গ্ৰন্থকাৰসকলৰ এই গুণৰ খুবেই অভাৱ আছিল। তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থৰ পৰা বুজা যায় অস্ত্ৰৰ বানৱাননি, পৰ্যবেক্ষণ শক্তিৰ সুক্ষ্মতা, ধীৰতা আৰু দৃঢ়তা বিনষ্ট কৰি পেলাইছিল। সেইবাবে যিবোৰ বিষয় গ্ৰীকসকলৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ বিপৰীত আৰু যিবোৰ অত্যন্ত অদ্ভুত, তেওঁলোকে কেৱল সেইবোৰৰ বিষয়েহে উল্লেখ কৰিছে। আনৰ পক্ষে যিবোৰ একান্তই আৱশ্যক এই ধৰণৰ অত্যন্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়সমূহো যেনে- দেৱাৰ্চনা আৰু অন্যান্য জাতিৰ সমাজ-সংস্থান তেওঁলোকে সুক্ষ্ম ৰূপত পৰ্যবেক্ষণ কৰা নাছিল। তেওঁলোকে এই বিষয়সমূহৰ কিছুমান মিছা তথ্যৰ বিৱৰণ দাঙি ধৰিছে, কিছুমান সিন্ধু নদৰ তীৰবৰ্তী ভূখণ্ডৰ কোনো স্থানত প্ৰচলিত থাকিলেও একেবাৰে উপেক্ষা কৰিছে। চিকন্দৰ শ্বাহে যেনেকৈ ভাৰতৰ প্ৰান্তীয় প্ৰদেশত পদাৰ্পণ কৰিছিল, কিন্তু তাৰ সীমাৰ পৰা সীমান্তৰলৈ গমন কৰিব পৰা নাছিল, তেনেকৈ এইসকল গ্ৰন্থকাৰো ভাৰতবৰ্ষ সম্পৰ্কীয় জ্ঞান কেৱল আৱদ্ধ

কৰি গৈছিল, তাৰ পূৰ্ণতা সম্পাদন কৰিব পৰা নাছিল কিয়নো তেওঁলোকে
ভাৰতবৰ্ষৰ একাংশৰ মাত্ৰ আংশিকৰূপে বৰ্ণনা দিব পাৰিছিল।

মেগাস্থেনিচৰ পূৰ্বে ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে গ্ৰীকসকলৰ জ্ঞান এনেকুৱাই
আছিল।

দ্বিতীয় অধ্যায়

মেগাস্থেনিচ

(১) মেগাস্থেনিচৰ ভাৰত ভ্ৰমণ

চিকন্দৰ শ্বাহৰ মৃত্যুৰ পিছত পাৰস্য দেশৰ দৰে ভাৰতৰো সৰ্বস্বত্বত পৰিৱৰ্তনে দেখা দিছিল। যিসময়ত চেলিউকচে আণ্টিগনচৰ ওচৰৰ পৰা এছিয়াৰ দেশসমূহ জয় কৰি নিজৰ প্ৰভাৱশালী ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰে, সেই সময়ত ভাৰতত প্ৰাচ্যদেশৰ* ৰজা চন্দ্ৰগুপ্তই** দেশখনৰ অধিকাংশতেই নিজৰ ধ্বজ উৰুৱায়। চিকন্দৰ শ্বাহে পাৰস্য আৰু ভাৰতৰ সীমান্তত অৱস্থিত যিবোৰ প্ৰদেশ জয় কৰিছিল আণ্টিগনচৰ মৃত্যুৰ কিছু পূৰ্বে তাকে লৈ যুদ্ধৰ উপক্ৰম হ'ল। এই যুদ্ধ সম্বন্ধে ঐতিহাসিকসকলে পৰস্পৰবিৰোধী যি বিৱৰণ দিছে। ইয়াত সংক্ষেপতে সেই কথাবোৰৰ আলোচনা কৰা হৈছে। ইতিহাস লেখকসকলৰ মাজত বিশেষকৈ এটা ঐক্যৰ বিষয়ে দৃষ্টিগোচৰ হয়। তেওঁলোকে কয় যে চিকন্দৰ শ্বাহ ভাৰতবৰ্ষৰ অভ্যন্তৰলৈ যিমানদূৰ প্ৰৱেশ কৰিছিল, সেই যুদ্ধত চেলুকচ তাতোকৈ অধিক অভ্যন্তৰলৈ অগ্ৰসৰ হৈছিল। তেওঁ গংগাতীৰ, পিছত পাটলিপুত্ৰ আৰু সৰ্বশেষত

* প্ৰাচ্য গ্ৰীক আৰু ৰোমান লেখকসকলে নামটো বহুপ্ৰকাৰে লিখিছে- Prasioi, (Strabo, Arrian), Prassi (Pliny), Praisioi (Plutarch, Elian), Prausioi (Nicolaus, Damasc), Bresioi (Diodorus), Phsrrasii (Curtius), Praesides (Justin) মেগাস্থেনিচে বোধহয় লিখিছিল- Praxiakos

** এই নামটোও গ্ৰীকসকলে কেবাপ্ৰকাৰে লিখিছে- Sandrokottos, Sandroktottas, Sandrakottos, Androkottos, Sandrocuttos)

গংগানদীৰ মোহনাপৰ্যন্ত উপস্থিত হৈছিল। এইটো নিঃসন্দেহ যে বহুতেই এইবোৰ মনযোগেৰে অধ্যয়ন কৰি সেইবোৰক বিশ্বাসৰ অযোগ্য বুলি ভাবিছিল, যদি লাচেনে (Lassen) ভাৰতীয় কোনো গ্ৰন্থৰ পৰা কেতবোৰ যুক্তি দাঙি ধৰি বুদ্ধি বিবেচনা বিপৰ্যন্ত নকৰিলেহেঁতেন আৰু শ্লেগেলে (Schlegel) তেওঁৰ মতক সমৰ্থন নকৰিলেহেঁতেন।

এই বিষয়ে কাৰো সন্দেহ নাই যে চেলুকচ ভাৰতবৰ্ষলৈ যুদ্ধযাত্ৰা কৰিছিল। আপিয়ান আৰু জাষ্টিন ইয়াৰ সাক্ষী। জাষ্টিনে কৈছে, “চেলুকচে তাৰ পিছত ভাৰতবৰ্ষত প্ৰৱেশ কৰে। ভাৰতীয়সকলে চিকন্দৰ শ্বাহৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ দ্বাৰা নিয়োজিত শাসনকৰ্তাসকলক হত্যা কৰি নিজকে দাসত্বৰ পৰা মুক্ত কৰিছিল।” ইয়াৰ পিছত চন্দ্ৰগুপ্তৰ প্ৰসংগ উত্থাপন কৰি তেওঁ কৈছে, “চন্দ্ৰগুপ্তৰ সৈতে সন্ধি কৰি আৰু পূৰ্বদেশত শান্তি স্থাপন কৰি চেলুকচ এণ্টিগনচৰ সৈতে যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হৈছিল। (১৫শ ভাগ ৪।২১) যিয়ে এই কথাবোৰ মনোযোগেৰে অধ্যয়ন কৰিব, তেৱেঁই বুজিবলৈ সক্ষম হ’ব যে এই যুদ্ধ বিশেষ গুৰুতৰ নাছিল। জাষ্টিনে নিজেও এই যুদ্ধ বিশেষ গুৰুতৰ বুলি বিবেচনা কৰা নাছিল। তেওঁ জানিছিল যে সেই যুদ্ধ কেৱল ভাৰতৰ সীমান্তপ্ৰদেশতহে সংঘটিত হৈছিল। নিম্নলিখিত কথাত সেয়া প্ৰমাণিত হৈছে—“ভাৰতবৰ্ষই চিকন্দৰ শ্বাহৰ মৃত্যুৰ পিছত তাত নিয়োজিত শাসনকৰ্তাক হত্যা কৰি নিজকে দাসত্বৰ শৃঙ্খলৰ পৰা মুক্ত কৰিছিল।” এই কথাবোৰৰ পৰা স্পষ্টকৈ বুজা গৈছে যে এই ক্ষেত্ৰত ভাৰতবৰ্ষ বুলি কেৱল সিন্ধু নদৰ তীৰৱৰ্তী ভূখণ্ডক বুজোৱা হৈছে। জাষ্টিনে চেমিৰামিচ (Semiramis) সম্বন্ধে কৈছে, “তেওঁ সংগ্ৰাম কৰি কৰিয়েই ভাৰতত আহি উপস্থিত হৈছিল। এওঁ আৰু চিকন্দৰৰ বাহিৰে আন কোনোও তাত প্ৰৱেশ কৰিব পৰা নাছিল।” (প্ৰথম ভাগ, ২।১০)। ইয়াত জাষ্টিন অথবা জাষ্টিন যিজন গ্ৰন্থকাৰৰ ওচৰত ঋণী তেওঁ স্পষ্টতঃ স্বীকাৰ কৰা নাই যে চেলুকচ গাংগেয় প্ৰদেশত উপস্থিত হোৱা নাছিল। গতিকে চেলুকচৰ অভিযান ইমানেই অকিঞ্চিৎকৰ যে তাক কোনোপধ্যেই চিকন্দৰ শ্বাহৰ ভাৰত আক্ৰমণৰ সৈতে তুলনা কৰিব নোৱাৰি।

যিসকল গ্ৰন্থকাৰে সেই সময়ৰ বিৱৰণ লিখি থৈ গৈছে আপিয়ান সেইসকলৰ ভিতৰত অন্যতম। তেওঁ নিজৰ চীৰিয়া (Syria) নামৰ গ্ৰন্থৰ ৫৫ অধ্যায়ত চেলুকচৰ কাৰ্যাৱলীৰ বৰ্ণনা দি থৈ গৈছে আৰু তাক যিমানদূৰ সম্ভৱ গৌৰৱান্বিত কৰিবৰ বাবে যথেষ্ট পৰিশ্ৰম কৰি গৈছে। উক্ত অধ্যায়ত আমি এইবোৰ কথা দেখিবলৈ পাবোঁ যে “তাৰ পিছত চেলুকচে সিন্ধু নদ অতিক্ৰম কৰি

সিদ্ধুতীৰৱতী প্ৰদেশৰ ৰজা চন্দ্ৰগুপ্তৰ সৈতে যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হয় আৰু অৱশেষত সন্ধি স্থাপন কৰি তেওঁৰ সৈতে বিবাহসূত্ৰে আৱদ্ধ হয়।” যেতিয়া এই যুদ্ধ যাত্ৰাৰ পৰিণাম এইদৰে প্ৰশংসাৰ মাধ্যমেৰে পৰিসমাপ্তি ঘটিছে আৰু যেতিয়া চেলুকচৰ বীৰত্বৰ কাহিনী সম্বন্ধে কেৱল মাত্ৰ কোৱা হৈছে যে তেওঁ ‘সন্ধি স্থাপন কৰি বিবাহ সূত্ৰে আৱদ্ধ হৈছে’ তেতিয়া আমি স্পষ্টকৈ বুজিব পাৰোঁ যে সেই গ্ৰন্থৰ বৰ্ণনীয় বিষয় মুঠেই গৌৰৱজনক নাছিল। কাৰণ চেলুকচে যদি সঁচাকৈয়ে গংগা অৱবাহিকা পৰ্যন্ত আহিলেহেঁতেন, তেন্তে তাক অবিস্মৰণীয় কৰি ৰখাই হ’লহেঁতেন আপিয়ামৰ মূল উদ্দেশ্য। কিন্তু এইগৰাকী ঐতিহাসিকৰ মতেও এই যুদ্ধ বিশেষ গুৰুতৰ নাছিল আৰু ই কেৱল সীমান্তপ্ৰদেশতহে সংঘটিত হৈছিল। কাৰণ যি প্ৰবল প্ৰতাপাধিত নৃপতি চন্দ্ৰগুপ্তই সিদ্ধুতীৰৱতী প্ৰদেশসমূহ প্ৰতিৰোধ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা নাছিল, তেওঁক তেওঁ সিদ্ধুতীৰৱাসী জনসংঘৰ ৰজা বুলি অভিহিত কৰিছিল।

যিসকলে চেলুকচৰ জীৱনকাহিনী বিস্তৃতৰূপত বিবৃত কৰিছে ডায়োডৰচ তাৰ ভিতৰত তৃতীয়। তেওঁ স্পষ্টকৈ ভাৰত অভিযানৰ কথা উল্লেখ কৰা নাই। তেওঁ মাত্ৰ কোনো এঠাইত মেগাষ্ট্ৰেণিচৰ পৰা এটা উদ্ধৃতিহে দিছে, কিন্তু তাতো তেওঁ চেলুকচ সম্বন্ধে নিজে একো কোৱা নাই। তেওঁ মাত্ৰ কৈছে, “এই পৰ্যন্ত কোনো বৈদেশিক ভূপতিয়ে গাংগেয় দেশ জয় কৰিব পৰা নাই। কাৰণ মেচিন্দৰ ৰজা চিকন্দৰে সমগ্ৰ এছিয়া জয় কৰাৰ পিছতো গাংগেয় দেশ জয় কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা নাছিল। এই বাক্যটো যে মেগাষ্ট্ৰেণিচৰহে, ডায়োডৰচে সেই কথা নিজে কোৱা নাই। তাৰ পৰাই বুজা যায় যে সেয়া তেওঁৰ একান্ত নিজৰ কথা।

ওপৰোক্ত আলোচনাৰ পৰা এটা কথা স্পষ্ট হৈছে যে যিসকল গ্ৰন্থকাৰৰ চেলুকচৰ কাৰ্যাৱলী ভালদৰে অৱহিত আছিল, তেওঁলোকেও তেওঁৰ ভাৰত অভিযানৰ বিষয়ে নাজানিছিল। যিসকল ভাৰত সম্বন্ধে বিশেষজ্ঞ, তেওঁলোকেও এই সম্বন্ধে অজ্ঞ আছিল। মেগাষ্ট্ৰেণিচৰ লিখন ভংগীৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি তেওঁ দূত হিচাবে ভাৰতলৈ আহিছিল। তেতিয়া চন্দ্ৰগুপ্ত আৰু চেলুকচৰ মাজত বন্ধুত্ব স্থাপিত হৈছিল, অৰ্থাৎ তেতিয়া যুদ্ধৰ অৱসান ঘটিছিল। অথচ তেওঁ কৈছিল যে চিকন্দৰ স্বাহৰ পিছত কোনো সেনাদল ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰা নাছিল। আৰু যদি মানি লোৱা হয় যে যুদ্ধ আৰম্ভ হোৱাৰ পূৰ্বে দূত প্ৰেৰিত হৈছিল তথাপি এইটো আশ্চৰ্যৰ বিষয় যে প্লাবো, আৰিয়ান আৰু ডায়োডৰচে চেলুকচ সম্পৰ্কে অতিৰিক্ত একো কথা কোৱা নাই। ডায়োডৰচৰ দৰে এওঁলোকেও যে

গাংগেয় দেশ অভিযান সম্পৰ্কে অজ্ঞ আছিল, বহু স্থলৰ পৰা সেই কথা প্ৰমাণিত হয়, কিয়নো সেই স্থলসমূহত তাৰ উল্লেখ থকা একান্তই প্ৰয়োজনীয় আছিল। উভয়েই কয় বিপাশা পৰ্যন্ত ভাৰতভূমিৰ বিষয়ে জনা গৈছিল, তাৰ সিপাৰৰ ভাৰতৰ বিষয়ে কোনেও জ্ঞাত নাছিল। (ভাৰতবৰ্ষ ৫।৩) সন্দেহ কৰা হয় যে মেগাস্থেনিচে ভাৰতবৰ্ষৰ বেছি দূৰ ভ্ৰমণ কৰা নাছিল- “ফিলিপতনয় চিকন্দৰৰ সহচৰসকলে যিমানদূৰলৈ গৈছিল, তাতোকৈ কিছু অধিক দূৰ হয়তো তেওঁ ভ্ৰমণ কৰিছিল।” এইক্ষেত্ৰত মেগাস্থেনিচৰ সৈতে চেলুকচৰ তুলনা অত্যন্ত অনুপযোগী আৰু সহজসাধ্য আছিল। স্থাৰ চেলুকচৰ ৰাজ্য মেচিদনীয়াৰ ৰাজ্য বুলি আখ্যায়িত কৰিছে। তেওঁ মেচিদনীয়াৰ অভিযানৰ বৰ্ণনা কেবাবাৰো কৰিছে। কিন্তু মেচিদনীয়াৰ অভিযান বোলোতে তেওঁ চিকন্দৰ শ্বাহৰ অভিযানকেই বুজাইছে, কাৰণ তেওঁৰ মতে মেচিদনীয়া বুলি কওঁতে চিকন্দৰৰ বাহিৰে আন কোনো বুজাব নোৱাৰে। তেওঁ এজন মেণ্ডাৰক (Menander) মেচিদনীয়াৰ সৈতে তুলনা কৰিছে আৰু আশ্চৰ্যকৰ তথা ঐতিকটু হ’লেও তেওঁ বিপাশা অতিক্ৰম কৰি যমুনালৈকে অগ্ৰসৰ হ’ব পাৰিছিল। প্লুটাক (Plutarch) আৰু চেলুকচৰ ভাৰত অভিযান সম্পৰ্কে একো কথা জনা নাছিল। তেওঁ পূৰ্বদিশৰ বিপুল সেনাবাহিনীৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ গৈ কৈছে, “এই জনৰ অমূলক গৰ্ব মাত্ৰ নাছিল। কাৰণ ইয়াৰ কিছুকাল পিছতেই চন্দ্ৰগুপ্ত ৰজা হৈ চেলুকচক উপহাৰস্বৰূপে ৫০০ হাতী প্ৰেৰণ কৰিছিল আৰু ৬ লাখ সৈন্য লৈ বহিৰ্গত হৈ সমগ্ৰ ভাৰত জয় কৰিছিল।” (চিকন্দৰৰ জীৱনী ৬২ অধ্যায়)। ইয়াৰ বাহিৰে যিসকল লেখকে চিকন্দৰৰ কাৰ্যকলাপৰ বৰ্ণনা কৰিছে, তেওঁলোকে চিকন্দৰৰ মৃত্যুৰ পিছত ভাৰতত আন এক গুৰুতৰ যুদ্ধ লাগিছিল বুলি সাধাৰণভাৱে উল্লেখ কৰিছে। মেচিদনীয়া আৰু গ্ৰীকসকলৰ মনত কি ভাৱৰ উদয় হৈছিল, তাক আমাৰ জানিবৰ কোনো উপায় নাই। কিন্তু তাৰ স্মৃতি সেইকালত একেবাৰে বিলুপ্ত হৈছিল- এই বুলিও ধাৰণা কৰা সম্ভৱ নহয়। বাকিৰ (Bactria) গ্ৰীক ৰজাসকলৰ ভিতৰত ভাৰতত যিসকলে যুদ্ধ বিগ্ৰহাদি কৰিছে, তেওঁলোকৰ স্মৃতি বিলুপ্ত হ’ব পাৰে। কাৰণ বাকি গ্ৰীকৰ পৰা বহু দূৰত অৱস্থিত আৰু সেই দুখন দেশৰ মাজত বহু বৰ্ষৰ জাতিৰ লোকে বাস কৰিছিল বাবে বাকিবাসীসকলে গ্ৰীক সমাজ আৰু গ্ৰীক সাহিত্যৰ পৰা একেবাৰে বিচ্ছিন্ন হৈ পৰিছিল। অন্যভাবে ক’বলৈ হ’লে চেলুকচৰ সময়ত মেচিদনীয়াসকল যুদ্ধত পৰাজিত হোৱাত তেওঁলোকৰ মনত ঐক্যমত্য স্থাপিত হৈছিল, গতিকে আন পক্ষই যিহকেই নকৰক কিয়, সেইকথা তেওঁলোকৰ

অথবা গ্ৰীকসকলৰ মাজত গোপনে ৰাখিব নোৱাৰিছিল।

যদি আমি এতিয়া বিচাৰ কৰোঁ যে গাংগেয় উপত্যকাত এই যুদ্ধযাত্ৰা কাহিনীৰ অন্তৰ্নিহিত বিশ্বাসযোগ্যতা কিছু আছে নে নাই, তেন্তে দেখিবলৈ পোৱা যাব যে একেবাৰেই নাই। কাৰণ চিকন্দৰ শ্বাহৰ যুদ্ধই এই শিক্ষা দিছিল যে ভাৰতবাসীৰ সৈতে সংগ্ৰাম কৰিবলৈ হ'লে, স্বল্প সময়ত সেই সংগ্ৰামৰ অন্ত পেলাব নোৱাৰি। যদিও চিকন্দৰে অত্যন্ত প্ৰভাৱশালী ৰজা আৰু জনসংঘৰ সৈতে যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হৈছিল, তথাপি তেওঁ বিপাশাতকৈ অধিক অভ্যন্তৰলৈ প্ৰৱেশ কৰিব পৰা নাছিল আৰু প্ৰাচ্যদেশীয়সকলৰ বিপুল সেনাবাহিনীৰ সংবাদ লাভ কৰি তেওঁৰ অজেয়বাহিনী ভীতিবিহ্বল হৈ পৰিছিল। চিকন্দৰৰ তুলনাত চেলুকচ যেনেকৈ নগণ্য আছিল প্ৰাচ্যসকলৰ সাম্ৰাজ্য তেনেকৈ পূৰ্বতকৈ অধিক প্ৰবলতৰ হৈ উঠিছিল। অধিকন্তু তেওঁলোকৰ ৰাজ্যৰ পূৰ্বপ্ৰান্তত তেওঁলোকৰ শত্ৰু আণ্টিগোনচ জীৱিত আছিল, চেলুকচে যিবোৰ ৰাজ্য তেওঁৰ পৰা কাঢ়ি লৈছিল, সেইসমূহ ৰাজ্যৰ পৰা তেওঁক বহিষ্কাৰ কৰিবলৈ সুযোগৰ অপেক্ষাত আছিল। যি গাংগেয় দেশ বিজয় কৰিবলৈ চিকন্দৰ শ্বাহেও সমৰ্থ হোৱা নাছিল, চৌদিশে এনেকৈ বিপদশঙ্কল হৈ চেলুকচে কেনেকৈ তাত সফল হৈছিল? গতিকে যুক্তিৰে চাবলৈ গ'লে শান্তি স্থাপনেই একমাত্ৰ ৰাস্তা আছিল। এই শান্তি স্থাপন কৰিবলৈ গৈ চেলুকচৰ ক্ষতি একেবাৰে কম হোৱা নাছিল। কাৰণ চিকন্দৰে ভাৰতৰ যিবোৰ স্থান দখললৈ আনিছিল, চেলুকচে সন্ধিৰ দ্বাৰা কেৱল সেই স্থানসমূহেই চন্দ্ৰগুপ্তক উভতাই দিবলৈ বাধ্য হৈছিল তেনে নহয়, তাৰ উপৰিও তেওঁ আৰ্যভূমিৰো (Ariana)* অধিকাংশ প্ৰদান কৰিবলগা হৈছিল। ক্ষতিপূৰণস্বৰূপে তেওঁ কেৱল ৫০০ হাতী লাভ কৰিছিল। চন্দ্ৰগুপ্তৰ ৯ সহস্ৰ হাতী আছিল। (প্লীনি ৬।২২।৫)

এইদৰে সকলো দিশ চালি জাৰি চালে দেখা যায় যে চেলুকচে ভাৰতৰ অভ্যন্তৰত প্ৰৱেশ কৰা নাছিল। তেওঁ ভাৰতৰ অভ্যন্তৰত প্ৰৱেশ এই অনুমানৰ একমাত্ৰ ভিত্তি প্লীনিৰ এটি উক্তি। তেওঁ যি স্থানত বিটো আৰু ডায়োলিটচৰ গ্ৰন্থৰ অৱলম্বনত কাৰ্পিয় হৃদৰ তীৰবৰ্তী বন্দৰসমূহৰ পৰা বিপাশা পৰ্যন্ত ভূভাগৰ বৰ্ণনা কৰিছিল, তাত কৈছে- “এই স্থান (অৰ্থাৎ বিপাশা) ৰ পৰা অৱশিষ্ট ভূভাগ চেলুকচে ভ্ৰমণ কৰিছিল। শতদ্ৰৱ (হেচিড্ৰচ) পৰ্যন্ত ১৬৮ মাইল। কোনো কোনো

* Vincent A. Smith ৰ মতে চন্দ্ৰগুপ্তই কাবুল, হিৰাট আৰু কান্দাহাৰৰ চাৰিওফালৰ প্ৰদেশসমূহ অৰ্থাৎ প্ৰায় সমস্ত আফগানিস্তান দখল কৰিছিল।

গ্ৰন্থত ৫ মাইল অধিক। যমুনাৰ পৰা গংগা পৰ্যন্ত ১১২ মাইল। তাৰ পৰা ৰাধাপুৰলৈ (Rodapha) ১১৯ মাইল। কিছুমানৰ মতে এই প্ৰদেশ ৩২৫ মাইল বিস্তৃত। কালীনিপক্ষ নগৰ পৰ্যন্ত ১৬৭.৫ মাইল। আন কাৰোবাৰ মতে ২২৫ মাইল। তাৰ পৰা গংগা-যমুনা সংগমলৈ ৬২৫ মাইল। আন কাৰোবাৰ মতে আৰু ১৩ মাইল অধিক। আৰু পাটলিপুত্ৰ নগৰলৈকে ৪২৫ মাইল। পাটলিপুত্ৰৰ পৰা গংগাৰ মুখলৈকে ৬৩৮ মাইল।” যদি কোনোবাই ক’বলৈ বিচাৰে যে প্লীনিয়ই যেনেদৰে পুণ্ড্ৰানুপুণ্ড্ৰ বিৱৰণ প্ৰদান কৰিছে, তাৰ পৰা ধাৰণা কৰিব পাৰি যে তেওঁ প্ৰাচীন লেখকসকলৰ বিষয়ে নাজানিছিল আৰু বহু প্ৰকৃত সত্য উদ্ঘাটন কৰিব পাৰিছিল। অৱশ্যে তাৰ সংগতি ৰক্ষাৰ বাবে এই কথাও স্বীকাৰ কৰিবলগা হয় যে চেলুকচ গংগাৰ মোহনালৈকে অগ্ৰসৰ হৈছিল। কাৰণ ‘অৱশিষ্ট’ (reliqua) শব্দটি পৰৱৰ্তী কথাবোৰৰ সৈতে যোগ দিলে তাৰ স্পষ্ট উত্তৰ ওলায়। কিন্তু এই অৰ্থৰ বিৰুদ্ধে যুক্তি এই যে ইয়াৰ পিছতেই ভ্ৰমণ (peragrata) শব্দটি আছে। কাৰণ কেৱল ভ্ৰমণ শব্দৰ দ্বাৰা যুদ্ধযাত্ৰাক বুজোৱা নহয়। অন্যপ্ৰকাৰে ব্যাখ্যা কৰিলে এই পদৰ অৰ্থ বোধগম্য হ’ব পাৰে, কিন্তু তেনে কৰিলে প্লীনিৰ বাক্যত অনৱধানতা আৰু অস্পষ্টতাৰ দোষ আৰোপ কৰিবলগা হয়। কিন্তু এনে কোন ব্যক্তি আছে যিজনে স্বীকাৰ নকৰিব যে প্লীনি শত শতবাৰ এই দোষৰ দ্বাৰা আক্ৰান্ত হৈছে। চেলুকচ নিকাটৰ (Seleuco Nicatori) শব্দ এই স্থলত চতুৰ্থ বিভক্তি (dativus commodi), যাৰ অৰ্থ “তেওঁৰ বাবে অৱশিষ্ট ভূভাগ পৰিদৃষ্ট (পৰিভ্ৰামিত) হৈছিল।” সকলো ফালৰ পৰা এই ব্যাখ্যা যুক্তিযুক্ত যেন বোধ হৈছে। কাৰণ মেগাস্থেনিচ ডীমখচ (Deimachus) আৰু পাট্ৰোক্লিচ (Patrocles) চেলুকচৰ আদেশ মৰ্মে ভাৰতভ্ৰমণ কৰিছিল কিন্তু প্লীনিয়ই বাহুল্যৰ ভয়ত তেওঁলোকৰ কথা উল্লেখ কৰা নাই। কিয়নো পূৰ্বে যেনেকৈ চিকন্দৰৰ, এই ক্ষেত্ৰত তেনেকৈ তেওঁ চেলুকচৰ জীৱনী বিবৃত কৰিছে। তদুপৰি আমি জানো যে মেগাস্থেনিচে ৰাজপথ অনুসৰণ কৰি সিন্ধুনদৰ পৰা পাটলিপুত্ৰ আৰু পাটলিপুত্ৰৰ পৰা গংগাৰ মুখ পৰ্যন্ত ভূভাগৰ বৰ্ণনা কৰিছিল। ষ্ট্ৰবোই কেৱল ভাৰতৰ দৈৰ্ঘ্য নিৰ্ণয় কৰিবলৈ প্ৰবৃত্ত হৈছিল বাবে প্লীনিৰ দৰে এই ভূখণ্ডৰ সুক্ষ্ম বিৱৰণ দিব পৰা নাই। প্লীনি আৰু ষ্ট্ৰাবোৰ গ্ৰন্থত যিবোৰ সংখ্যা উল্লেখ কৰা হৈছে সেইবোৰৰ সংগতি অসংগতিৰ দ্বাৰা আমাৰ ব্যাখ্যাৰ যথার্থতা অযথার্থতা প্ৰমাণিত হ’ব। কিন্তু ৰাজপথৰ প্ৰথমাংশত পাটলিপুত্ৰ পৰ্যন্ত যিবোৰ সংখ্যা দিয়া আছে, সেইবোৰক পৰস্পৰৰ সৈতে তুলনা কৰিব পৰা নাযায়। প্লীনিয়ই বিভিন্ন গ্ৰন্থত বিভিন্ন সংখ্যা দেখুৱাইছে

বাবে নিজেই স্বীকাৰ কৰিছে সত্য, কিন্তু স্পষ্টতঃ দেখা যায় অধিকাংশ সংখ্যাই অসত্য আৰু অতিৰঞ্জিত। মাত্ৰ এটা সংখ্যাৰ বাহিৰে আন কোনো সংখ্যাকেই ‘ষ্টাডিয়মলৈ’ (Stadium) পৰিৱৰ্তন কৰা নাযায়।* সেই সংখ্যাটো ৬২৫ মাইল অৰ্থাৎ ঠিক পাঁচহাজাৰ ষ্টাডিয়ামৰ সমান। প্ৰকৃত সংখ্যাটো কি তাক নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিলেও ৰাধাপুৰ আৰু কালীনিপক্ষ নগৰ ক’ত তাক স্থিৰ কৰা দুৰূহ বাবেই এই ভ্ৰান্তি দূৰ কৰাটো অসম্ভৱ। ৰাজপথৰ বিপৰীত অংশত, পাটলিপুত্ৰৰ পৰা গংগাসাগৰৰ দূৰত্ব নিশ্চিততৰ ৰূপত নিৰ্ণয় কৰিব পৰা যায়। প্লীনিৰ মতে সেই দূৰত্ব ৬৩৮ মাইল। আটাইয়ে বুজিব পাৰিছে যে এই সংখ্যাটোও ভুল। কাৰণ এই ভূভাগ আপেক্ষিকভাৱে অপৰিজ্ঞাত আছিল গতিকে এই সংখ্যাটোক ষ্টাডিয়মলৈ পৰিৱৰ্তন কৰাটো উচিত আছিল। যি ব্যক্তিয়ে ষ্টাডিয়ামৰ সৈতে মাইলৰ তুলনা কৰিব তেওঁ নিঃসন্দেহে ‘৭৩৮’ এই সংশোধিত পাঠ গ্ৰহণ কৰিব, কাৰণ ৭৩৮ মাইল ৬ হাজাৰ ষ্টাডিয়ামৰ সমান। তাৰ পিছত যেতিয়া মেগাস্থেনিচও সেই ভূভাগৰ বিস্তৃতি ৬ হাজাৰ ষ্টাডিয়াম বুলি উল্লেখ কৰিছে, তেতিয়া ইয়াত সন্দেহ কৰিবলগীয়া একো নাই যে প্লীনিয়ে মেগাস্থেনিচৰ পৰা সেই সংখ্যা সংগ্ৰহ কৰিছে আৰু তেওঁৰ এই কথা কোৱাৰ কোনো অভিপ্ৰায় নাছিল যে চেলুকচে গংগাৰ মোহনা পৰ্যন্ত অগ্ৰসৰ হৈছিল। তদুপৰি এই সিদ্ধান্তৰ সপক্ষে কিঞ্চিৎ পূৰ্বে এই অধ্যায়ৰ (৬।২১।৩) প্লীনিয়ে কৈছে, “কেৱল যে চিকন্দৰ শ্বাহৰ সৈন্যসকলেই ভাৰতবৰ্ষ আৱিষ্কাৰ কৰিছিল, এনে নহয়, তেওঁৰ পিছত যিসকলে ৰজা হৈছিল তেওঁলোকৰ সৈন্যসকলেও ভাৰতবৰ্ষ আৱিষ্কাৰ কৰিছিল। কেৱল চেলুকচ আৰু আণ্টিয়োখচ (Antiochus) আৰু তেওঁলোকৰ পোতাধ্যক্ষ পাট্ৰোক্লিচে কাষ্পিয়সাগৰ প্ৰদক্ষিণ কৰি ভাৰতবৰ্ষত উপস্থিত হৈছিল। তদুপৰি যিসকল গ্ৰীক গ্ৰন্থকাৰ ভাৰতীয় ৰাজন্যবৰ্গৰ ৰাজসভাত বাস কৰিছিল (যেনে- মেগাস্থেনিচ আৰু ফিলাডেলফচৰ (Philadelphos) দ্বাৰা সেই উদ্দেশ্যে প্ৰেৰিত ডায়োনিচয়চ) তেওঁলোকেও ভাৰতবৰ্ষ আৰু ভাৰতবাসী সম্বন্ধে বিৱৰণ লিখি থৈ গৈছে। “যিসকলে চিকন্দৰৰ পিছত ৰজা হৈছিল তেওঁলোকৰ সৈন্যসকলৰ দ্বাৰাও ভাৰতবৰ্ষ আৱিষ্কৃত হৈছিল।”- এই বাক্যৰ ব্যাখ্যাকৰূপে পৰৱৰ্তী বাক্য প্ৰযুক্ত হৈছে। ইয়াৰ পৰা স্পষ্টতঃ দেখা গৈছে ইয়াৰদ্বাৰা কাষ্পিয়সাগৰ প্ৰদক্ষিণৰ কথাই সমৰ্থিত হৈছে, ভাৰতৰ অভ্যন্তৰত যুদ্ধৰ কথা ইয়াত প্ৰমাণিত হোৱা নাই। গতিকে লেখক প্ৰাণ্ডুক্ত যুদ্ধ

* এক ৰোমক মাইল = ইংৰাজী ৪৮৫৪ ফুট ৫.৯৫৩ ইঞ্চি; এক ষ্টাডিয়াম ইংৰাজী ৬ ফুট ৯ ইঞ্চি।

সম্বন্ধে একেবাৰে অজ্ঞ আছিল।

যদি ওপৰত উল্লেখ কৰা যুক্তি যথাযথ হয়, তেন্তে গ্ৰীক আৰু ৰোমৰ গ্ৰন্থকাৰসকলে, চেলুকচ গাংগেয় দেশত উপস্থিত হৈছিল, এই কথা প্ৰমাণিত কৰা নাছিল। মাত্ৰ এয়াই নহয়, নিজৰ নীৰৱতাৰ জৰিয়তে তাক মিছা প্ৰমাণিত কৰিছে। এই ক্ষেত্ৰত একমাত্ৰ নিশ্চিত সিদ্ধান্ত এয়ে যে চেলুকচে যুদ্ধযাত্ৰা কৰিছিল। কিন্তু সেই যুদ্ধ কেৱলমাত্ৰ সীমান্তপ্ৰদেশত সামান্যৰূপে সংঘটিত হৈছিল, কিম্বা বিনাযুদ্ধেই শান্তি স্থাপন হৈছিল, আমি নিশ্চিত নহয়। এইমাত্ৰ লাচেনে মুদ্ৰাৰাক্ষস নাটকৰ যি উদ্ধৃতিৰ কথা উল্লেখ কৰিছিল, আমি সেই সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিম। সেই বাক্যশাৰী এনেধৰণৰ- “তাৰ পিছত কিৰাত, যৱন, কাম্বোজ, পাৰ্চী, বাৰ্ণিক, আৰু চন্দ্ৰগুপ্তৰ সৈন্যবাহিনী আৰু পাৰ্বত্য দেশৰ অধিপতিৰ সৈন্যবাহিনীৰ দ্বাৰা কুসুমপুৰ সম্পূৰ্ণৰূপে অৱৰুদ্ধ হ’ল। (কুসুমপুৰ-পাটলিপুত্ৰ)* উইলচনৰ মতে সেই নাটক খ্ৰীষ্টিয় দশম শতাব্দত ৰচিত। চেলুকচৰ অভিযানৰ সহস্ৰ বছৰ পিছত ৰচিত, ই নিশ্চিত। য’ত ভাৰতীয় ইতিহাস গ্ৰন্থৰেই কোনো ঐতিহাসিক প্ৰামাণিকতা নাই, তাত সমালোচিত ঘটনাৰ বহু শতাব্দ পিছত ৰচিত নাটকৰ দ্বাৰা আৰু কি প্ৰমাণ কৰা যাব পাৰে? যৱন শব্দ পৰৱৰ্তী কালত গ্ৰীকসকলে ভাৰতীয় লোকক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। প্ৰাচীন কালত যৱন শব্দই ভাৰতৰ উত্তৰ পশ্চিম সীমান্তত বাস কৰা যিকোনো অধিবাসীক বুজাইছিল। মনু দশম অধ্যায়ৰ ৪৪ শ্লোকত যৱনসকল, কাম্বোজ, শক, পাৰদ, প ব আৰু কিৰাতসকলৰ সৈতে পতিত ক্ষত্ৰিয়সকলৰ মাজত গণিত হৈছে।** মুদ্ৰাৰাক্ষসৰ সেই বাক্যশাৰীতো যৱন বোলোতে সেইসকল জাতিৰ কোনো এটা জাতিক বুজা উচিত। লাচেনে যি বাক্যৰ উদ্ধৃতি দিছে “তাৰদ্বাৰা চেলুকচৰ দূৰ অতীতৰ অভিযান প্ৰমাণিত হোৱা নাই, তেওঁ কেৱল প্লীনীৰ বাক্যৰ সংগতি ৰক্ষাৰ বাবে

* অস্তিতাবৎ শকযৱনকিৰাতকাম্বোজপাৰ্চীকবাৰ্ণিক প্রভৃতিভিঃ চাণক্যমতিগৃহীতৈঃ চন্দ্ৰগুপ্তপৰ্বতেশ্বৰবলৈঃ উদধিতি ইব, প্ৰলয়কালচলিতসলিলসঞ্চয়ৈঃ সমস্তাং উপৰুদ্ধং কুসুমপুৰম্। দ্বিতীয় অংক।

** শনকৈস্ত ক্ৰিয়ালোপাদিমাঃ ক্ষত্ৰিয় জাতয়ঃ। বৃষলত্বং গতা লোকে ব্ৰাহ্মণাদৰ্শনৈব চ।। পৌণ্ড্ৰকা শ্চেড্ৰদ্রবিড়াঃ কাম্বোজা যৱনাঃ শকাঃ। পাৰদাপহবাস্চীনাঃ কিৰাতা দৰদাঃ খসাঃ।। ৪৩।৪৪ এই প্ৰসংগত হৰিবংশৰ পৰা দুটা শ্লোক উদ্ধৃত কৰা হৈছে- শকা যৱনকাম্বোজাঃ পাৰদাঃ পহবাস্তথা। কোলাঃ সৰ্পাঃ সমহিষা দাৰ্বাশ্চৈলাঃ সকেৰলাঃ।। সৰ্বৈ তে ক্ষত্ৰিয়ান্তাত ধৰ্মন্তেযাং নিৰাকৃতঃ। বশিষ্ঠ-বচনাদ্ৰাজন, সগৰেণ মহাত্মনা।। ১৫।১৮।১৯ অনুবাদক

সেই উদ্ভৃতি ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

চন্দ্ৰগুপ্ত আৰু চেলুকচে সন্ধি স্থাপন কৰি তাক সুদৃঢ় কৰিবৰ বাবে পৰস্পৰৰ সৈতে বিবাহ সূত্ৰত আৱদ্ধ হৈছিল। সন্ধি আৰু বিবাহ সম্ভৱতঃ একে সময়তে অনুষ্ঠিত হয়। এই মৈত্ৰীবন্ধনৰ বাবে তেওঁলোকে পৰস্পৰৰ ওচৰলৈ দূত প্ৰেৰণ কৰে। আমি ফাইলাৰ্খচৰ (Phylarchos) উক্তিৰ পৰা জানিব পাৰোঁ যে চন্দ্ৰগুপ্তই চেলুকচলৈ বহু আদ্ৰুত উপঢৌকন পঠিয়াইছিল।* চেলুকচেও মেগাস্থেনিকক পাটলিপুত্ৰলৈ প্ৰেৰণ কৰে।

প্ৰাচীন গ্ৰন্থকাৰসকলে মেগাস্থেনীচৰ জীৱন সম্বন্ধে কোনো কথা কোৱা নাই। কেৱল আৰিয়ানে এঠাইত উল্লেখ কৰিছে, “মেগাস্থেনীচ আৰাখোচিয়াৰ (Arachosia)** শাসনকৰ্তা চিৰিৰ্টিয়চৰ (Sibyrtius) সৈতে বাস কৰিছিল। আমি ডায়োডাৰচ (১৮।৩) ৰ পৰা জানিব পাৰোঁ যে চিৰিৰ্টিয়চ ১১৪ অলিম্পিক অৰ্দৰ দ্বিতীয় বৰ্ষ (খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৩২৩) আৰাখোচিয়া আৰু গেড্ৰোচিয়াৰ*** শাসনভাৰ লাভ কৰিছিল। সেইজন গ্ৰন্থকাৰৰ (১৯।৪৮) পৰা আৰু জানিব পৰা যায় যে ১১৬ অলিম্পিক বৰ্ষৰ প্ৰথম অৰ্দত (৩১৬ চন) তেওঁ পুনৰবাৰ সেই পদত অধিষ্ঠিত হয়। কিন্তু তেওঁৰ বিষয়ে প্ৰাচীন গ্ৰন্থকাৰসকলে আন কোনো কথাই উল্লেখ কৰা নাই। মেগাস্থেনীচ প্ৰণীত ইণ্ডিকা গ্ৰন্থত বৰ্তমান যি পোৱা যায় তাৰ পৰাও তেওঁৰ বিষয়ে নিশ্চিতৰূপে কোনো কথা জনা নাযায়। তেওঁ চিকন্দৰ শ্বাহৰ ভাৰতীয় অভিযানৰ সৈতে জড়িত আছিল নে নাই এই গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰশ্নটিৰো নিঃসন্দেহৰূপত উত্তৰ নোলায়। অথবা তেওঁ উপস্থিত আছিল, তাকো ক’ব নোৱাৰি। এই শেষোক্ত অনুমানৰ একমাত্ৰ কাৰণ এই যে তেওঁ নীল নদ আৰু ডানিয়ুবৰ সৈতে সিন্ধু আৰু গংগাৰ তুলনা কৰিছে। কিন্তু এই তুলনা সম্ভৱতঃ কেৱল এৰাটস্থেনীচৰ (Eratosthenis)। আৰিয়ানে উভকে সমানে প্ৰশংসা কৰিছে। মেগাস্থেনিচে নিজেও এই কথা কৈ যোৱা নাই যে তেওঁ এই অভিযানত অংশগ্ৰহণ কৰিছিল। পৰিশেষত তেওঁ ভুলক্ৰমে কৈছিল যে বিপাশা ইৰাৱতীত মিলিত হৈছে। চিকন্দৰৰ সহচৰীসকলৰ মাজত এই বিষয়ে কোনো মতানৈক্য নাছিল। গতিকে এই অনুমান ভিত্তিহীনৰ বাহিৰে আন একো হ’ব নোৱাৰে।

* উক্তিটো অশ্লীল বাবে অনুবাদ কৰা নহ’ল- মূল অনুবাদক।

** কান্দাহাৰৰ চাৰিওফালৰ প্ৰদেশ- ভি.এ.স্মিথ, অনুবাদক।

*** বৰ্তমান মুকৰাণ - ভি.এ.স্মিথ, অনুবাদক।

এই মুহূৰ্তত দ্বিতীটো প্ৰশ্ন এই যে চেলুকচে কি কাৰণে চন্দ্ৰগুপ্তৰ ওচৰলৈ দূত প্ৰেৰণ কৰিছিল? এই প্ৰশ্নৰো সদুত্তৰ দিয়া কঠিন। কোন সময়ত দূত প্ৰেৰিত হৈছিল, তাকো নিশ্চিতৰূপে কোৱা নাযায়। কিন্তু এই বিষয়ে কোনো সন্দেহ নাই যে যেতিয়া উভয় নৃপতি মৈত্ৰীবন্ধনেৰে আৱদ্ধ আছিল, সেই সময়তহে দূত প্ৰেৰিত হৈছিল। গতিকে আমি এই সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পাৰোঁ যে সন্ধি-সংস্থাপন আৰু চন্দ্ৰগুপ্তৰ মৃত্যু, এই উভয় পৰিঘটনাৰ মাজভাগত অৰ্থাৎ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৩০২ আৰু ২৮৮ চনৰ মাজত মেগাষ্ট্ৰেনীচে ভাৰতলৈ আহিছিল। আমি যদি ঠিক মধ্যবৰ্ষ অৰ্থাৎ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ২৯৫ চন (১২১ অলিম্পিক অৰ্দৰ দ্বিতীয় বৰ্ষ) দূত প্ৰেৰণৰ কাল বুলি নিৰ্দেশ কৰোঁ তেন্তে আমাৰ খুব সামান্য ভুল হ'ব।*

তেওঁ কোন বছৰ ভাৰতত উপস্থিত হৈছিল, সেই প্ৰশ্ন বাদ দি তেওঁ বছৰৰ কোন সময়ত তালৈ গৈছিল, তাক কিছু নিশ্চিতভাৱে ক'ব পৰা যায়। কাৰণ তেওঁ যি স্থানত গংগা আৰু শোন নদীৰ বিস্তাৰ বৰ্ণনা কৰিছে, সেই ঠাইডোখৰৰ পৰা বুজিব পৰা যায় যে তেওঁ বাৰিষাকালত পাটলিপুত্ৰত বাস কৰিছিল। ইয়াৰ পৰা অৱশ্যেই এই কথা প্ৰমাণ কৰিব পৰা নাযায় যে তেওঁ দীৰ্ঘকাল তাত বাস কৰা নাছিল। বৰং তেওঁ বসন্তকালতো পাটলিপুত্ৰত আছিল। এই অনুমান কৰাৰ কাৰণ আছে, যদিও তেনে অনুমান সৰল যুক্তিপূৰ্ণ নহয়। তেওঁ এঠাইত ব্ৰাহ্মণসকলৰ সভাৰ বৰ্ণনা কৰিছে। বৰ্ষফল গণনাৰ বাবে অৰ্থাৎ পঞ্জিকা প্ৰণয়নৰ উদ্দেশ্যে ভাৰতীয় বছৰৰ প্ৰথম অৰ্থাৎ চ'ত মাহত সেই সভা আহ্বান কৰা হৈছিল।

তেওঁ ভাৰতৰ কোন কোন প্ৰদেশলৈ গমন কৰিছিল সেই সম্পৰ্কে সন্দেহ আৰু কম। চিকন্দৰৰ সহচৰ আৰু আনসকলে গ্ৰীকৰ উপৰিও কাবুল নদী আৰু পঞ্চনদৰ প্ৰবাহসমূহৰ অধিক যথাযথৰূপত বৰ্ণনা কৰিছে। ইয়াত আৰু তেওঁৰ নিজৰ কথাৰ পৰাও জানিব পৰা গৈছে যে তেওঁ সেই ভূভাগৰ মাজেৰে যাতায়াত কৰিছিল। তাৰ পিছত আমি জানিব পাৰোঁ যে তেওঁ ৰাজপথ অনুসৰণ কৰি পাটলিপুত্ৰত উপস্থিত হয়। এই প্ৰদেশবোৰৰ বাহিৰে তেওঁ যে ভাৰতৰ আন কোনো প্ৰদেশলৈ গৈছিল সেয়া বিশ্বাস কৰিবলৈ টান। তেওঁ নিজেই স্বীকাৰ

* ক্লিণ্টনে (Clinton) অনুমান কৰে মেগাষ্ট্ৰেনীচ ৩০২ চনৰ কিঞ্চিৎ পূৰ্বে সন্ধি স্থাপনৰ উদ্দেশ্যে ভাৰতলৈ প্ৰেৰিত হৈছিল। এই অনুমান ভিত্তিহীন। কাৰণ মেগাষ্ট্ৰেনীচে ক'তো কোৱা নাই যে তেওঁ সন্ধি স্থাপনৰ উদ্দেশ্যে ভাৰতলৈ গমন কৰিছিল। তদুপৰি তেওঁৰ লিখনভংগীৰ পৰা বুজা যায়, তেওঁ পাটলিপুত্ৰত বন্ধুৰ দৰে সাদৰে অভ্যর্থিত হৈছিল।

কৰিছে যে গাংগেয় ভূমিৰ নিম্নতৰ প্ৰদেশসমূহৰ বিষয়ে (অৰ্থাৎ বংগদেশ প্ৰভৃতি) তেওঁ কেৱল লোকশ্ৰুতি আৰু কিস্মদন্তীৰ পৰাহে জানিব পাৰিছিল। মেগাস্থেনীচ সম্পৰ্কে এটা প্ৰচলিত মত এই যে তেওঁ চন্দ্ৰগুপ্তৰ শিৱিৰতো বাস কৰিছিল, কিন্তু এই মত এটা অশুদ্ধ পাঠৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত- ষ্ট্ৰাবোৰ বিভিন্ন সংস্কৰণৰ পৰা এইটো প্ৰমাণিত হৈছে। ষ্ট্ৰাবোৰ বিভিন্ন পুথিৰ পৰা আমি এই কথা দেখিবলৈ পোওঁ যে “মেগাস্থেনীচে লিখি থৈ গৈছে, যিসকলে চন্দ্ৰগুপ্তৰ শিৱিৰত বাস কৰিছিল, তেওঁলোকে কয় যে তাত চাৰি লক্ষ সৈন্যই বাস কৰিছিল, কিন্তু কোনোদিনেই দুইশ মুদ্ৰাৰ* অধিক চুৰ হৈছে বুলি শুনা যোৱা নাছিল। কেৱল দুজন টীকাকাৰে ইয়াৰ শুদ্ধ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। তেওঁলোকৰ মতে ষ্ট্ৰাবোই কৈছে, “চন্দ্ৰগুপ্তৰ শিৱিৰত বাস কৰিবৰ সময়ত মেগাস্থেনীচে কৈছে ইত্যাদি।” ইয়াৰ পৰা বুজিব পৰা গৈছে যে তেওঁলোকে Genomenous স্থলত Genomenos পাঠ কৰিছে। কিন্তু বিচাৰ কৰি চালে সেই পাঠ গৃহীত হ’ব নোৱাৰে।

আন এক পাঠ সম্বন্ধেও বিৰোধ আছে। এই পাঠৰ পৰা ধাৰণা হয় মেগাস্থেনীচে পুৰুষ ওচৰলৈ গৈছিল। আৰিয়ানৰ গ্ৰন্থত (৫।৩) দেখিবলৈ পোৱা যায় “কিন্তু মোৰ বোধ হয়, মেগাস্থেনীচ যে বেছি দূৰলৈ ভ্ৰমণ কৰিছিল তেনে নহয়। ফিলিপতনয় চিকন্দৰৰ সহচৰসকল যিমানদূৰ গৈছিল, তাতোকৈ কিঞ্চিৎ অধিক মাত্ৰ। তেওঁ কৈছে যে তেওঁ ভাৰতবৰ্ষৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ নৃপতি চন্দ্ৰগুপ্ত আৰু চন্দ্ৰগুপ্তৰ উপৰিও প্ৰবলতৰ ৰজা পুৰুষ ৰাজসভাত কিছুকাল আছিল।” এতিয়া পুৰুষ চেলুকচৰ ৰাজ্যলাভৰ আগতেই পৰলোক গমন কৰিছিল। তাক বাকু ধৰা নহ’লেই, ধৰি লোৱা হ’ল যে মেগাস্থেনীচ প্ৰায় বিশ বছৰ পূৰ্বে আন এক দূত হিচাবে পুৰুষ ওচৰলৈ গৈছিল, কিন্তু তাতো এই অসংগত পাঠৰ অস্পষ্টতা দূৰ হোৱা নাই। এই কথা কোৱা হাস্যকৰ যে মেগাস্থেনীকে যেতিয়া পুৰুষ ওচৰলৈ গৈছিল, তেতিয়া তেওঁ চিকন্দৰতকৈ বেছি দূৰ ভাৰতৰ অন্তৰ্ভাগলৈ ভ্ৰমণ কৰিছিল। পুৰুষক চন্দ্ৰগুপ্তকৈ প্ৰবলতৰ বুলি কোৱাও হাস্যকৰ, কাৰণ ইয়াৰ পূৰ্বে আৰিয়ানে চন্দ্ৰগুপ্তক শ্ৰেষ্ঠ ৰজা আখ্যা দি থৈছে। লাচেনে এই ভ্ৰান্ত পাঠৰ এটি কাৰণ উল্লেখ কৰিছে আৰু বহুতেই সেই কাৰণ মানি লৈছে। তেওঁ কৈছে, “লিপিকাৰে আৰিয়ানৰ পুথি নকল কৰিবৰ বেলিকা এই পৰ্যন্ত আহি পুৰুষ নাম দেখিয়েই

* গ্ৰীক drachme ৯ পেন্স।

পিছৰ বাক্যশাৰী বহুৱাইছে, কিয়নো গ্ৰীকসকলৰ মুখত পুৰুষ নাম সদায়েই উচ্চাৰিত হৈছিল আৰু তেওঁৰ সম্বন্ধে কোনো কথাই নাই বাবে লিপিকাৰ ক্ষুদ্ৰ হৈছিল।” এই ব্যাখ্যাত সত্যতকৈ সাহকিকতাৰ মাত্ৰা অধিক। সেয়া হ’লেও এই কথা নিশ্চিত যে আৰিয়ানে কেতিয়াও এনে কথা লিখা নাছিল। অতি সহজেই সেই পাঠ সংশোধিত কৰা হ’ব পাৰে। আমাৰ মতে যথার্থ পাঠ এই- মেগাস্থেনীচে কৈছিল, “তেওঁ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ নৃপতি, পুৰুষতকৈও শক্তিশালী, চন্দ্ৰগুপ্তৰ ৰাজসভাত বাস কৰিছিল।” (Poro স্থানত Porou পাঠ চতুৰ্থীৰ পৰিৱৰ্তে ষষ্ঠী বিভক্তি)। এই পাঠত সমুদায় অসংগতি পৰিদৃষ্ট হৈছে।

ৰবাৰ্টচনৰ মত অনুসৰি আধুনিক গ্ৰন্থকাৰসকলৰ বহুতেই ক’ব খোজে যে মেগাস্থেনীচ বহুবাৰ ভাৰতলৈ আহিছিল। কিন্তু এই বিষয়েও কোনো প্ৰমাণ নাই। আৰিয়ানে লিখিছে (চিকন্দৰৰ অভিযান, ৫।৬।২), “মেগাস্থেনীচে কয়, তেওঁ কেবাবাৰো ভাৰতৰ ৰজা চন্দ্ৰগুপ্তৰ ওচৰলৈ গৈছিল।” এই বাক্যশাৰীত সংশয়ৰ কোনো কাৰণ থাকিব নোৱাৰে। কিয়নো তেওঁ একেবাৰ দূত হিচাবে আহোঁতে কেবাবাৰো চন্দ্ৰগুপ্তৰ ওচৰলৈ দেখা কৰিবলৈ গৈছিল। পৰস্পৰ কথাবোৰ বিবেচনা কৰিলে এই উদ্ধৃতিৰ আন কোনো অৰ্থ ওলাব নোৱাৰে। আন কোনো লেখকেও এনে কথা কোৱা নাই যে মেগাস্থেনীচে কেবাবাৰো ভাৰত ভ্ৰমণ কৰিছিল, এনেকুৱা কথা কোৱাৰ অৱকাশো নাই, কিয়নো মেগাস্থেনীচৰ গ্ৰন্থতো তেওঁ কেবাবাৰো ভাৰত ভ্ৰমণ কৰাৰ কোনো তথ্য নাই। কোনোবাই ক’ব পাৰে যে মেগাস্থেনীক যথাযথ বৰ্ণনা কৰাত অভ্যস্ত নাছিল। সেয়ে তেওঁ যে কেবাবাৰো ভাৰত ভ্ৰমণ কৰিছিল তাৰ উল্লেখ ক’তো কৰা নাই। এই কথাৰ উত্তৰত ক’ব পৰা যায় যে ৰবাৰ্টচনৰ অনুমান, বিশ্বাসৰ অযোগ্য নহ’লেও অনিশ্চিত আৰু সন্দেহ বিজড়িত।

(২) মেগাস্থেনীচৰ ‘ভাৰত বিৱৰণ’

মেগাস্থেনীচৰ ভাৰত ভ্ৰমণৰ পৰা যি গ্ৰন্থৰ উৎপত্তি হয় তাৰ নাম “ভাৰত বিৱৰণ” (Ta Indica)। এই গ্ৰন্থ কেইভাগত বিভক্ত আছিল তাক নিম্নোলিখিত স্থানবিলাকৰ পৰা বুজিব পৰা যায়।

আখীনেয়চে লিখিছে, “মেগাস্থেনীচে ‘ভাৰত বিৱৰণ’ৰ দ্বিতীয় ভাগত কৈছে যে ভাৰতবাসীসকলে যেতিয়া আহাৰ গ্ৰহণ কৰে, তেতিয়া প্ৰত্যেকৰ সন্মুখত তিনিটা পদৰ দৰে এখন মেজ ৰখা হয়, তাৰ ওপৰত স্বৰ্ণপাত্ৰ স্থাপিত হয়। সেই পাত্ৰত যৰৰ দৰে সিদ্ধ ভাত থৈ তাৰ সৈতে ভাৰতীয় প্ৰণালীৰে প্ৰস্তুত কৰা বিবিধ সুস্বাদু ব্যঞ্জন মিশ্ৰিত কৰা হয়।”

আকেজেণ্ড্ৰিয়াবাসী ক্লিমেণ্টৰ মন্তব্য- “চেলুকচ নিকাটৰৰ সভাসদ মেগাস্থেনীচে নিজেই লিখা “ভাৰত বিৱৰণ”ৰ ষষ্ঠ ভাগতস্পষ্টকৈ এইদৰে লিখিছে। তেওঁৰ কথা এনেধৰণৰ- প্ৰাচীন কালত গ্ৰীচ দেশৰ পণ্ডিতসকলে বিশ্বাস সম্বন্ধে যিবোৰ কথা কৈ গৈছে, সেই কথাবোৰ আনবোৰ দেশৰ দাৰ্শনিকসকলেও, যেনে ভাৰতৰ ব্ৰাহ্মণসকলে আৰু চিৰিয়াৰ ইহুদী নামৰ জাতিয়ে ব্যক্ত কৰিছে।”

জোচেফে কৈছে, “মেগাস্থেনীচেও তেওঁ “ভাৰত বিৱৰণ”ৰ চতুৰ্থ ভাগত এইদৰে কৈছে। তেওঁ প্ৰমাণ কৰিব বিচাৰে যে বেবিলনৰ ৰজা (নেবুকেডনজৰ) সাহস আৰু বীৰোচিত কাৰ্যৰ দ্বাৰা হাৰকিউলিচতকৈ শ্ৰেষ্ঠ আছিল, কাৰণ তেওঁ লিবিয়া আৰু ইবেৰিয়া জয় কৰিছিল।”

ভিন্ন ভিন্ন গ্ৰন্থকাৰৰ পৰা উদ্ধৃত বিভিন্ন স্থলৰপৰা সংগৃহীত কৰি তাক মিলোৱাটো কিছু কঠিন। আখীনেয়চৰ পৰা যি উদ্ধৃত কৰা হৈছে, ষ্ট্ৰাবোৰ ৭০৯ পৃষ্ঠাৰ এটা বাক্যৰ সৈতে তাৰ মিল আছে। ইয়াৰ পৰা ধাৰণা কৰিব পাৰি যে ভাৰত বিৱৰণৰ দ্বিতীয় ভাগত ভাৰতবাসীৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰ বৰ্ণিত হৈছে। ষ্ট্ৰাবোই

৭১৩ পৃষ্ঠাত মেগাস্থেনীচৰ পৰা যি বাক্য উদ্ধৃত কৰিছে, ক্লিমেণ্টৰ পৰা উদ্ধৃত বাক্য তাৰ অনুৰূপ, গতিকে দেখা পোৱা গৈছে তৃতীয় ভাগত ভাৰতৰ জাতিসমূহৰ সম্পৰ্কে বৰ্ণনা কৰা আছিল। চতুৰ্থ ভাগৰ স্থান যোচেফৰ পৰা নিশ্চিতভাৱে নিৰ্ণিত হ'ব পাৰে। ষ্ট্ৰাবোৰ ৬৮৬ পৃষ্ঠাত আৰু আৰিয়ানৰ ৭-১০ অধ্যায়ত এনে বিৱৰণ পোৱা যায়। গতিকে ধাৰণা কৰা হয় চতুৰ্থ ভাগত ভাৰতৰ ইতিহাস আৰু দেৱ-দেৱী তথা ধৰ্মানুষ্ঠানৰ কথা বৰ্ণিত হৈছিল। প্ৰথম ভাগৰ উল্লেখ কোনো গ্ৰন্থতেই দেখা পোৱা নাযায়। সম্ভৱতঃ তাত ভাৰতৰ ভূ-বৃত্তান্ত আৰু বিভিন্ন স্থানৰ বিৱৰণ লিপিবদ্ধ হৈছিল। এই অনুমান নিশ্চয়কৈ যুক্তিযুক্ত, ডায়োডৰচৰ চুম্বকৰ পৰা ই আৰু অধিক দৃঢ়তৰ হৈছে। এইধৰণে “ভাৰত বিৱৰণ”ৰ যিবোৰ স্থান অবিসংবাদী ৰূপত গৃহীত হৈছে আৰু যিবোৰ স্থান বৰ্তমানেও আছে, সেইবোৰক কিমান সম্ভাৱনাস্বৰূপে আৰু কিমান অনিশ্চিতৰূপে মিলিত আৰু যথাস্থানত বিন্যস্ত কৰা যাব পাৰে, আনকি ইয়াৰ পৰা এনেকুৱা কোনো প্ৰমাণ কৰিব পৰা নাযায় যে মেগাস্থেনীচৰ গ্ৰন্থ কেৱল মাত্ৰ চাৰিভাগতেই সমাপ্ত হৈছিল।

মেগাস্থেনীচৰ ভাৰত বিৱৰণৰ ভাষা গ্ৰীক ভাষাৰ আটিক (Attic) শাখাৰ অন্তৰ্গত, তাক সন্দেহ বা অস্বীকাৰ কৰিবৰ কোনো উপায় নাই।

চিকন্দৰ শ্বাহৰ যুগত এক শ্ৰেণীৰ লেখকৰ প্ৰাদুৰ্ভাৱ হয়, তেওঁলোকে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ যাৱতীয় বিষয় লিখিবৰ বাবে অগ্ৰসৰ হৈছিল আৰু তেওঁলোকৰ বহুতেই শিক্ষা আৰু প্ৰতিভাৰ পৰা বঞ্চিত হৈও গ্ৰন্থ লিখিছিল। গতিকে তেওঁলোকৰ লেখাৰ উপকৰণ আৰু ভাষা, এই উভয়ৰ মাজত সামঞ্জস্য ৰক্ষা কৰিবৰ উপায় বিচাৰি পোৱা নাছিল। সেয়ে কোনো কোনো গ্ৰন্থত কেৱল শূন্য গৰ্ভ আৰু অৰ্থহীন বাগাড়ম্বৰ আৰু কোনো কোনো গ্ৰন্থত বৰ্ণনীয় বিষয়সমূহৰ শুষ্ক, নীৰস আৰু অপ্ৰীতিকৰ নিৰ্ঘণ্ট মাত্ৰ দৃষ্টিগোচৰ হয়। মেগাস্থেনীচো এই শ্ৰেণীৰ লেখক আছিল নে নাই ক'ব পৰা নাযায়, কিন্তু তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ বহু অংশই বৰ্ণনাৰ পৰিৱৰ্তে কেৱল তালিকাৰ দৰে, ইয়াত বোধকৰোঁ তেওঁৰ ৰচনা প্ৰণালী আৰু ভাষাৰ পৰিৱৰ্তে বৰ্ণনীয় বিষয় সম্বন্ধে অধিক মনোযোগী আছিল। প্ৰধানতঃ এই বাবেই মেগাস্থেনীচ কৃত গ্ৰন্থ বিলুপ্ত হৈছে নে নাই, ক'ব পৰা নাযায়, কাৰণ সেই গ্ৰন্থৰ চুম্বকৰ বাহিৰে এই প্ৰশ্নৰ মীমাংসাৰ কোনো উপায় নাই।

আমি ইয়াত সেই গ্ৰন্থৰ সাৰ অংশ উল্লেখ কৰিম আৰু সমসাময়িক গ্ৰীক লেখকসকলৰ সৈতে মেগাস্থেনীচৰ তুলনা কৰি তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত গ্ৰন্থৰ মূল্য আৰু বিশ্বাসযোগ্যতা প্ৰমাণ কৰিবৰ চেষ্টা কৰিম।

মেগাষ্ট্ৰেনীচে ভাৰতৰ চাৰিসীমা শুদ্ধৰূপে নিৰ্ণয় কৰি তাৰ বিৱৰণ লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। তাৰ পিছত ইয়াৰ দৈৰ্ঘ আৰু বিশালতা বৰ্ণনা কৰিছে। গ্ৰীকসকলৰ ভিতৰত এৱেঁই এনেকুৱা বিষয়ত প্ৰথম যথার্থ সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে আৰু তেওঁৰ পিছত কোনোৱেই ভাৰতৰ বিস্তৃতি সঠিককৈ নিৰ্ণয় কৰিব পৰা নাই।* ডীমখচৰ বাহিৰে গ্ৰীকসকলৰ ভিতৰত কেৱল এৱেঁই ভাৰতৰ আকাৰ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিছিল। চিকন্দৰৰ পূৰ্বৱৰ্তী গ্ৰন্থকাৰসকলে এই সম্বন্ধে একো কথা লিখিবৰ সাহস কৰিব পৰা নাছিল। মাকডেনীসকলে এই বিষয়ে ইমানেই অজ্ঞ আছিল যে ভাৰতবৰ্ষ পূবে-পশ্চিমে দীঘল আৰু উত্তৰ-দক্ষিণে বিস্তৃত।** মেগাষ্ট্ৰেনীচৰ মতে ভাৰতবৰ্ষৰ বিশালতা ১৬ হাজাৰ ষ্টাডিয়াম। তেওঁ কিদৰে এই গণনা কৰিছিল, তাৰ কথাও কৈছে।

সিন্ধু নদৰ পৰা পাটলিপুত্ৰলৈ ১০ হাজাৰ ষ্টাডিয়াম। সমুদ্ৰলৈকে অৱশিষ্ট ভূভাগ নাবিকসকলৰ গণনা অনুসাৰে ৬ হাজাৰ ষ্টাডিয়াম। গংগাৰ মোহনাৰ পৰা সিন্ধু নদৰ মধ্যভাগ বিশুদ্ধ গণনা অনুসাৰে ১৩ হাজাৰ ৭০০ ষ্টাডিয়ামৰ অধিক নহয়। কিন্তু মেগাষ্ট্ৰেনীচৰ গণনাপ্ৰণালী বিবেচনা কৰিলে তেওঁৰ গণনা যথেষ্ট শুদ্ধ বুলিয়েই ক'ব লাগিব। কিন্তু হিমালয় পৰ্বত শ্ৰেণীৰ পৰা ভাৰতৰ দক্ষিণ প্ৰান্তৰ দূৰত্ব কিমান তেওঁ তাক সুস্পষ্টৰূপত ক'ব পৰা নাই, কাৰণ এই ভূভাগৰ নৈসৰ্গিক পৰিৱেশ তেওঁৰ গণনা পদ্ধতিৰ অনুকূল নাছিল। সৰল পথেৰে উক্ত স্থান দুডোখৰৰ মাজৰ দূৰত্ব ১৬ হাজাৰ ৩০০ ষ্টাডিয়ামতকৈ অধিক নহয়, তাম্ৰপল্লী দ্বীপলৈ ধৰিলে ১৭৫০০ ষ্টাডিয়াম। কিন্তু মেগাষ্ট্ৰেনীচৰ মতে ২২ হাজাৰ ৩০০ ষ্টাডিয়াম। তথাপি এই গণনাও তেওঁৰ পদ্ধতি মতে যথেষ্ট শুদ্ধ বুলি ধাৰণা হয়।

* হীৰডটচ, (তৃতীয় ভাগ। ৯৪ অধ্যায়) আমি যিমান দেশ দেখিছোঁ সেই সকলোবোৰতকৈ ভাৰতবৰ্ষ বহু বিশাল।” স্ট্ৰীচীয়চ- “ভাৰতবৰ্ষ এছীয়াৰ অৱশিষ্টাংশৰ প্ৰায় সমান।” চিকন্দৰৰ সহচৰসকলৰো এই বিষয়ে জ্ঞানৰ অভাৱ আছিল। কাৰণ অনীচিক্ৰিটে লিখিছে- ভাৰতবৰ্ষ পৃথিৱীৰ এক তৃতীয়াংশ। নেৰাৰ্থচে কৈছে- ভাৰতৰ সমতলভূমিৰ এক প্ৰান্তৰ পৰা আন প্ৰান্তলৈকে ভ্ৰমণ কৰিবলৈ প্ৰায় তিনিমাহ সময় লাগে।

** এই ভ্ৰান্তিৰ কাৰণ আছে। মেচিডনীয়সকলে বিপাশা নদীৰ তীৰত উপস্থিত হৈ জানিব পাৰিলে যে ভাৰতবৰ্ষ পূবদিশত বহুদূৰলৈ বিস্তৃত হৈ আছে। তাৰ পৰা সিন্ধু নদেৰে তেওঁলোকে চমু পথেৰে আহি সমুদ্ৰ পালে। তেওঁলোকে ধাৰণা কৰিব পৰা নাছিল যে সেই স্থানৰ পৰা উপকূল দক্ষিণফালে আৰু বহুদূৰলৈ বিস্তৃত হৈ থাকিব পাৰে। এইবাবেই তেওঁলোকে ভাৰতৰ দৈৰ্ঘক বহল আৰু বহলক দৈৰ্ঘ বুলি ভুল কৰিছিল। চিকন্দৰৰ অভিযানৰ ফলত এই ভুল ধাৰণা আৰু দৃঢ়ীভূত হয়। আৰু এৰাটষ্ট্ৰেনীচৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষৰ আকাৰ সম্বন্ধে ভ্ৰান্ত ধাৰণা সমগ্ৰ গ্ৰীক ভূগোলত বিয়পি পৰে।

আন এটা প্ৰণালীৰে মেগাষ্ট্ৰেনীচে ভাৰতৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা কৰিছে। তেওঁ আফ্ৰিকাৰ সীমালৈকে বিস্তৃত এছীয়া মহাদেশক চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰিছে। তেওঁৰ মতে সমুদ্ৰৰ পৰা ইউফ্ৰেটিছ নদীলৈকে প্ৰথম অংশ, ই তুলনামূলকভাৱে ক্ষুদ্ৰ। সিন্ধু আৰু ইউফ্ৰেটিছ নদীলৈকে দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় অংশ। এই দুই অংশ যোগ কৰিলেও ভাৰতবৰ্ষৰ সমতুল্য নহয়।

অৱশেষত তেওঁ জ্যোতিষৰ সহায়ত ভাৰতবৰ্ষৰ অৱস্থান আৰু বিস্তৃতি বৰ্ণনা কৰিছে। ষ্ট্ৰাবোৰ ৭৬ পৃষ্ঠাত লিখিত আছে- “ভাৰতবৰ্ষৰ দক্ষিণ ভাগত সপ্তৰ্ষিমণ্ডল দেখা নাযায় আৰু ছাঁ বিপৰীত দিশত পতিত হয়।” কোনেও অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰে যে প্ৰথম কথাষাৰ ভাৰতৰ একেবাৰে দক্ষিণ অংশৰ ক্ষেত্ৰত সঁচা। আৰু দ্বিতীয়টো অয়নাবৃত্তৰ পৰা দক্ষিণৰ ফালে অৱস্থিত সকলো স্থানৰ ক্ষেত্ৰতেই প্ৰযোজ্য।

মেগাষ্ট্ৰেনীচৰ গ্ৰন্থত উল্লিখিত যিবোৰ স্থান বৰ্তমানেও ভাৰতত আছে, তাৰ ভিতৰত কেইটামান বিশেষ বিশেষ স্থানৰ বৃত্তান্ত আৰু বিভিন্ন প্ৰদেশৰ সাধাৰণ বৃত্তান্ত প্ৰাপ্ত হোৱা দেখা যায়। তেওঁ যিবোৰ স্থান নিজেই ভ্ৰমণ কৰিছে, তাত সেইবোৰ স্থানৰ বিৱৰণহে যে কেৱল লিখি থৈছে তেনে নহয়, কিন্তু তেওঁ হিমালয়ৰ পৰা তাম্ৰপৰ্ণী পৰ্যন্ত সমগ্ৰ ভূখণ্ড বিশেষকৈ ভাৰতৰ নদীসমূহৰ বিৱৰণ লিপিবদ্ধ কৰিছে।

ভাৰতৰ নদীসমূহ অতি প্ৰাচীন কালৰপৰাই নিজৰ বিশালতাৰ দ্বাৰা পাশ্চাত্য জাতিসমূহৰ মাজত আশ্চৰ্যৰ সৃষ্টি কৰি আহিছে। স্কাইলাক্স আৰু হেকটেয়চ সিন্ধু নদ সম্পৰ্কে যি লিখিছে, আমি তাক নাজানো। স্কীচীয়েচে কৈছে তাৰ বিস্তৃতি ২৪০ ষ্টাডিয়াম। সিন্ধু নদৰ বিশালতা ইমানকৈ বঢ়াই কোৱাৰ কাৰণ আছিল স্কীচীয়েচে পাৰ্চীসকলৰ মুখত সেই বিৱৰণ শুনিছিল। পাৰস্যত সামান্য সংখ্যক নদী আছে, সেইবোৰো আকাৰত তেনেই ক্ষুদ্ৰ। সেয়ে সেইবোৰৰ তুলনাত সিন্ধু নদ পাৰ্চীসকলৰ মনত স্বাভাৱিকতেই সুবিশাল বুলি ধাৰণা হৈছিল। মেচিদনীয়াই বাৰিষা কালত ভাৰতত উপস্থিত হৈছিল, তেওঁলোকেও বিশ্বাস কৰিছিল যে সেই বিশালতা চিৰস্থায়ী; গংগা নদীৰ বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰতো তেওঁলোকে যে সকলো মাত্ৰা অতিক্ৰম কৰিছিল-

তাত আমাৰ আশ্চৰ্য হোৱাৰ কোনো কাৰণ নাই।*

মেগাস্থেনীচেও তেওঁলোকৰ এই ভ্ৰম দূৰ কৰিব পৰা নাছিল। কাৰণ তেওঁৰ বৰ্ষাকালীন বৰ্ণনা প্ৰদান কৰিছে। তেওঁৰ মতে নীল আৰু ডানিয়ুব, আৰু এছীয়াৰ যিবোৰ নদী ভূমধ্য সাগৰত পতিত হৈছে, সেই নদীসমূহৰ তুলনাত সিন্ধু নদ বৃহৎ আৰু এক গংগাতকৈ ক্ষুদ্ৰ। তেওঁলোকে উপনদীৰ ভিতৰত কেইখনমানৰ নাম উল্লেখ কৰিছে।

১। আকেচিনীচ (Akesines) মোহনা মালৱসকলৰ দেশত। (an Mallois)

ক) হাইড্ৰাটিছ (Hydraotes) মোহনা কাম্বিস্থলসকলৰ দেশত। (an Kambistholois)

১। হাইফাচিচ (Hyphasis) মোহনা অৰিষ্টবসকলৰ দেশত (an Astrobais)

২। সাৰঙ্গীচ কেকয়সকলৰ দেশৰ পৰা প্ৰবাহিত হৈছে। (Saranges en Kekeon)

৩। নিউড্ৰচ অট্ৰাকিনসকলৰ দেশৰ পৰা প্ৰবাহিত (Neudros en Attakenon)

খ) হাইডাৰ্শ্পীচ (Hydaspes) মোহনা ক্ষুদ্ৰকসকলৰ দেশৰ ফালে। (en Oxydrakais) চিনৰচ (Sinaros) - মোহনা অৰিষ্টপদসকলৰ দেশত। (en Arispais)

গ) তায়তাপচ (Toytapos) মহানদী

২। কোফীন (Kophen) মোহনা পুষ্কলতীসকলৰ দেশত (en Peykelaitidi)

ক) মলমন্তুচ (Malamantos)

খ) গঢ়ৰিয়াচ (Garrhoias)

গ) চোৰাণ্টচ (Soastos)

* এই ভ্ৰান্তিৰ এটি ফল উল্লেখযোগ্য। চিকন্দৰ শ্বাহৰ সৈন্যসকলে বিপাশা নদীৰ তীৰত উপস্থিত হৈ পূবফালে আগবাঢ়ি যাবলৈ অস্বীকাৰ কৰিছিল। সেয়ে তেওঁ সেই স্থানৰ পৰাই প্ৰত্যাহৰ্তন কৰিবলৈ বাধ্য হয়। কিন্তু তেওঁ পূব দিশত পাৰস্যৰ ফালে নগৈ সিন্ধু নদ পাৰ হৈ দক্ষিণ দিশলৈ আগবাঢ়ে। তেওঁৰ অণুবৰ্তীসকলে ধাৰণা কৰিছিল, মোহনা ওচৰতেই থাকিব পাৰে। তাৰ বাবে তেওঁলোকে সেইফালে যাবলৈ অস্বীকাৰ কৰা নাছিল। কিন্তু পূবফালে অগ্ৰসৰ হ'লে যিমানদূৰ যাব লাগিলেহেঁতেন, প্ৰকৃতাৰ্থত তাতকৈ অধিকতৰ পথ তেওঁলোকে অতিক্ৰম কৰিব লাগিছিল।

৩। প্টাৰেনচ (Ptarenos)

৪। সপৰ্ণচ (Saparnos)

৫। চোৱানচ (Soanos) অভিসাৰসকলৰ পাৰ্বত্য দেশত উৎপন্ন হয়।*

হীৰডটচ আৰু স্ট্ৰীয়চে গংগাৰ বিশালতা সম্পৰ্কে কোনো কথা জনা নাছিল। মচেদেনীয়ানসকলে এই বিষয়ে বিস্তৃত জ্ঞান লাভ কৰিছিল। ইউৰোপীয়সকলৰ ভিতৰত মেগাস্থেনীচে প্ৰথমবাৰ এই নদী দৰ্শন কৰিছিল আৰু

* শ্লেগেলে এইবোৰ নামৰ সংস্কৃত প্ৰতিৰূপ নিৰ্ণয় কৰিছে। তলত তাক দিয়া হ'ল।

Indus সিন্ধু

Hydaspes বিতস্তা

Akesines চন্দ্ৰভাগা

Hydraotes ইৰাৱতী

Hyphasis বিপাশা

Soanos সুৱন

Saranges শাৰংগ, শাৰংগ প্ৰকৃততে কোনখন নদী তাক নিশ্চিতভাৱে ক'ব পৰা

নাযায়।

Kekeon কেৰয়

Abissarieon অভিসাৰ জাতি

গ্ৰীকসকলৰ মাজত এইসকল নদীৰ বিভিন্ন নাম প্ৰচলিত আছিল।

সিন্ধু- Indus, Sinthos

বিতস্তা- Hydaspes, Bidaspes

চন্দ্ৰভাগা- Cantabra (Pliny), Sandabalas, Sandarophagos.

চিকন্দৰ শ্বাহে এই নাম অমংগলসূচক (“চিকন্দৰখাদক”) বুলি মানি- Akesines লৈ পৰিৱৰ্তিত কৰে।

ইৰাৱতী- Hyarotis, Rhoyadis, Hydraotes

বিপাশা Hypasis(Pliny), Hyphasis, Hypanis মেগাস্থেনীচে ভ্ৰান্তিৰশতঃ

কৈছে বিপাশা ইৰাৱতীত পতিত হৈছে, প্ৰকৃততে এই নদী শতদ্রুত পতিত হৈছে।

Cophen - কাবুল নদী

Malamantos - কোনখন নদী তাক নিৰ্ণয় কৰিব পৰা হোৱা নাই।

Soastos - লাচেনৰ মতে শুভ বস্তু। ফাহিয়ানে তাক সু-ফো-ফা-সু-তু নাম দিছে।

বৰ্তমান নাম সেৱদ Sewad)। সংস্কৃতত তাৰ নাম হোৱা উচিত সুবস্তু।

Garoeos - বৰ্তমান নাম পঙ্কোৰ।

মহাভাৰতৰ ভীষ্মপৰ্বৰ নৱম অধ্যায়ত সুবাস্তু, গৌৰী আৰু কংকনা নাম পোৱা যায়।

Peykelaitis - পুঙ্কল, পুঙ্কলৱতী

Tutapus - শতদ্রু

তাৰ বিৱৰণ প্ৰদান কৰিছিল। কাৰ্চিয়াচৰ দৰে এৰোঁ কৈছিল যে উৎপত্তিস্থলৰ পৰাই গংগা অতি বিশাল, তেওঁলোকে নিশ্চয় তীৰ্থযাত্ৰীসকলৰ মুখৰপৰা এই বৰ্ণনা শুনিছিল। গংগাৰ বিশালতা যি স্থানত সামান্য, তাতো ৮ মাইল বা ৬৬ ষ্টাডিয়াম, কেবাঠাইতো ইয়াৰ পানীভাগ ইমানদূৰলৈ বিস্তৃত হৈছে এপাৰৰ পৰা সিটো পাৰ দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। এই বিৱৰণ বাৰিষাকালতো সকলো স্থানৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য নহয়। অৱশ্যে কোনো স্থানত ইয়াৰ সত্যতা আছে। গংগাৰ গভীৰতা সম্বন্ধে মেগাস্থেনীচে বৰ বেছি ভুল কৰা নাছিল। তেওঁৰ মতে ইয়াৰ গভীৰতা ১২০ ফুট।

মেগাস্থেনীচে গংগাৰ উপনদীসমূহৰ ভিতৰত ১৯টাৰ উল্লেখ কৰিছে। আৰিয়ানৰ গ্ৰন্থত তাৰ ভিতৰত ১৭ টাৰ নাম পোৱা যায়। সেই উপনদীবোলাক হ'ল-

কাইনাচ (Cainas)	}	তিনিখওনেই নৌচলনৰ উপযোগী
এৰণ্ণবোৰাচ (Erannoboas)		
কচয়গাচ (Cosoagos) বা কস্‌সয়ানচ Cossoanos		
চোনচ (Sonos)	}	নৌচলনৰ উপযোগী
চিষ্টকেপ্টিচ (Sittokestis)		
চলমাটিচ (Solomatis)		
কণ্ডুখাটিচ (Kondochates)		
চাম্বচ (Sambos)		
মাগোন (Magon)		

অৱশিষ্ট নামবোৰ আন কোনো উল্লেখ কৰা নাছিল। গতিকে এইবোৰ সম্বন্ধে একো কথা ক'ব পৰা নাযায়।

উল্লেখিত জাতিসমূহৰ সংস্কৃত নামসমূহ তলত দিয়া হ'ল-

Kekeis - কীকয়
Abissareis - অভিসাৰ
Malloi - মালৰ
Oxudrakai - ক্ষুদ্ৰক
Assacenae - (অনিশ্চিত)
Cambistholoi - বোধহয় কপিস্থল

অগৰাণিচ (Agoransi)

ওমালিচ (Omalis)

কম্মেনাচীচ- (Kommenases) মহানদী

ককৌথিচ- (Kakouthis)

অণ্ডোমাটিচ- (Andomatis) মণ্ডিয়াসকলৰ দেশৰ পৰা প্ৰবাহিত

অমাইষ্টিচ (Amystis) কাটাদৌপী (Katadoupe) নগৰৰ নিকটৱৰ্তী
মোহনা

অক্ষুম্মাগিচ (Oxymagis) পজাল নামৰ জাতিৰ দেশৰ মোহনা

এৰেন্নেচিচ (Erennesis) মাথা জাতিৰ দেশৰ মোহনা। *

প্লীনিৰ গ্ৰন্থত আন এটা নামৰ উল্লেখ আছে- এইটোক লৈ মুঠতে ১৮টা
নদীৰ নাম পোৱা গ'ল। সেইনামটো Jamanes যমুনা; আৰিয়ানে উল্লেখ কৰিছে
Iobares মেগাস্থেনীচ শিলানামক আন এটা অদ্ভুত নামৰ নদীৰ নাম উল্লেখ
কৰিছে। সেই নদীখন শিল নামৰ এক জাতিৰ দেশৰ পৰা প্ৰবাহিত। সেই নদীৰ
পানী ইমানেই পাতল যে তাত কোনো বস্তুই ওপঙি নাথাকে, সকলো ডুবি যায়।
মেগাস্থেনীচে এইবোৰৰ উপৰিও আৰু বহু নদীৰ নাম উল্লেখ কৰিছে।
তেওঁৰ মতে ভাৰতবৰ্ষত গংগা আৰু সিন্ধু ভিন্ন সৰ্বমুঠ ৫৮টা নদী আছে-
সকলোবোৰ নদীয়েই নৌযান চলাচল কৰাৰ উপযোগী।

* ওপৰোল্লিখিত কিছুমান নামৰ সংস্কৃত প্ৰতিৰূপ দিয়া হ'ল-

Sonos - শোণ

Erannoboas - হিৰণ্যবাহ- শোণেৰ অভিধান

Kondokhates - গণ্ডকৱতী- আন এটা নাম গণ্ডকী, অৰ্থ- গণ্ডৰবহুল

Jomanes - যমুনা

Kommenases - কৰ্মনাশা, কিন্তু মহানদী বুলি কওঁতে সন্দেহ হৈছে

Pazalai - পাঞ্চাল

Oxymagis - ইক্ষুমতী

Andomatis - অন্ধমতী অৰ্থাৎ তামস নদী

Mandiadis - মধ্যান্দিন দেশ

Cossoanos - কৌশিকী অথবা কোষবাহ = হিৰণ্যবাহ। বোধকৰোঁ শোণৰ নামন্তৰ

Erennesis - বাৰাণসী

Matha - মগধ

Omalis - বিমলা

ভূবৃত্তান্ত সম্বন্ধীয় কিছু কথাই মাত্ৰ আছে। তাৰ পিছত কাল্পনিক কিছু জাতিৰ নামো পোৱা যায়-

কৌকেচচ (Kaukasos)- হিমালয়

মীৰচ (Meros) - মেৰু

ডৰ্ডাই (Derdai)- দৰদ- এওঁলোকে পৰৱৰ্তী পৰা স্বৰ্ণ আহৰণ কৰে
ভাৰতৰ মধ্যভাগত-

প্ৰাচিয়ই (Prasioi) - প্ৰাচ্য, ৰাজধানী Palibothra পাটলিপুত্ৰ

সৌৰসিনাই (Sourasenai) শূৰসেন যমুনাৰ দুয়োপাৰেই বাস কৰে,
ডায়োনিচেচৰ উপাসক। প্ৰধান নগৰ

মেথৰা (Methors) - মথুৰা আৰু কৰিসবৰ (Corisobora) - কৃষ্ণপুৰ
পাণ্ডুম (Pandaeum) - ভাৰতবৰ্ষৰ দক্ষিণে বাস কৰা পাণ্ডুজাতি, কিম্বা
মহাভাৰতত উল্লিখিত পাণ্ডৱসকল, নিশ্চিতকৈ কোৱা নাযায়।

ভাৰতৰ একেবাৰে দক্ষিণেৰে প্ৰবাহিত হোৱাতপ্ৰৱণী (তাম্ৰপৰ্ণী) এখন
নদীৰদ্বাৰা বিভক্ত। অধিবাসীসকলৰ নাম Palaegonos পালিসীমান্ত বা
পালিসকল। এই দেশত ভাৰতবৰ্ষৰ তুলনাত বহু পৰিমাণে স্বৰ্ণ আৰু মুক্তা পোৱা
যায়।

মেগাষ্টেনীচে কৈছে ভাৰতবৰ্ষত সৰ্বমুঠ ১১৮টা জাতিয়ে বাস কৰে।
নগৰৰ সংখ্যা ইমানেই বেছি যে গণনা কৰিব পৰা নাযায়। এই দেশত বহু বিশাল
গিৰি আৰু বিস্তৃত সমতল ভূমি বৰ্তমান। কিন্তু “ভাৰতবিৱৰণ”ৰ যিবোৰ অধ্যায়ত
এইবোৰৰ বৰ্ণনা আছিল, সেই সকলোবোৰ লুপ্ত হৈছে। মেগাষ্টেনীচে ভাৰতবৰ্ষৰ
যিমানদূৰ নিজৰ চকুৰে দেখিছিল, সেইবোৰ দেখি অনুমান কৰিছিল যে দেশখনৰ
অধিকাংশই সমতল। কিন্তু এই ধাৰণা ভুল। এই দেশত বহুবিধ দুবাৰ গ্ৰীষ্ম আৰু
দুবাৰ শস্য কটা হয়। শীতকালত কৃষিৰ পৰা নানাবিধ শস্য উৎপাদন হয়।
(এৰাটস্থেনীচে ইয়াৰ ভিতৰত গোধূম, যৱ, বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ দাইল, আৰু গ্ৰীকসকলৰ
অজ্ঞাত বহু প্ৰকাৰৰ খাদ্য সামগ্ৰীৰ কথা উল্লেখ কৰিছে।) বসন্তকালীন কৃষিৰ
দ্বাৰা দধান, বচমৰম (Bosmoram) নামৰ শস্য, তিল, চীনা ইত্যাদি পোৱা
যায়। মেগাষ্টেনীচৰ গ্ৰন্থত নিম্নলিখিত ভাৰতীয় গছ-লতিকাৰ নাম পোৱা যায়-

আবলুচ, তাল, বিশাল বেত্ৰ, বন্যদ্রাক্ষা, Ivy, laurel, myrtle, box-
tree (প্ৰবাদ এই এইবোৰ ডায়োনিচচৰ ভাৰত আগমনৰ চিহ্ন) বিবিধ সামুদ্ৰিক
বৃক্ষ।

ভাৰতীয় পশুৰ ভিতৰত নিম্নলিখিত পশুৰ বিৱৰণ সন্নিৱিষ্ট হৈছে-
বংগীয় ব্যঘ্ৰ, গ্ৰীকসকলৰ ভিতৰত মেগাষ্ট্ৰেনীচেই ইয়াক প্ৰথম
দেখিছিল।

হস্তী- হাতী চিকাৰৰ কথা বিশদভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বানৰ

ভাৰতীয় কুকুৰ

কৃষ্ণসৰ (গ্ৰীক হৰিণৰ দৰে একশৃঙ্গ বিশিষ্ট ঘোঁৰা)

একপ্ৰকাৰ বৈদ্যুতিক মাছ

সৰ্প আৰু সপক্ষ বৃশ্চিক

অজগৰ

মুক্তাবাহ শঙ্খ (বা শুক্তি) আৰু তাৰ চিকাৰ। তাম্ৰপৰ্ণী মুক্তাৰ বাবে
প্ৰসিদ্ধ।

স্বৰ্ণ খননকাৰী পৰুৱা

ভাৰতবৰ্ষত তলত দিয়া ধাতুবোৰ পোৱা যায়-

প্ৰচুৰ সোণ আৰু ৰূপ, যথেষ্ট পৰিমাণে তাম আৰু লো, টিন আৰু
অন্যান্য ধাতু। এইবোৰ অলংকাৰত ব্যৱহাৰোপযোগী ধাতু আৰু যুদ্ধৰ অস্ত্ৰ
আৰু সাজ-সজ্জাত ব্যৱহৃত হয়। (ডায়োডাৰচ ২।৩৬)। ষ্ট্ৰাবোই ফিগফলতকৈ
উৎকৃষ্ট সুগন্ধী পাথৰৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। সোণৰ বিষয়ে কেবা ঠাইত উল্লেখ
কৰা হৈছে। কিছুমান স্থানত লিখা হৈছে- সোণ খনিৰ পৰা উদ্ঘাটিত হয়। আন
কোনো স্থানত কোৱা হৈছে- তাক পৰুৱাৰ পৰা আহৰণ কৰা হয় আৰু আন
কৰবাত কোৱা হৈছে ইয়াক সুৱৰ্ণবাহ নদীৰ পৰা আহৰণ কৰা হয়। তাম্ৰপৰ্ণী
স্বৰ্ণখনিৰে পৰিপূৰ্ণ আছিল।

ভাৰতবৰ্ষত কিমান পৰিমাণৰ ফল উৎপন্ন হৈছিল আৰু সেয়া
মচেদেনীয়াসকলৰ মনত আৰু মেগাষ্ট্ৰেনীচৰ মনতো কিমান বিস্ময়কৰ আছিল,
তাক জানিবলৈ হ'লে ডায়োডাৰচৰ এটা শাৰী (২।৩৬) পাঠ কৰিব লাগিব।
তেওঁ লিখিছে- “ভাৰতবৰ্ষৰ ভূমিত জীৱৰক্ষাৰ উপযোগী বহু প্ৰকাৰৰ খাদ্য দ্ৰব্য
উৎপন্ন হয়, যিবোৰৰ উল্লেখ কৰিবলৈ গ'লে সুদীৰ্ঘ তালিকা এখন হয়।” কিন্তু
“ভাৰত বিৱৰণ”ৰ যিবোৰ অংশ বৰ্তমান আছে, তাত সামান্যভাৱেহে এইবোৰ
পোৱা যায়। তাৰ পৰা অনুমান হয় গ্ৰন্থখনৰ যি ভাগত ভাৰতৰ প্ৰাকৃতিক অৱস্থাৰ
কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছিল, সেই অংশ বিনষ্ট হৈছে।

কিন্তু মেগাস্থেনীচে ভাৰতবাসীসকলৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ বিষয়ে বিস্তৃত বৰ্ণনা আগবঢ়াইছে। তেওঁ হয় যথেষ্ট পৰিশ্ৰম কৰি সেই তথ্য সংগ্ৰহ কৰিছিল অথবা যি অংশত তাৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰা হৈছিল সেই অংশ বৰ্তমানেও অক্ষত আছে। চিকন্দৰ শ্বাহৰ সমসাময়িক মচেদেনীয়সকলে এই বিষয়টো প্ৰায় সম্পূৰ্ণ উপেক্ষা কৰিছিল- তেওঁলোকে অদ্ভুদ আৰু অপ্ৰাকৃতিক ভিন্ন কোনো বৰ্ণনাই কৰা নাছিল। এই ক্ষেত্ৰত সৰল আৰু প্ৰাঞ্জল নেয়াৰ্চ একমাত্ৰ ব্যতিক্ৰম স্থল। মেগাস্থেনীচেই সৰ্বপ্ৰথমে ভাৰতীয়সকলৰ জীৱনৰ সকলো কথা পুছানুপুছৰূপে অধ্যয়ন কৰিছে আৰু গ্ৰীকসকলৰ ভিতৰত তেৱেঁই ভাৰতবাসীসকলৰ ৰাজনীতি, ধৰ্মৰ পৰা আৰম্ভ কৰি গাৰ্হস্থ্য জীৱনৰ ক্ষুদ্ৰতম বিষয়লৈ সকলো বিস্তৃতৰূপে আলোচনা কৰিছে।

চিকন্দৰ শ্বাহৰ সহচৰসকলে মিচৰত জাতিভেদ প্ৰত্যক্ষ কৰিছিল। গতিকে তেওঁলোকে ভাৰতত যে সেয়া লক্ষ্য কৰা নাছিল, সেয়া আশ্চৰ্যৰ বিষয়। মেগাস্থেনীচেই তাক প্ৰথম পৰ্যবেক্ষণ কৰিছিল। পৰৱৰ্তী কোনো গ্ৰীক লেখকে এই বিষয়ত তেওঁৰ সমতুল্য হ'ব পৰা নাই, তেওঁক অতিক্ৰম কৰাতো দূৰৰ কথা।

মেগাস্থেনীচে ভাৰতবাসীক সাত জাতিত বিভক্ত কৰিছিল-

- ১। পণ্ডিত
- ২। কৃষক
- ৩। গোপাল বা মেঘপালক
- ৪। শিল্পী (তক্ষক ইত্যাদি)
- ৫। যোদ্ধা
- ৬। পৰ্যবেক্ষক (মহামাত্ৰ ?)
- ৭। মন্ত্ৰী (বিচাৰক)*

* মেগাস্থেনীচৰ ৭ জাতিক সহজেই চাৰি জাতিলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰি।

প্ৰথম জাতি ব্ৰাহ্মণ। সকলো ব্ৰাহ্মণ নহয়, যিসকলে যাজন-পূজন কৰে, কেৱল তেওঁলোক।

দ্বিতীয় জাতি বৈশ্যসকলৰ মাজত যিসকলে কৃষিকাৰ্য কৰে।

তৃতীয় জাতি মনুৰ দশম অধ্যায়ৰ ৪৮-৪৯ শ্লোকত উল্লিখিত কোনো পতিত জাতি। (১)

চতুৰ্থ জাতি, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ উভয়ক লৈ গঠিত।

পঞ্চম জাতি ক্ষত্ৰিয়, ভাৰতৰ দ্বিতীয় জাতি।

ষষ্ঠ জাতি দুই জাতিৰ পৰা গৃহীত।

সপ্তমজাতি ব্ৰাহ্মণ জাতিৰ অন্তৰ্ভুক্ত।

ষ্ট্ৰাবো, ডায়োডৰচ আৰু আৰিয়ানৰ ঐক্য দেখিলে ধাৰণা হয় মেগাস্থেনীচৰ প্ৰায় সমগ্ৰ বিৱৰণ ভাৰতত আছে।

তাৰ পিছত মেগাস্থেনীচে প্ৰাচ্যদেশৰ শাসনপ্ৰণালী বিস্তৃত আৰু সুক্ষ্মৰূপত বৰ্ণনা কৰিছে। আনবোৰ জাতিৰ ৰাষ্ট্ৰতন্ত্ৰও উপেক্ষিত হোৱা নাছিল- প্লীনিয়ই তাৰ প্ৰমাণ। কিন্তু গ্ৰীক ভূগোলবিদসকলে তাক দূৰবৰ্তী, অদ্ভুত আৰু অনভ্যস্তবোধৰবাবে সেইবোৰক একেবাৰেই এৰাই গৈছে। সেইবাবে এইবিষয়ত কেৱল মাত্ৰ এটা উপায় বৰ্তমান আছে (আৰিয়ান ৮।৭) প্লীনিয়ই নিজৰ গ্ৰন্থৰ এঠাইত (৬।২৩।৬) পাণ্ডুসকলৰ সমৃদ্ধিৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। এনে বৰ্ণনাৰ বাবে তেওঁ মেগাস্থেনীচৰ ওচৰত খণী।

চিকন্দৰ শ্বাহৰ পূৰ্ববৰ্তী কালৰ কোনো গ্ৰীক ভাৰতীয় দেৱতাসকলৰ সম্বন্ধে একো কথা লিখা নাছিল। মেচিদিনীয়ানসকলে ভাৰতত উপস্থিত হৈ তেওঁলোকৰ চিৰঅভ্যস্ত নিমানুসাৰে ধাৰণা কৰিছিল যে ভাৰতীয় আৰু গ্ৰীক দেৱতাসকল অভিন্ন। তেওঁলোকৰ শিৰোপাসনাৰ যথেষ্টাচ্চাৰ আৰু মদৰ ব্যৱহাৰলৈ চাই আৰু তাত আৰোপিত গুণ আৰু অন্যান্য বিষয়ে সামান্য মিল চাই স্থিৰ কৰিছিল যে শিৱ আৰু ডায়োনীচ অভিন্ন। ইউৰিপীডিচে কল্পনাৰ বলত ডায়োনীচিচৰ পূৰ্বদেশ ভ্ৰমণ বৰ্ণনা কৰিছিল, গতিকে বহুল উৰ্বৰতাৰ এই দেৱতা ভ্ৰমণ কৰি কৰি যে উৰ্বৰতম ভাৰতবৰ্ষত আহি উপস্থিত হৈছিল, তাক বিশ্বাস কৰা যিমান সহজ, তাতকৈ সহজ আন একো নাই। এই বিশ্বাস দৃঢ় কৰিবলৈ তেওঁলোকে একো একোটি নামৰ স্বেচ্ছাই অদ্ভুত ব্যাখ্যা কৰিছিল। যেনে ‘মেৰু’ এইনাম ডায়োনীচিচৰ ভাৰত আগমনৰ সাক্ষ্য দান কৰিছে, কিয়নো তেওঁ দেৱৰাজ জীযুচৰ “মীৰচ” অৰ্থাৎ জানুৰ পৰা ভূমিষ্ঠ হয়। ক্ষুদ্ৰক ডায়োনীচিচৰ পুত্ৰ, কাৰণ তেওঁ দ্ৰাক্ষাৰ মাজত জন্মগ্ৰহণ কৰে আৰু ৰাজপ্ৰশ্ৰৱ্যৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। এইপ্ৰকাৰৰ অজ্ঞতাৰ বাবেই ভাৰতত কৃষপূজাৰ প্ৰচলনলৈ চাই তেওঁলোকে কৃষক হাৰকিউলিচ বুলি ধাৰণা কৰিছিল। শিৱৰ ব্যাঘ্ৰচৰ্ম আৰু গদা প্ৰভৃতিলৈ চাই তেওঁলোকে ভাবিছিল হাকিউলিচে ভাৰতবৰ্ষতো কিছুকাল বাস কৰিছিল।

(১) মৎস্যঘাতো নিষাদানাং তপ্তিস্থাযোগবস্য চ।

মেধাক্ষুধুমদগ নামাৰণ্যপশুহিংসনম্ ।।

ক্ষত্ৰপুৰুষানাস্তু বিলৌকবধবন্ধনম্।

ধিথ্ৰণানাং চন্দ্ৰকাৰ্যং বেণানাং ভাণ্ডবাদনম্ ।। - অনুবাদক

কিছুমানে কয় যে চিকন্দৰৰ সমকালীন আৰু অব্যবহিত পৰৱৰ্তী লেখকসকল এই উপাখ্যানবোৰৰ ৰচয়িতা। অবাস্তৱ বিষয়ত বিশ্বাস কৰাই সেই যুগৰ লোকৰ প্ৰকৃতি আছিল, গতিকে এই বিষয়ত মেগাস্থেনীচক খুব বেছি দোষী কৰিব পৰা নাযায়। তেওঁ সেই যুগত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল, সেইটোৱেই তেওঁৰ প্ৰধান অপৰাধ, নাইবা গ্ৰীকসকলে যিবোৰ বিশ্বাস কৰিছিল, তেওঁ সেইবোৰকেই লিপিবদ্ধ কৰি থৈ গৈছে, ইয়াৰ বাহিৰে আন কোনো ভ্ৰুটি লক্ষ্য কৰা নাযায়। তেওঁৰ বৰ্ণনাৰ পৰাই আমি প্ৰথমে বুজিব পাৰোঁ যে ডায়োনিচচ আৰু হাৰ্কিউলিচ নামেৰে গ্ৰীকসকলে কোনো কোনো ভাৰতীয় দেৱতাক অভিহিত কৰিছিল।

চিকন্দৰৰ সমসাময়িক লেখকসকলৰ পৰা নিশ্চিতভাৱে ক'ব পৰা নাযায় যে হাৰ্কিউলিচ কোনগৰাকী দেৱতা, কিন্তু মেগাস্থেনীচৰ বৰ্ণনাৰ পৰা স্পষ্টৰূপে ধৰিব পাৰি যে তেওঁ কৃষ্ণ। তেওঁ কৈছে সমভূমিৰ লোকসকলৰ মাজত পাটলিপুত্ৰ নগৰত তাৰ প্ৰতিষ্ঠাতাকৰূপে, বিশেষকৈ মথুৰা আৰু কৃষ্ণপুৰত কৃষ্ণপূজা প্ৰচলিত। মথুৰা আৰু কৃষ্ণপুৰ যমুনা নদীৰ তীৰত অৱস্থিত কুৰুসেনসকলৰ নগৰ। এই দুয়োখন নগৰ আজিলৈকে কৃষ্ণপূজাৰ বাবে বিখ্যাত। মেগাস্থেনীচে কৈছিল, কৃষ্ণ ক্ষিতীজ, এই বিষয়ে তেওঁ মচেদেনীয়ানসকলৰ মত অনুসৰণ কৰা নাই যদিও অন্যান্য বৰ্ণনা হাৰ্কিউলিচৰ সৈতে একে দেখা যায়।

চিকন্দৰৰ সহচৰসকলে লিখা বিৱৰণৰ পৰা স্পষ্টকৈ ধাৰণা কৰিব পাৰি যে গ্ৰীকসকলে যিগৰাকী দেৱতাক ডায়োনিচচ বুলি অভিহিত কৰিছিল তেওঁ প্ৰকৃততে শিৱ আছিল। মেগাস্থেনীচৰ বৰ্ণনাৰ পৰা দেখা যায় কৃষ্ণৰ বাহিৰে এইগৰাকী দেৱতাৰেই গ্ৰীক দেৱতাৰ সৈতে অধিক সাদৃশ্য আছে। পূৰ্ববৰ্তী লেখকসকলে যি কাৰণতে শিৱ আৰু ডায়োনিচচক একে বুলি বিশ্বাস কৰিছিল, মেগাস্থেনীচে সেই কাৰণবোৰক উল্লেখ কৰিছে। যেনে- ভাৰতীয়সকলৰ মতে শিৱ মেৰু পৰ্বতত বাস কৰে। মহাসম্ভাৰোহেৰে মদ্যাদিৰে ইয়াৰ পূজা সম্পাদন কৰা হয়। এওঁ দ্ৰাক্ষা, ফলশস্য আৰু জ্ঞানৰ দেৱতা। কিন্তু ডায়োনিচচ কি কাৰণত পশ্চিমৰ পৰা আহি আকৌ পশ্চিমলৈ প্ৰত্যাৱৰ্তন কৰিছিল, তাক আজিলৈকে কোনেও ক'ব পৰা নাই।

কৃষ্ণ আৰু শিৱৰ উপাসনা প্ৰাচীন কালৰ পৰাই প্ৰচলিত। গতিকে তাৰ বৰ্ণনাৰ দ্বাৰা ভাৰতীয়সকলৰ জ্ঞান বৃদ্ধি ঘটা নাই। বৰং বৌদ্ধসকলৰ বিৱৰণ প্ৰদান কৰা অধিক আৱশ্যকীয় আছিল। চিকন্দৰৰ সহচৰ আৰু পূৰ্ববৰ্তীসকলৰ কোনেও বুজিব পৰা নাছিল যে ভাৰতত হিন্দু ধৰ্মৰ উপৰিও আন এক ধৰ্মৰ

প্ৰচলন আছিল।

মেগাষ্ট্ৰেনীচে কৈছে- ভাৰতত বৰ্তমান দুই শ্ৰেণীৰ পণ্ডিত আছে। এক শ্ৰেণীৰ নাম ব্ৰাহ্মণ আৰু আন শ্ৰেণীটোৰ নাম শ্ৰমণ। এই মুহূৰ্তত এইটোৱেই প্ৰশ্ন আমাৰ মনলৈ আহে যে শ্ৰমণ কোনসকল? কিছুমানে কয় তেওঁলোক বৌদ্ধ, আন কিছুমানে তাক অস্বীকাৰ কৰে। উভয় পক্ষই নিজৰ নিজৰ মতামত প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ বাবে সৰল যুক্তি দাঙি ধৰে। তথাপিহে ধাৰণা হয় যিসকলে বৌদ্ধ বুলি শ্ৰমণসকলক বুজায়, তেওঁলোকৰ মতেই সমীচীন, কাৰণ গ্ৰীকসকলৰ ভিতৰত মেগাষ্ট্ৰেনীচেই প্ৰথমবাৰ বৌদ্ধসকলৰ বিষয়ে লিখি থৈ গৈছে।

মেগাষ্ট্ৰেনীচে ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মণসকলৰ মত আৰু বিশ্বাস জানিবলৈ আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰিছিল। তাত তেওঁ সফলতা লাভ নকৰিলেও সুক্ষ্মৰূপে অধ্যয়ণ কৰিব পাৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে ক'ব পৰা যায় ব্ৰাহ্মণসকলে বিশ্বৰ মূল স্বৰূপ যে পঞ্চভূত, তাক স্বীকাৰ কৰে। মেগাষ্ট্ৰেনীচে তাক নজনা নহয়। পঞ্চভূত এইবাবেই কোৱা হ'ল যে ব্ৰাহ্মণসকলে আকাশ নামৰ এক পঞ্চভূতৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিছিল। (গ্ৰীকসকলে চাৰিভূত মানিছিল- অনুবাদক)।

পৰিশেষত মেগাষ্ট্ৰেনীচেই ভাৰতীয় জাতিসমূহৰ প্ৰাচীন ইতিহাস সম্বন্ধে কিছু কথা লিখি থৈ গৈছে। যদিওবা আজিৰ দিনত তাৰ মূল্য বৰ বেছি নহয়, সেয়া মেগাষ্ট্ৰেনীচৰ অনুসন্ধিৎসাৰ দোষ নহয়, সেয়া ভাৰতীয় ইতিহাসৰ প্ৰকৃতিৰ দোষ।*

(ইয়াৰ পিছত প্লীনিয় দিয়া এখন তালিকা সম্পৰ্কে বিশদভাৱে আলোচনা কৰিছে। আমাৰ পাঠকসকলৰ পক্ষে সেই আলোচনা বৰ কামত নাহিব বুলিয়েই তাক পৰিহাৰ কৰা হ'ল।)

আজিৰ তাৰিখত যিসকল গ্ৰন্থকাৰ নিজৰ নিজৰ গ্ৰন্থ প্ৰণয়নৰ ক্ষেত্ৰত মেগাষ্ট্ৰেনীচৰ ওচৰত ঋণী, তেওঁলোকে “ভাৰতবৰ্ষ বিৱৰণ”ত কেনে ব্যৱহাৰ কৰিছে, সেই সম্বন্ধে কিছু আলোচনা কৰা দৰকাৰ।

ষ্ট্ৰাবো আৰু তাৰ দৰে আৰিয়ান- ভাৰত সম্বন্ধে যিবোৰ কথা লিপিবদ্ধ কৰিছে, তাত সম্যক আলোচনা আৰু অনুসন্ধানৰ পৰিচয় পোৱা নাযায়। তেওঁলোকে মেগাষ্ট্ৰেনীচৰ উক্তি বহু ক্ষেত্ৰত সংক্ষিপ্তাকাৰে ব্যৱহাৰ কৰিছে,

* মেগাষ্ট্ৰেনীচৰ দ্বাৰা ৰচিত গ্ৰন্থৰ যি অংশ অৱশিষ্ট আছে, তাৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে বহু মূল্যবান তথ্য পোৱা যায় যদিও সাহিত্য সম্বন্ধে বিশেষ কোনো জ্ঞান পোৱা নাযায়। চিকন্দৰৰ সহচৰসকলেও এই বিষয়ে নীৰৱ আছিল।

তথাপিও তেওঁলোকৰ লিখনপ্ৰণালী মনোৰম আৰু বৰ্ণনা বিশুদ্ধ। কিন্তু বহু সময়ত ষ্ট্ৰাবোই পাঠকৰ শিক্ষা আৰু প্ৰীতিবিধানৰ উদ্দেশ্যে নীৰস, নিৰানন্দকৰ বিষয় ত্যাগ কৰিছে আৰু সকলো সময়তে সতৰ্ক দৃষ্টি ৰাখিছে যাতে শুকান বৰ্ণনাই সুন্দৰ আৰু মনোৰম স্থান অধিকাৰ নকৰে। এয়া দোষণীয় নহ'লেও, তাত বহু এনে তথ্য পৰিত্যক্ত হৈছে, যাৰ দ্বাৰা প্ৰাচীন ভাৰত সম্বন্ধে বহু জ্ঞান বৰ্ধিত হ'লহেঁতেন। ষ্ট্ৰাবো হৃদয়গ্ৰাহী হোৱাৰ আকাংক্ষাৰ দ্বাৰা ইমান দূৰলৈ পৰিচালিত হৈছিল যে তেওঁৰ গ্ৰন্থত ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন স্থানসমূহৰ বৰ্ণনা নাই বুলিলেও হয়। ডায়োডৰচে এই বিষয়ে সমুদায় মাত্ৰা অতিক্ৰম কৰিছে। আনৰ শিক্ষাবিধানৰ বাবে পাণ্ডিত্যসহকাৰে লিখা তেওঁৰ উদ্দেশ্য নাছিল। যাতে বহুলোকে তেওঁৰ গ্ৰন্থপাঠ কৰি আমোদ লাভ কৰে, সেয়াই তেওঁৰ অভিপ্ৰায় আছিল। এইবাবে তেওঁ কেৱল এই উদ্দেশ্যৰ উপযোগী স্থল সকলোবোৰেই সংগ্ৰহ কৰিছে। তেওঁ অনেক বৰ্ণনা আৰু সুক্ষ্ম পৰ্যবেক্ষণ পৰিত্যাগ কৰিছে, কিয়নো পাঠকসকলে সেইবোৰ উপাখ্যান বিশ্বাস নকৰিলেহেঁতেন। তেওঁ ভাৰতীয়সকলৰ সেইসকল বিষয়েই বৰ্ণনা কৰিছে, যিবোৰ গ্ৰীকসকলে অদ্ভুত আৰু আমোদজনক বুলি ভাবে। কিন্তু তথাপিও তৎকৃত সংগৃহীত পুথিৰ মূল্য আছে। ইয়াত যদিও নতুনত্ব বুলিবলৈ একো নাই, তথাপিও ইয়াৰ বিশেষত্ব এই যে ইয়াত এটা ধাৰাবাহিক বিৱৰণ পোৱা যায় আৰু মেগাস্থেনীচৰ দ্বাৰা ৰচিত গ্ৰন্থৰ বহু বাক্য ইয়াৰ জৰিয়ত বুজিব পৰা যায়।

ষ্ট্ৰাবো, আৰিয়ান আৰু ডায়োডৰচ প্ৰায় একেই প্ৰকাৰ বিষয়ৰ বৰ্ণনা কৰিছে, সেয়ে “ভাৰত বিৱৰণ”ৰ অধিকাংশই বিলুপ্ত হৈছে। বৰং বহু ক্ষেত্ৰত তিনিটা, প্লিনিৰ কৃপাত কেতিয়াবা চাৰিটা চুম্বক বৰ্তমানেও পোৱা যায়। ই অদ্ভুতেই হয়।

প্লিনিয়ে উক্ত গ্ৰন্থকাৰসকলৰ বিশেষকৈ ডায়োডৰচৰ বহু পিছত। ডায়োডৰচৰ সৈতে তেওঁৰ পাৰ্থক্য ভালেখিনি, তাৰ অভাৱও তেওঁ ভালেখিনি পূৰণ কৰিছে। ষ্ট্ৰাবো আৰু আৰিয়ানৰ বৰ্ণনা শিক্ষাপ্ৰদ আৰু হৃদয়গ্ৰাহী। ডায়োডৰচৰ লিখন প্ৰণালী সৰল আৰু মনোৰম। কিন্তু প্লিনিয়ে নীৰস ভাষাৰে কেৱল কিছুমান শুকান তালিকা প্ৰদান কৰিছে। তেওঁৰ কিতাপৰ এই ভাগ তেওঁৰ স্বভাৱসিদ্ধ শ্ৰমৰ দ্বাৰা ই লিখিত হৈছে যদিও তাৰ বহু স্থানত সাৱধানতা আৰু সুবিবেচনাৰ অভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। ইয়াৰ বহু দৃষ্টান্ত পূৰ্বতে উল্লেখ কৰা হৈছে। কিন্তু ইয়াত বহু স্থলতেই কোনো বিশেষ বিবেচনা নকৰাকৈ পূৰ্ববৰ্তী গ্ৰন্থকাৰসকলৰ প্ৰশংসা

কৰিছে, এইটোৱেই তেওঁৰ স্বভাৱ, এইবাবেই তাত উল্লেখ কৰা তাম্ৰপৰ্ণী আৰু
প্ৰাচ্যদেশৰ বৰ্ণনা তুলনা কৰিলে ধাৰণা হয় তেওঁ দুটা ভিন্ন যুগত জীৱিত আছিল।
প্লিনিয়ৈ বাৰম্বাৰ মেগাস্থেনীচৰ গুণ বখানিছে, কিন্তু দেখা গৈছে যে তেওঁ বহু
ক্ষেত্ৰত ঋণ স্বীকাৰ নকৰাকৈয়ে তেওঁৰ উদ্ধৃতি উল্লেখ কৰিছে।

৩) মেগাস্থেনীচৰ গ্ৰন্থৰ মূল্য, প্ৰামাণিকতা আৰু বিশ্বাসযোগ্যতা

ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে যিসকলে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে, তেওঁলোকৰ গুণাগুণ বিচাৰ কৰিবলৈ গৈ প্ৰাচীন গ্ৰন্থকাৰসকলে মেগাস্থেনীচকেই নিঃসন্দেহে মিছলীয়া আৰু অবিশ্বাসযোগ্য লেখক বুলি চিহ্নিত কৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে মেগাস্থেনীচক প্ৰায় স্তীচিয়েচৰ সমতুল্য। তেওঁ কৈছে-

“ভাৰতীয়সকলৰ সম্বন্ধে মই এখন স্বতন্ত্ৰ গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিম। চিকন্দৰৰ সহচৰসকল, নেয়াৰ্চ- যিজনে ভাৰতৰ কাষেৰে যোৱা মহাসাগৰ প্ৰক্ষিণ কৰিছিল আৰু এৰাটস্থেনীচ আৰু মেগাস্থেনীচ, এই দুয়োগৰাকী প্ৰশংসনীয় ব্যক্তি, যিসকলে কিছু বিশ্বাসযোগ্য বিৱৰণ ৰাখি থৈ গৈছে, তাৰ পৰাই সমগ্ৰ সংগৃহীত হ’ব।”
(চিকন্দৰৰ অভিযান ৫।৫)

এৰিয়ানে মেগাস্থেনীচৰ বিশ্বাসযোগ্যতা সম্বন্ধে কাহানিও সন্দেহ প্ৰকাশ কৰা নাছিল। তলৰ বাক্যটোৰে তেওঁ কেৱল পাঠকক স্মৰণ কৰোৱাই দিছে যে মেগাস্থেনীচে ভাৰতবৰ্ষৰ মাত্ৰ সামান্য একাংশহে দৰ্শন কৰিছিল।

“মোৰ বোধেৰে মেগাস্থেনীচে ভাৰতৰ বেছি অংশ ভ্ৰমণ কৰা নাছিল। ফিলিপতনয় চেকন্দৰৰ সহযাত্ৰীসকলৰ তুলনাত তেওঁ কিঞ্চিৎ অধিক আগুৱাই গৈছিল- এইখিনিয়েই মাত্ৰ।”

মেগাস্থেনীচে এঠাইত লিখিছে- ভাৰতবৰ্ষত ১১৮ টা জাতিয়ে বাস কৰে। এই প্ৰসংগত আৰিয়ানে কৈছে-

“মেগাস্থেনীচৰ সৈতে মোৰ ইমানেই ঐক্যমত্য আছে যে মই স্বীকাৰ কৰিম, ভাৰতত বহু সংখ্যক জাতি বাস কৰে। কিন্তু মই বুজিব পৰা নাই যে তেওঁ কেনেকৈ এই সংখ্যাত উপনীত হৈছিল। কাৰণ তেওঁ নিজে ভাৰতৰ অধিকাংশই দৰ্শন কৰা নাছিল আৰু বিভিন্ন জাতিসমূহৰ মাজতো কোনো প্ৰকাৰ যাতায়াত বা

যোগাযোগ নাছিল।”

মেগাস্থেনীচৰ নিন্দুকসকলৰ মাজত এৰাটস্থেনীচ প্ৰধান আৰু ষ্ট্ৰাবো আৰু প্লীনি তেওঁৰ সৈতে সহমত প্ৰকাশ কৰিছে। আনসকল লেখক ডায়োডৰচ তেওঁলোকৰ মাজত এজন- মেগাস্থেনীচৰ লিখাৰ বহু অংশ বৰ্জন কৰিছে। তাতেই প্ৰমাণিত হৈছে তেওঁলোকে বৰ্জনীয় অংশবোৰ বিশ্বাস কৰা নাছিল। ষ্ট্ৰাবোই কৈছে-

“এই পৰ্যন্ত যিসকলে গ্ৰন্থ লিখিছে, তেওঁলোক আটায়ে মিছলীয়া। ডীমখচ এইসকলৰ ভিতৰত প্ৰথম। তেওঁৰ পিছতেই মেগাস্থেনীচক স্থান দিব পাৰি। আৰু অনিচিট্ৰিচ, নেয়াৰ্খচ আৰু তেওঁলোকৰ দৰে অন্যান্য লেখকসকল অস্পষ্টভাৱে দুই এটা কথা কৈছিল- এই মাত্ৰ। চিকন্দৰৰ কাৰ্য্যবলী বৰ্ণনা কৰিবলৈ গৈ এই বিষয়ে আমাৰ বিশ্বাস আৰু বদ্ধমূল হৈছে। ডীমখচ আৰু মেগাস্থেনীচ বিশ্বাসৰ একেবাৰেই অযোগ্য। এওঁলোকে নানা অলৌকিক জাতিৰ উপাখ্যান বৰ্ণনা কৰিছে। কোন জাতিৰ কাণ ইমান বৃহৎ যে তাত শুব পাৰি? কোনো জাতিৰ মুখ নাই, কাৰোবাৰ নাক নাই, কোনো এটা জাতি এটা চকুৰা, কাৰোবাৰ ভৰি মকৰাৰ দৰে, কাৰোবাৰ আঙুলি পিছফালে আছে। বামন (বাওনা) আৰু হাঁহৰ (সাৰস) যুদ্ধ সম্বন্ধে হোমাৰৰ যি আখ্যান আছে, এওঁলোকে সেই আখ্যানৰ আধাৰত কাহিনী লিখিছে। এই বামনসকল তিনি বিঘন্ত (?) দীৰ্ঘ আছিল বাবে তেওঁলোকক “ত্ৰিবিঘন্ত” নামে অভিহিত কৰিছে। স্বৰ্ণখনকাৰী পৰৱ্ৰা, কীলকৰ মূৰৰ দৰে নৰপশু, অজগৰ- যিয়ে শৃঙ্গ বিশিষ্ট গৰু আৰু হৰিণা উদৰস্থ কৰে ইত্যাদি বহুত গল্প তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত পোৱা যায়। অথচ এৰাটস্থেনীচে কয়- এওঁলোকে পৰস্পৰে পৰস্পৰক মিছলীয়া বুলি ক’বলৈও এৰা নাই। তেওঁলোক দুয়ো পাটলিপুত্ৰলৈ দূত হিচাবে প্ৰেৰিত হৈছিল- মেগাস্থেনীচে চন্দ্ৰগুপ্তৰ আৰু ডীমখচ তৎপুত্ৰ অমিত্ৰঘাতৰ সভাত বাস কৰিছিল। এয়াই তেওঁলোকৰ ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে ধাৰণা। এই ধাৰণা লিপিবদ্ধ কৰি থৈ যোৱা তেওঁলোকৰ কি প্ৰয়োজন আছিল?”

ষ্ট্ৰাবোই তাৰ পিছত কৈছে- “পট্ৰক্লীচ মুঠেই এওঁলোকৰ দৰে নাছিল। এৰাটস্থেনীচ যিসকল গ্ৰন্থকাৰৰ ওচৰত ঋণী, তেওঁলোকো ইমান অবিশ্বাসৰ যোগ্য নহয়।” এই উক্তি খুবেই অদ্ভুত। কাৰণ এৰাটস্থেনীচে প্ৰধানতঃ মেগাস্থেনীচকেই অনুসৰণ কৰিছিল।

প্লীনিয়ে কৈছে, “অন্যান্য গ্ৰীক লেখকসকলেও ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে আমাৰ

অজ্ঞতা দূৰ কৰিছে। এওঁলোক মেগাষ্ট্ৰেনীচ আৰু ডায়োনিচীচৰ দৰে ভাৰতত বাস কৰিছিল। সেইবাবে ভাৰতবাসীৰ সেনাবল সম্বন্ধেও তথ্য প্ৰদান কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল। কিন্তু এওঁলোকৰ বিৱৰণ মনোযোগেৰে পাঠ কৰিবৰ যোগ্য নহয়। কাৰণ সেইবোৰ পৰস্পৰ বিৰোধী আৰু বিশ্বাসযোগ্য নহয়।”

এইসকল সমালোচকৰ উক্তিবোৰ পাঠ কৰিলে এনেকুৱা ধাৰণা হয় যে এওঁলোকে মেগাষ্ট্ৰেনীচৰ সত্যবাদীতাক সম্পূৰ্ণৰূপে সন্দেহ কৰিছিল। কিন্তু প্ৰকৃতপক্ষে সেয়া নহয়, কাৰণ সেয়া হোৱাহেঁতেন তেওঁলোকে নিজৰ নিজৰ গ্ৰন্থত সেইবোৰ উল্লেখ নকৰিলেহেঁতেন। এৰাট্টেনীচ তেওঁৰ ওচৰত কম ঋণী নহয়। ষ্ট্ৰাবোই ৬৮৯ পৃষ্ঠাত কৈছে, “পাছনিবাসসমূহৰ দণ্ডৰ সাহায্যত ভাৰতৰ বিস্তাৰ নিৰ্ণিত হৈছে। ইয়াক নিঃসন্দেহে গ্ৰহণ কৰিব পৰা যাব পাৰে।” এই বাক্য কেৱল মেগাষ্ট্ৰেনীচৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য। বাস্তৱিকতে তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ মাত্ৰ দুটা স্থানত ত্ৰুটি পৰিলক্ষিত হয়- প্ৰথমঃ অৱান্তৰ জাতিসমূহৰ বৰ্ণনাত, দ্বিতীয়তঃ হাৰ্কিউলিচ আৰু ভাৰতীয় ডায়োনিচচৰ কাহিনীত। কিন্তু অন্যান্য বিষয়েও সমালোচকসকলে মেগাষ্ট্ৰেনীচৰ বাহিৰে আন লেখকসকলৰ ওপৰত অধিক আস্থা স্থাপন কৰিছে। হাৰ্কিউলিচ আৰু ডায়োনিচচ সম্বন্ধে পূৰ্বতে আলোচনা কৰা হৈছে। এই ক্ষেত্ৰত ভাৰতৰ পূৰ্বৰ ভূগোল বিবেচ্য।

কিন্তু মনত ৰাখিব লাগিব যে প্ৰাচীনতম কালৰ পৰাই ভাৰতীয় আৰ্যসকলে চাৰিওফালে বৰ্ষৰ লোকৰ দ্বাৰা পৰিৱেশিত হৈ আছিল আৰু তেওঁলোকৰ সৈতে এই আৰ্যসকলৰ দেহ আৰু মন উভয়ৰে গুৰুতৰ পাৰ্থক্য আছিল। তেওঁলোকে এই পাৰ্থক্য তীব্ৰতৰ অনুভৱ কৰিছিল আৰু তাক স্পষ্টৰূপে প্ৰকাশ কৰিছিল। এই বৰ্ষসকল যেনেদৰে দেৱতাসকলৰ আদেশত ভাৰত ৰাষ্ট্ৰতন্ত্ৰৰ বহিৰ্ভূত বুলি গণ্য হৈছিল, তেনেকৈ স্বভাৱ আৰু প্ৰকৃতিৰেও এওঁলোক ভাৰতীয় আৰ্যসকলতকৈ নিকৃষ্ট আছিল। আনকি তেওঁলোকক মানুহৰ পৰিৱৰ্তে পশুৰ শ্ৰেণীতেই ধৰিব পৰা আছিল। কিন্তু আৰ্যসকল অতি সোনকালেই বুজিব পাৰিছিল যে বৰ্ষসকলৰ সৈতে তেওঁলোকৰ দৈহিক পাৰ্থক্য কিমান গুৰুতৰ। এই পাৰ্থক্য আৰু অধিক বঢ়াই বৰ্ষসকলৰ ভালখিনিও বেয়া বুলি দেখুৱাই আৰ্যসকলে তেওঁলোকৰ এখন ভয়াবহ কুৎসিত চিত্ৰ অঙ্কন কৰিছিল। লোকমুখে এই চিত্ৰ যেতিয়া সকলোৰে মনত বদ্ধমূল হয়, তেতিয়া কবিসকলে তাক অতিৰঞ্জিত বৰ্ণনাৰে ভীষণতৰ কৰি তোলে। আন কেতবোৰ জাতি, যিসকল আৰ্য জাতিৰেই অন্তৰ্ভুক্ত, বৰ্ণসংকৰ, তেওঁলোকে আৰ্যজনোচিত আচাৰ-ব্যৱহাৰ

বিশেষকৈ জাতিভেদৰ বাহিৰত আছিল, তাৰ বাবে তেওঁলোক আৰ্যসকলৰ ইমানেই ঘৃণনীয় আছিল যে তেওঁলোককো বৰ্বৰৰ শ্ৰেণীত ভুক্ত কৰিছিল আৰু বৰ্বৰসকলৰ দৰেই জঘন্য ৰূপে চিত্ৰিত কৰি তুলিছিল। সেয়ে আমি মহাকাব্যসমূহত দেখিবলৈ পাপ্ত ব্ৰাহ্মণাধিকৃত ভাৰতবৰ্ষ চৰিওফালে অবাস্তৱ জাতিৰ দ্বাৰা পৰিৱেশিত। তেওঁলোকৰ বৰ্ণনা ইমানেই অদ্ভুত যে বহু সময়ত তেওঁলোকৰ মূল বিচাৰি পোৱা নাযায়।

ভাৰতীয় দেৱতাসকল আৰু তেওঁলোকৰ অনুচৰসকলৰ মূৰ্তি আৰু বিচিত্ৰ। এই বিষয়ে কাৰ্তিক আৰু কুব্জৰ কথা বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। কাৰণ এওঁলোকৰ মূৰ্তি ৰচনাত মানৱ কল্পনাৰ পৰকাষ্ঠা দেখা পোৱা যায়। (মহাভাৰত শৈল্যপৰ্ব, ৪৬ অধ্যায়)। কিন্তু বৰ্বৰ জাতিসমূহৰ মনত এওঁলোক স্বতন্ত্ৰ বুলি পৰিগণিত হৈছিল। কিয়নো আৰ্যসকলে বিশ্বাস কৰিছিল যে এওঁলোকে ভাৰতবৰ্ষত বাস নকৰে আৰু মানুহৰ সৈতে এওঁলোকৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। সেয়েহে গ্ৰীকসকলৰ পক্ষে উভয়কে একে বুলি ভ্ৰম কৰাৰ কোনো কাৰণ থাকিব নালাগিছিল।

কিন্তু আৰ্যসকলে মানৱ আৰু দেৱতাৰ মধ্যৱৰ্তী আন এক শ্ৰেণীৰ জীৱৰ কল্পনা কৰিছিল। এওঁলোকক বৰ্বৰসকলৰ সৈতে একে বুলি ভবা অতি সহজ। ৰাক্ষস আৰু পিশাচসকলৰ স্বভাৱ-চৰিত্ৰ কাল্পনিক জাতিবিলাকৰ দৰে, বিশেষত্ব এই যে সেই জাতিসকলৰ একো একোটা একো একোটি স্বভাৱগত দোষ আৰোপিত হৈছে কিন্তু ৰাক্ষস আৰু পিশাচসকলৰ গাত সেই সকলোবোৰ দোষ পূৰ্ণমাত্ৰায় বিদ্যমান। দুয়োৰে মাজত পাৰ্থক্য ইমানেই কম যে এটাৰ পৰা আনটোক পৃথককৈ চিনিব পৰা সম্ভৱ নহয়। কাৰণ ৰাক্ষসসকল ভীষণ বুলি বৰ্ণিত হ'লেও মানুহৰ মাজতেই থকা বুলি ধৰা হৈছে। তেওঁলোকে এই পৃথিৱীতেই বাস কৰে আৰু মানুহৰ সৈতে যুদ্ধ বিগ্ৰহত লিপ্ত থাকে। গতিকে ৰাক্ষস আৰু মানুহৰ মাজত পাৰ্থক্য কি, যেই সেই ভাৰতীয়ৰ পক্ষে তাক কোৱা সম্ভৱ নহয়। ৰাক্ষসসকলৰ মাজত এনে কোনো প্ৰকৃতি দেখা নাযায়, যি কোনো জাতিত নাই। গ্ৰীকসকলে নিশ্চয় শ্ৰুতি পৰম্পৰাৰ দ্বাৰা এইসকলৰ বিষয়ে জানিব পাৰিছিল, যদিওবা তাৰ কোনো নিশ্চিত প্ৰমাণ নাই, কিন্তু তৎসত্ত্বেও ভাৰতীয়সকলৰ ধাৰণা অনুসৰি বিভিন্ন জাতিৰ বৰ্ণনাত তেওঁলোকৰ সম্ভৱতঃ ভ্ৰম হৈছিল।

এয়া আশ্চৰ্যৰ বিষয় নহয় যে এইসকল জাতি সম্বন্ধে কিম্বদন্তী গ্ৰীকসকলৰ শ্ৰুতিগোচৰ হৈছিল। কাৰণ উপাখ্যানৰ সৈতে কিয়ৎ পৰিমাণে কবিত্ব

শক্তি মিশ্ৰিত থাকিলে সেয়া খুব সহজেই জনসমাজত বিয়পি পৰে আৰু তাত কল্পনাৰ ভাগ যিমান অধিককৈ থাকে সিমানেই সি আদৰ্শীয় হৈ উঠে। ভাৰতীয় লেখকসকলে এনে বহু উপাখ্যান ৰচনা কৰিছিল য'ত পশুসকলে পৰস্পৰৰ সৈতে কথোপকথন কৰিছে। এইসকল উপাখ্যান পৃথিৱীৰ প্ৰায় সৰ্বত্ৰ প্ৰচলিত হৈছে, কি উপায়ে প্ৰচলিত হৈছে তাক আমি ক'ব নোৱাৰোঁ। হোমাৰৰ কিছুমান উপাখ্যান এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। ইউৰোপত বেদ সৰ্বাধিক পৰিচিত হোৱাৰ পূৰ্বেই অনুমানৰ বিষয় আছিল, অবিসংবাদী যুক্তিৰ দ্বাৰা প্ৰমাণিত হোৱাৰ বিষয় নাছিল। আমি আৰু দেখিবলৈ পাপুঁ যে গ্ৰীকসকলৰ মহাকাব্য যিমানেই আদিম সৰলতাৰ পৰা দূৰলৈ গৈছে, সিমানেই এইবিলাক উপাখ্যানৰ দ্বাৰা পূৰ্ণ হৈছে। পৰৱৰ্তী যুগৰ মহাকাব্যসমূহত এই উপাখ্যানসমূহ আৰু অধিক পৰিমাণে দেখা পোৱা যায়। যিসকলে ধাৰণা কৰে যে এই উপাখ্যানবোৰত ভাৰতৰ নাম বৰ্তমানেও আছে সেইবোৰ উপাখ্যানহে কেৱল ভাৰতৰ পৰা সংগৃহীত হৈছে, এই ধাৰণা নিতান্তই ভ্ৰান্ত, কিয়নো কোনো গল্প এক দেশৰ পৰা আন এক দেশলৈ প্ৰব্ৰজিত হ'লে গল্পৰ নামসমূহো সলনি হয়। এটা উদাহৰণ দিয়া হ'ল- ভাৰতীয় অৰ্যসকলে কয় ভাৰতৰ উত্তৰে কোনো এক দেশত উত্তৰ কুৰুসকলে বাস কৰে। তেওঁলোকে সুদীৰ্ঘকাল মহাসুখে জীয়াই থাকে। ৰোগ, শোক কাক বোলে নাজানে। প্ৰত্যুত সৰ্বসুখপূৰ্ণ সৰ্গোপম জনস্থানত নিত্যানন্দে বিহাৰ কৰে। এই উপাখ্যান অতি প্ৰাচীন কালত পাশ্চাত্য দেশসমূহত প্ৰচলিত হয় আৰু লগে লগে তদুল্লিখিত স্থানডোখৰো গৃহীত হয়। এইবাবে আমি দেখিবলৈ পাপুঁ হীচিয়ডৰ (Hesiod) সময়ৰ পৰা গ্ৰীকসকলে বিশ্বাস কৰি আহিছে গ্ৰীচৰ উত্তৰে Hyperboreans নামৰ এটা জাতিয়ে বাস কৰে। এই নামটোও বহু পৰিমাণে ভাৰতীয় উত্তৰ কুৰু নামৰ সমাৰ্থক। ভাৰতীয়সকলে কি কাৰণত উত্তৰকুৰুসকলৰ দেশ উত্তৰ দিশে স্থাপন কৰিছে, তাৰ যথেষ্ট কাৰণ আছে। কিন্তু গ্ৰীকসকলৰ Hyperboreans ৰ দেশ উত্তৰ দিশে কল্পনা কৰিবৰ কোনো কাৰণ নাই। কেৱল সেয়াই নহয়, গ্ৰীকসকলৰ পৃথিৱী সম্বন্ধে যি ধাৰণা আছিল, সেয়া উক্ত কল্পনাৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত। অন্যান্য গল্পও গ্ৰীকসকলৰ বিশ্বাস অনুসৰি অন্যান্য স্থানত স্থাপিত হৈছে।

গ্ৰীকসকলে যেতিয়া অজ্ঞাতসাৰে ভাৰতীয় উপাখ্যানসমূহ গ্ৰহণ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে, তেতিয়া তেওঁলোকে প্ৰথম ভাৰতীয় পৌৰাণিক ভূগোলৰ সৈতে পৰিচিত হয়। তাৰ পিছত স্কাইলাক্ষই এই বিষয়ে নতুন জ্ঞান দান কৰে। স্কাইলাক্ষৰ সময়ৰ পৰা সমুদায় লেখকেই অবাস্তৱ জাতি কিছুমানৰ উল্লেখ কৰিছে।

কিন্তু তেওঁলোকে তেওঁলোকক ইথিওপিয় বুলি ধাৰণা কৰিছিল, সেইবাবে তেওঁলোক বিশেষকৈ ইষ্টীচিয়চ মিছলীয়া বুলি নিন্দাভাজন হৈছে। ষ্টীচিয়চে তেওঁৰ “ভাৰত বিৱৰণ”ৰ উপসংহাৰত উল্লেখ কৰিছে- “এইদৰে আৰু ইয়াৰ উপৰিও বহু অদ্ভুত উপাখ্যান বৰ্জন কৰা হ’ল, নাইবা যিসকলে এইসকল জাতিক দেখা নাই, তেওঁলোকে মোক বিশ্বাসৰ অযোগ্য বুলি ধাৰণা কৰিছিল।” এই বিষয়ে তেওঁ নিতান্তই সত্য কথাই কৈছে। কিয়নো তেওঁ আৰু বহুত অবাস্তৱ জাতিৰ বৰ্ণনা দিব পাৰিলেহেঁতেন। যেনে- ব্যাঘ্ৰমুখ, ব্যালগ্ৰীৱ, তুৰংগবদন, অশ্বমুখ, শ্বাপদ, চতুৰ্পদ, ত্ৰিনেত্ৰ, ষট্শতনেত্ৰ।

চিকন্দৰৰ সহচৰসকলেও এইবোৰ উপাখ্যান পৰিত্যাগ কৰিব পৰা নাছিল। আনকি তেওঁলোকৰ কোনো এজনেও এইবোৰক মিছা বুলি সন্দেহ প্ৰকাশ কৰা নাছিল। কাৰণ তেওঁলোকে প্ৰায় সকলোবোৰেই ব্ৰাহ্মণসকলৰ মুখত শুনিছিল। আৰু ব্ৰাহ্মণসকলৰ জ্ঞান আৰু পাণ্ডিত্যৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ প্ৰগাঢ় শ্ৰদ্ধা আছিল। তেন্তে আৰু আশ্চৰ্যৰ বিষয় কি থাকিব পাৰে যে মেগাস্থেনীচেও ইমানবোৰ বিশিষ্ট লোকৰ পদাঙ্ক অনুসৰণ কৰি এই উপাখ্যানবোৰ লিপিবদ্ধ কৰিছিল। এই উপাখ্যানবোৰ ষ্ট্ৰাবোৰ ৭১১ পৃষ্ঠাত ৭।২।১৪- ২২ অধ্যায়ত আৰু চলিনাচৰ ৫২ অধ্যায়ত বৰ্তমানে পোৱা যায়।

(Dr. Schwanbeck- এ ইয়াৰ পিছত মেগাস্থেনীচ বৰ্ণিত কেইটামান উপাখ্যান সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিছে। মূল গ্ৰন্থৰ অনুবাদকালত তাৰ বিষয়ে কোৱা হ’ব।)

গতিকে আনসকল লেখকৰ তুলনাত মেগাস্থেনীচৰ সত্যবাদীতাৰ তুলনা থাকিব নোৱাৰে। কাৰণ তেওঁ নিজেই যি প্ৰত্যক্ষ কৰিছে আৰু আনৰ পৰা শুনিবলৈ পাইছে, তাকেই যথাযথৰূপত বৰ্ণনা কৰিছে। সেয়ে তেওঁৰ বৰ্ণনা কিমানদূৰ বিশ্বাসযোগ্য, তাক নিৰ্ণয় কৰিবলৈ হ’লে, প্ৰথমতে চাব লাগিব, তেওঁ যিসকলৰ পৰা তথ্য সংগ্ৰহ কৰিছিল, তেওঁলোক কিমানদূৰ বিশ্বাসযোগ্য। কিন্তু এই শোষণ ব্যক্তিসকলৰ সত্যবাদীতাৰ ক্ষেত্ৰত কোনো প্ৰকাৰৰ সন্দেহ কৰিব পৰা নাযায়। কিয়নো মেগাস্থেনীচে যি নিজে প্ৰত্যক্ষ কৰা নাছিল, সেইবোৰ শুনিছিল ব্ৰাহ্মণসকলৰ মুখৰ পৰা। তেওঁলোক ৰাজ্যৰ শাসনকৰ্তা আছিল। সেইবাবে তেওঁ কেৱল প্ৰাচ্য দেশৰ ৰজাসকলৰ বৰ্ণনা কৰিব পাৰিছিল, তেনে নহয়, আন জাতিৰ বল আৰু সৈন্য সংখ্যা নিৰ্ণয় কৰিবলৈও সক্ষম হৈছিল। সেয়ে এইটো আশ্চৰ্যৰ বিষয় নহয় যে তাৰ গ্ৰন্থৰ যথার্থ পৰ্যবেক্ষণ ফল আৰু গ্ৰীকসকলৰ মতামতৰ

সৈতে ভাৰতীয়সকলৰ মতামত মিশ্ৰিত হৈছে।

গতিকে চিকন্দৰৰ সহচৰসকলৰ কিম্বা তেওঁলোকৰ সম্বন্ধে এনে আপত্তি উঠিব নোৱাৰে যে তেওঁলোকে ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে যি লিখিছে, সেইবোৰ বাহুল্য মাত্ৰ। পূৰ্বেই কোৱা হৈছে যে তেওঁ গ্ৰীকসকলৰ সন্মুখত ভাৰতৰ যথোপযুক্ত বিৱৰণ দিবলৈ গৈ অতি অলপ লিখা নাই। কাৰণ তেওঁ ভাৰতৰ নৈসৰ্গিক অৱস্থা, ফলশস্য, জলবায়ু, বৃক্ষলতা, ধৰ্ম আৰু শাসনপ্ৰণালী, আচাৰ-ব্যৱহাৰ আৰু শিল্প-এক কথাত ৰাজন্যবৰ্গৰ পৰা আৰম্ভ কৰি দূৰস্থ জাতি পৰ্যন্ত ভাৰতীয়সকলৰ সমগ্ৰ জীৱন বৰ্ণনা কৰিছে। আৰু তাৰ বাবে অপ্ৰমত্ত আৰু অকলুষিত মনেৰে অতি তুচ্ছ আৰু ক্ষুদ্ৰ বিষয়ো তন্ন তন্নকৈ পৰীক্ষা কৰিছিল। যদি কোনো বিষয়ে অনুশ্লিথিত হৈ আছিল, ধৰ্ম আৰু দেৱ-দেৱী সম্পৰ্কে অতি সামান্য বৰ্ণনা কৰা হৈ থাকে, সাহিত্য যদি সম্পূৰ্ণৰূপে উপেক্ষিত হৈ থাকে, তেন্তে আমাক ভাবি চাব লাগিব যে মেগাষ্টেনীচৰ সম্পূৰ্ণ গ্ৰন্থখন বৰ্তমান পাবলৈ নাই, আমাৰ হাতত যি পৰিছে, সেয়া চুম্বক, আৰু বিলুপ্তপ্ৰায় গ্ৰন্থৰ কিয়দাংশ মাত্ৰ।

ইমানপৰে যিবোৰ ব্যাখ্যা কৰা হ'ল, তাৰ পৰা বুজিব পৰা যায় যে মেগাষ্টেনীচ তেওঁৰ বৰ্ণনাৰ বাবে স্কীচিয়চৰ ওচৰত ঋণী হয় নে নহয়? আমি দেখুৱাইছোঁ যে তেওঁলোক দুয়ো যিবোৰ উপাখ্যান লিখি থৈ গৈছে ভাৰতত সেইবোৰ প্ৰচলিত আছিল। মেগাষ্টেনীচে কেতিয়াও স্কীচিয়চৰ উল্লেখ কৰা নাই, আৰু স্কীচিয়চৰ গ্ৰন্থত যিবোৰ উপাখ্যান আছে, সেইবোৰ তেওঁ ব্ৰাহ্মণসকলৰ মুখৰ পৰা শুনা, এয়া তেওঁ নিজেই স্বীকাৰ কৰিছে। মুখবিহীন প্ৰভৃতি অবাস্তৱ জাতিৰ প্ৰসংগত তেওঁ স্পষ্টভাৱেই ইংগিত দিছে যে তেওঁ স্কীচিয়চক অনুসৰণ কৰা নাই। এজনৰ বৰ্ণনাৰ সৈতে আনজনৰ বৰ্ণনাৰ নিতান্তই সাদৃশ্য নাথাকিলে, এই কথা ক'ব পৰা নাযায় যে এজন আনজনৰ ওচৰত ঋণী। গতিকে মেগাষ্টেনীচে স্কীচিয়চক অনুসৰণ কৰিছিল- এই কথা কোনোৱেই ক'ব নোৱাৰে। উভয়ৰ গ্ৰন্থ মনোযোগেৰে অধ্যয়ন কৰিলে বুজিব পৰা যায় যে কেৱল তেওঁলোকৰ বৰ্ণনীয় বিষয় এক, ব্যাখ্যা প্ৰণালী বিভিন্ন। বৰং উভয়ৰ বৰ্ণনাৰ সাদৃশ্যৰ তুলনাত বৈসাদৃশ্যই অধিক। শিল আৰু নদীৰ বৰ্ণনা ইয়াৰ এখমাত্ৰ ব্যতিক্ৰমস্থল। স্কীচিচচে কৈছে তাত কোনো বস্তুই ওপঙি নাথাকে, সকলো বুৰ যায়। মেগাষ্টেনীচেও একে কথাই লিখিছে কিন্তু তেওঁৰ বৰ্ণনাত কিঞ্চিৎ অতিৰিক্ত পোৱা যায়। লাচেনে কৈছে সেই প্ৰবাদ ভাৰতীয়সকলৰ মাজত প্ৰচলিত আছিল। তেওঁলোকে বিশ্বাস কৰিছিল, সেই নদীত যি পতিত হয়, সেই আটাইবোৰেই প্ৰস্তৰত পৰিণত হয়।

গতিকে দুয়োগৰাকী লেখকেই ভাৰতৰ পৰা সেই উপাখ্যান সংগ্ৰহ কৰি নিজৰ ইচ্ছা অনুসৰি বৰ্ণনা কৰিছে। তৎসঙ্গেও ধাৰণা হয় মেগাষ্টেনীচে ষ্টীচিয়চৰ পদাঙ্ক অনুসৰণ কৰিছিল। কিন্তু যেতিয়া অন্যান্য উপাখ্যানৰ বৰ্ণনাত উভয়ৰ মাজত ঐক্য নাই, য'ত মেগাষ্টেনীচে ষ্টীচিয়চৰ তুলনাত বিস্তৃতকৈ উপাখ্যানবোৰৰ বৰ্ণনা কৰিছে, তেতিয়া এই অনুমানেই সংগত বুলি ধাৰণা হয় যে তেওঁ ভাৰতীয়সকলৰ পৰা সেইবোৰ সংগ্ৰহ কৰিছিল আৰু সেইবোৰ ভাৰতীয় সাহিত্যত আছিল। অন্যান্য বিষয়ত অতি সামান্য কাৰণও বৰ্তমানে নাই, য'ত ধাৰণা কৰিব পৰা যাব পাৰে, তেওঁ ষ্টীচিয়চৰ গ্ৰন্থৰ পৰা কিছু সংগ্ৰহ কৰিছে, আৰু ভাৰতীয়সকলক প্ৰমাণ স্থলত উল্লেখ কৰি মিথ্যাচাৰ কৰিছে।

তেওঁ যিবোৰ সামান্য সামান্য ভ্ৰমত পতিত হৈছে, তাৰ কিছুমান এনেকুৱা যে অতি ক্ষুদ্ৰ পৰ্যবেক্ষণকাৰীও তাক পৰিহাৰ কৰিব নোৱাৰে। যেনে তেওঁ কৈছে যে বিপাশা ইয়াৰতীত পতিত হৈছে। কিছুমান ভ্ৰমৰ কাৰণ এই যে তেওঁ কিছুমান সংস্কৃত শব্দ বুজিব পৰা নাছিল। ইয়াৰ উদাহৰণস্বৰূপে তেওঁ কৈছে, ভাৰতবৰ্ষত লিখিত সংহিতা বা বিধি নাই, বিচাৰকাৰ্য স্মৰণ শক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।* তেওঁ আন এঠাইত কৈছে যে যিবোৰ ব্ৰাহ্মণে তিনিবাৰ অশুদ্ধ পঞ্জিকা প্ৰণয়ন কৰে, দণ্ডস্বৰূপে তেওঁ যাৱজ্জীৱন মৌনব্ৰত অৱলম্বন কৰিব লাগে। এই উক্তিৰ অৰ্থ কি আজিলৈকে কোনেও উদ্ধাৰ কৰিব পৰা নাই। আমাৰ ধাৰণা হয় যে তেওঁ “মৌনী” শব্দটো শুনিছিল, জানিব পৰা নাছিল যে তাৰ অৰ্থ “স্বাধি” আৰু নিৰ্বাক দুয়োটা অৰ্থই আছে। পৰিশেষত আন কেতবোৰ ভ্ৰমৰ মূল এই যে তেওঁ বহু ভাৰতীয় ব্যৱস্থা গ্ৰীক মতৰ দ্বাৰা বিচাৰ কৰিছে। সেইবাবেই তেওঁ ভাৰতীয় জাতিভেদৰ বিস্তৃত বৃত্তান্ত দিব পৰা নাই আৰু দেৱ-দেৱী আৰু অন্যান্য বিষয়ে ভ্ৰমসংকুল বিৱৰণ লিখি থৈ গৈছে।

কিন্তু তৎসঙ্গেও মেগাষ্টেনীচৰ গ্ৰন্থ, গ্ৰীক সাহিত্য আৰু গ্ৰীক আৰু ৰোমৰ জ্ঞানেৰে বিচাৰ কৰিলে, প্ৰাচীন কালত সেই দুই জাতিৰ ভাৰতীয় সম্বন্ধে জ্ঞানৰ পৰকাষ্ঠা বুলি গণ্য কৰা যাব পাৰে। কাৰণ, পৰৱৰ্তী কালত গ্ৰীকসকলৰ ভূগোলৰ জ্ঞানে পূৰ্ণতা লাভ কৰিলেও ভাৰতবৰ্ষ সম্পৰ্কীয় জ্ঞান মেগাষ্টেনীচৰ গ্ৰন্থত এনেকুৱা পূৰ্ণতা লাভ কৰিছিল যে পিছত যিসকলে ভাৰতবৰ্ষৰ বৰ্ণনা কৰিছে,

* Dr. Schwanbeck পূৰ্বে এক পাদটীকাত দেখুৱাইছে যে মেগাষ্টেনীচে স্মৃতি শব্দৰ অৰ্থ বুজিব নোৱাৰি এই ভুল ধাৰণা কৰিছিল।- অনুবাদক

তেওঁলোকে যি পৰিমাণে “ভাৰত বিৱৰণ”ৰ অনুসৰণ কৰিছে, সেই পৰিমাণে সেইবোৰ সত্যৰ অনুৰূপ হৈছে। মেগাষ্টেনীচে কেৱল নিজৰ গুণেৰে আদৰ্শীয় নহয়, তেওঁৰ আন এক প্ৰকাৰ গুৰুত্বও আছে। সেয়া এই যে পৰৱৰ্তী লেখকসকলে তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ পৰা বহু কথাই উদ্ধৃত কৰিছে, গতিকে তেওঁ গ্ৰীক আৰু ৰোমক বিজ্ঞানৰ ওপৰত প্ৰভুত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে।

গ্ৰীক সাহিত্যত মেগাষ্টেনীচৰ ভাৰত বিৱৰণৰ এই বিশেষ স্থানৰ বাহিৰে ইয়াৰ আন মূল্যও আছে। কাৰণ প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে জ্ঞান লাভৰ যিবোৰ উৎস বৰ্তমানে আছে, সেইবোৰ তাৰ মাজত শেষ নহয়। এতিয়াও সেই দেশ সম্বন্ধে আমাৰ মাজত স্বপাৰ্জিত জ্ঞান আছে। সেয়ে হ’লে আমি যি আনৰ পৰাও জ্ঞান লাভ কৰিছোঁ, মেগাষ্টেনীচৰ গ্ৰন্থই বহু বিষয়ে তাক বৃদ্ধি কৰে, যদিও বহু স্থলত তাৰ অভাৱ পূৰণ আৰু ভ্ৰম সংশোধনৰ আৱশ্যকতা আছে। তথাপি স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে তাত আমি নতুন যিবোৰ শিক্ষা কৰোঁ, তাৰ সংখ্যা আৰু গুৰুত্ব খুব বেছি নহয়। কিন্তু নতুন শিক্ষাৰ বাবেও তাৰ প্ৰয়োজন আছে। মেগাষ্টেনীচে ভাৰতৰ এক বিশেষ সময়ৰ চিত্ৰ আমাৰ সন্মুখত দাঙি ধৰিছে। তাৰ মূল্য অত্যন্ত অধিক। কাৰণ ভাৰতীয় সাহিত্য পূৰ্বৰে পৰা সংগতি ৰক্ষা কৰি চলিছে। তাৰ বাবে আমি যদি অনুসন্ধান কৰোঁ, কোন কালত কি ঘটিছিল, তাৰ সাহায্যত আমি কোনোমতেই ঘনীভূত সন্দেহৰ পৰা ওলাই আহিব নোৱাৰিম।

তৃতীয় অধ্যায়

ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে মেগাস্থেনীচৰ পৰৱৰ্তী লেখকসকল

গ্ৰীকসকলে মেগাস্থেনীচৰ গ্ৰন্থৰ পৰা যি জ্ঞান লাভ কৰিছিল, সি সৰ্বোৎকৃষ্ট আৰু সুক্ষ্মতম। কিন্তু সেই যুগত আন কোনো কোনো লোকে ভাৰতবৰ্ষৰ বিৱৰণ লিখি থৈ গৈছে। প্লাটী নিবাসী ডিমখল চেলিউকচৰ দ্বাৰা চন্দ্ৰগুপ্তৰ অমিত্ৰঘাতৰ ওচৰত আৰু ডায়োনিচিয়চ টলেমী ফিলাডেলফচৰ দ্বাৰা ভাৰতলৈ প্ৰেৰিত হৈছিল। পট্ৰক্লীচ অৰ্ণবযানত ভাৰত মহাসাগৰ পৰিভ্ৰমণ কৰিছিল আৰু চিকন্দৰৰ আদেশত ভাৰতৰ সুক্ষ্ম বিৱৰণপূৰ্ণ যিবোৰ গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছিল, তাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তেওঁলোকে নিজেই ভাৰতবৰ্ষ দৰ্শন কৰে আৰু তাৰ বিৱৰণ লিপিবদ্ধ কৰে। কিন্তু এওঁলোকে কাচিতহে মেগাস্থেনীচৰ উল্লেখ কৰিছে। তাৰ গ্ৰন্থৰ যি যি অংশ উদ্ধৃত হৈছে, সেয়াও বিশেষ বিশেষ প্ৰদেশৰ বিৱৰণ সম্বন্ধীয়, সেইবাবেই বোধহয় এওঁলোকে মেগাস্থেনীচৰ মৰ্যাদা আৰু প্ৰামাণিকতা কোনোটোৱেই অস্বীকাৰ কৰা নাই।

ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধীয় জ্ঞানৰ দ্বিতীয় যুগত গ্ৰীকসকলে সচৰাচৰ সেই দেশত ভ্ৰমণ কৰিবলৈ আহিছিল আৰু স্বয়ং পৰ্যবেক্ষণ কৰি তাৰ বিৱৰণ লিখিছিল। তাৰ পিছত তৃতীয় যুগ আৰম্ভ হ'ল। এই যুগত ভাৰতত নিজেই ভ্ৰমণ কৰি তৎসম্বন্ধীয় জ্ঞান আহৰণ কৰিছে এনে মানুহ যে মুঠেই নাই, এনে নহয়, কিন্তু তেওঁলোকৰ সংখ্যা অতিসামান্য আৰু তেওঁলোকে কেৱল ভাৰতৰ উপকূলৰ বৰ্ণনা দিছিল। তেওঁলোকৰ মাজত এজন সকলোৰে আগত উল্লেখযোগ্য। তেওঁ লোহিত সাগৰ প্ৰদক্ষিণৰ বৃত্তান্ত লিপিবদ্ধ কৰিছিল। তেওঁ অশিক্ষিত আৰু দক্ষতাবিহীন আছিল, তথাপি তেওঁৰ গ্ৰন্থ আজিৰ তাৰিখতো উপেক্ষা কৰা নাযায়। এই যুগৰ বিশেষত্ব

এই যে পূৰ্বে ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে যি আৱিষ্কৃত হৈছিল, তৎসমুদায় সুনিপুণ পাণ্ডিত্যোচিত বৰ্ণনাত পৰিণত, সৰ্বজনগৃহীত বিচাৰপ্ৰণালীৰ দ্বাৰা পৰীক্ষিত, আৰু প্ৰাঞ্জল শৃঙ্খলাৰ দ্বাৰা বিন্যস্ত হয়, আৰু তাত সহজেই সৰ্ব সাধাৰণৰ অধিগম্য হৈ উঠে।

এই লক্ষ্য সন্মুখত ৰাখি যিসকলে গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰে তেওঁলোক মেগাস্থেনীচৰ ওচৰত সবাতোকৈ অধিক ঋণী। আমি দেখিবলৈ পোওঁ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ভৌগোলিক এৰাটস্থেনীচ আৰু তেওঁৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বী হিপাৰ্খচ মেগাস্থেনীচৰ পৰা যিমানদূৰ সম্ভৱ উপাদান আহৰণ কৰিছিল। এৰাটস্থেনীচ ভাৰতৰ বিশালতা, চাৰিসীমা আৰু পূৰ্বভাগ, সপ্তৰ্ষিমণ্ডলৰ অন্তৰ্গমন, আৰু বছৰত দুবাৰ শস্য ৰোপণ সম্বন্ধে যিবোৰ কথা লিখিছে, সেইবোৰ মেগাস্থেনীচৰ পৰা গৃহীত, তাক প্ৰমাণ কৰা যাব পাৰে। আন কেতবোৰ বিষয় সম্বন্ধে তেওঁ মেগাস্থেনীচৰ সৈতে একমত হ'ব পৰা নাই। যেনে ভাৰতৰ উত্তৰ দিশৰ পৰা দক্ষিণলৈকে দৈৰ্ঘ্যৰ পৰিমাণ তেওঁ অন্যৰূপে লিখিছে, অথবা তেওঁৰ মত গ্ৰহণ কৰিলেও তাৰ সৈতে ভ্ৰান্ত সংখ্যা যোগ কৰিছে। যেনে তেওঁ লিখিছে- ভাৰতৰ দক্ষিণ সীমা আৰু মেৰুৰ অৱস্থান একেই। এই বৰ্ণনাই দেশখন সম্পৰ্কে সম্পূৰ্ণ ভ্ৰান্ত ধাৰণা দিছে। এইদৰে যেনেকৈ এৰাটস্থেনীচৰ ভ্ৰমসমূহ গ্ৰীক ভূগোলত চিৰস্থায়ী স্থান লাভ কৰিছে, তেনেদৰে তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ যিবোৰ অংশ মেগাস্থেনীচৰ পৰা গৃহীত পৰৱৰ্তী ভূগোলকাৰসকলৰ গ্ৰন্থ কেৱল সেই স্থানসমূহতেই সুপ্ৰমাণিত আৰু অবিচ্যুত বুলি গণ্য হ'ব পাৰে। পৰৱৰ্তী যুগৰ ভৌগোলিক Ptolemy, Mnaseas, Apollodorus, Agatharchides ভাৰতবৰ্ষৰ বিৱৰণ লিখিবলৈ গৈ মেগাস্থেনীচৰ পদাঙ্ক কিমানদূৰ অনুসৰণ কৰিছে, তাক জানিবৰ উপায় নাই। অৱশিষ্ট যিসকলে কয়ংকাল পিছত বিস্তৃত বা সংক্ষিপ্ত আকাৰে ভূগোল বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে, তেওঁলোকৰ মাজত Alexander Polyhistor স্মৰণযোগ্য। তেওঁৰ ভাৰতবিৱৰণ (Indica)ৰ অধিকাংশই ভূগোল সম্বন্ধীয় হ'লেও তেওঁ অন্যান্য বিষয়েও বহু কথা লিখিছে বুলি ধাৰণা হয়। কিন্তু সেই গ্ৰন্থৰ মুঠেই এটা অংশহে বৰ্তমান পোৱা যায়। গতিকে তেওঁ মেগাস্থেনীচক কিমানদূৰ অনুসৰণ কৰিছিল তাক খাটাংকৈ কোৱা টান।

ষ্ট্ৰাবোই ভূগোল বিৱৰণৰ সৈতে অধিবাসীসকলৰ বিৱৰণ অত্যধিক পৰিমাণে মিশ্ৰিত কৰিছে। ইয়াৰ পৰা বুজা যায়, তেওঁ প্ৰায় সৰ্বত্ৰই মেগাস্থেনীচক অনুসৰণ কৰিছে। তেওঁ এৰাটস্থেনীচৰ সাহায্যত তেওঁৰ অভাৱ পূৰণ কৰিছে।

অধিবাসীসকলৰ বৰ্ণনাত এই অভাৱ বিশেষভাৱে লক্ষ্য কৰা যায়। গতিকে তাত লিখিত ভাৰত বিৱৰণৰ অধিকাংশই মেগাস্থেনীচৰ গ্ৰন্থৰ অৱলম্বনত লিখিত, অৱশ্যে চিকন্দৰৰ সহচৰসকলৰ উদ্ভৃতিও ঠায়ে ঠায়ে দিয়া হৈছে। কিন্তু ষ্ট্ৰাবো এৰাটস্থেনীচৰ ভৌগোলিক নিৰ্ঘণ্ট অনুসৰণ কৰি ভাৰতৰ আকাৰ সম্বন্ধে মেগাস্থেনীচৰ পৰা বিভিন্ন আৰু ভ্ৰান্ত মত ব্যক্ত কৰিছে।

ইয়াৰ পিছত গ্ৰীক ভূগোলে উন্নতি লাভ কৰিবলৈ ধৰে। কিন্তু জাতি বিজ্ঞান উপেক্ষিত হ'বলৈ ধৰে। (তাতে যে খুব হানি হৈছিল, তেনে নহয়) কাৰণ গণিত অধিকতৰ প্ৰয়োজনীয় বিষয় বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। এইবাবে গণিতৰ আলোচনাত শীৰ্ষ স্থানীয় Marinus Tyrius, Ptolemaeus (টলেমী) মেগাস্থেনীচৰ গ্ৰন্থৰ পৰা প্ৰায় একোৱেই গ্ৰহণ কৰিব পৰা নাই। গতিকে সেই সময়ৰ গ্ৰীকসকলৰ ভৌগোলিক জ্ঞানৰ ওপৰত তেওঁৰ প্ৰভাৱ নিৰ্বাপিত হয়। বহুকাল ধৰি তেওঁ প্ৰণয়ন কৰা গ্ৰন্থৰ ভৌগোলিক অংশ সংক্ষিপ্তাকাৰে ব্যৱহৃত হৈছিল, যদিও লেখকসকল যেনে তেওঁৰ, তেনেকৈ এৰাটস্থেনীচ আৰু অন্যান্য ভৌগোলিকৰ গ্ৰন্থৰ পৰাও উপাদান সংগ্ৰহ কৰিছিল। তিনি মোটামুটিকৈ ক'বলৈ গ'লে সেই যুগত তেওঁ পাহৰণিৰ গভলৈ পৰ্য্যবসিত হয়। কাৰণ ভূগোল যিধৰণে নাম আৰু সংখ্যাৰ সমষ্টিত পৰিণত হৈছিল ঠিক সেই পৰিমাণে তেওঁৰ পূৰ্ণ আৰু প্লাৱিত বিৱৰণ অপ্ৰয়োজনীয় আৰু অৱ্যৱহাৰ্য হৈ পৰিছিল। মনোযোগেৰে গভীৰ বিষয় অধ্যয়ন কৰা মানুহৰ পক্ষে এনে অপ্ৰীতিকৰ হৈ উঠিছিল যে কোনোবাই ভূগোল সম্বন্ধে কোনো কথা জানিব বিচাৰিলে উপযুক্ত গ্ৰন্থ পাঠ কৰাৰ পৰিৱৰ্তে উপাখ্যানপূৰ্ণ আৰু বিস্মৃতিবিলুপ্ত প্ৰায় স্কাইলাক্ষ আৰু স্ট্ৰাচিয়চৰ গ্ৰন্থ অনুসন্ধান কৰিছিল।

এইদৰে গ্ৰীক ভৌগোলিকসকলে যিদৰে দীৰ্ঘকাল ধৰি ভাৰতবৰ্ষৰ মনোহৰণকাৰী বিৱৰণ প্ৰদান কৰি আহিছিল, তেনেকৈ ঐতিহাসিকসকলে তাৰ প্ৰতি বিমুখ হৈছিল। একমাত্ৰ ডায়োডৰচে তেওঁ নিজে প্ৰণয়ন কৰা পৃথিৱীৰ ইতিবৃত্ত ভাৰতবৰ্ষৰ বিৱৰণ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে। সেই বিৱৰণ সম্পূৰ্ণৰূপে মেগাস্থেনীচৰ পৰা লোৱা। ভাৰত এই অৱহেলাৰ যুগত আন এক শ্ৰেণীৰ লেখকে মেগাস্থেনীচ লিখিত তথ্যপূৰ্ণ গ্ৰন্থৰ আংশিক ব্যৱহাৰ কৰিছিল। যি সময়ত চিকন্দৰৰ সহযাত্ৰী আৰু মেগাস্থেনীচৰ সমকালীন লেখকসকলৰ ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধীয় গ্ৰন্থ বিস্মৃত হৈছিল, সেই সময়ত খ্ৰীষ্টিয় সমাজৰ পিতৃপুৰুষসকলে মেগাস্থেনীচকৃত ভাৰতবিৱৰণৰ পৰা বহু তথ্য সংগ্ৰহ কৰিছিল।

ৰোমীয়সকলে ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে যিবোৰ তথ্য অৱগত হৈছে, সেয়া গ্ৰীকসকলৰ পৰা সংগৃহীত। গতিকে তেওঁলোকে এই বিষয়ে নতুন একো আৱিষ্কাৰ কৰা নাছিল। তেওঁলোকে পোনপটীয়াকৈ মেগাস্থেনীচৰ গ্ৰন্থৰ পৰা আৰু অন্যান্য গ্ৰীক লেখকসকলৰ মাজেৰে পৰোক্ষভাৱে বহু তথ্য সংগ্ৰহ কৰিছিল। P. Terentius Varro Atacinus প্ৰধানতঃ এৰাটস্থেনীচৰ গ্ৰন্থৰ অৱলম্বনত ভূগোল লিখিছিল, সেয়া আমাৰ জ্ঞাত নহয়। M. Vipsanius Agrippa লিখিত বৃত্তি এইদেশত অপৰিচিত, যাৰ পৰা আমি ঠিৰাং কৰিব পাৰোঁ যে তেওঁ কাৰ গ্ৰন্থ অনুসৰণ কৰি তাক প্ৰণয়ন কৰিছিল। কিন্তু আমি দেখিবলৈ পাপঁ Pomponius Mela বহুস্থলত মেগাস্থেনীচক অনুসৰণ কৰিছে, অৱশ্যে তেওঁ অন্যান্য লেখকৰ উক্তিও উদ্ধৃত কৰিছে। ৰোমীয়সকলৰ ভিতৰত কেৱল চেনেকাইহে ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে। তেওঁৰ কেৱল এটা অংশ মাত্ৰ অৱশিষ্ট আছে, সেইখিনিও মেগাস্থেনীচৰ পৰা গৃহীত। চেনেকাৰ পিছত প্লিনীয়ে ভাৰতবৰ্ষৰ বিৱৰণ লিপিবদ্ধ কৰিছিল, মেগাস্থেনীচেই তেওঁৰ প্ৰধান অৱলম্বন আছিল। পৰৱৰ্তী লেখকসকলৰ ভিতৰত চলিনচৰ বাহিৰে আন কোনোৱেই মেগাস্থেনীচৰ উল্লেখ কৰা নাই। কিন্তু সাৰসংগ্ৰহ আৰু চুম্বক লেখকসকলে পূৰ্ববৰ্তী লেখকসকলৰ গ্ৰন্থৰ অৱলম্বনত নিজৰ নিজৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল, গতিকে লাটিন সাহিত্য আৰু ৰোমীয় জ্ঞানেৰে মেগাস্থেনীচৰ প্ৰভাৱ কিছুপৰিমাণেহে পৰিছিল। এতিয়া লাটিন ভাষা জীৱন যাত্ৰা নিৰ্বাহৰ ক্ষেত্ৰত আৰু জনসাধাৰণৰ দৈনন্দিন কৰ্মত ব্যৱহৃত নহয়, তথাপি সেই প্ৰভাৱ লুপ্ত হোৱা নাই। মধ্যযুগত সেয়া বিলক্ষণ প্ৰভাৱশালী আছিল। Vincentius Belvacensis আৰু Albarta Megnus ৰ গ্ৰন্থত আমি মেগাস্থেনীচৰ বৰ্ণনা দেখিবলৈ পাপঁ। এতিয়ালৈ যিবোৰ কথাৰ বিৱৰণ দিয়া হ'ল, তাৰ পৰা বুজা গ'ল যে যিসকল গ্ৰীক আৰু ৰোমীয় লোকে ভাৰতবৰ্ষ সম্বন্ধে অৱগত আছিল আৰু তাৰ বিষয়ে গ্ৰন্থ লিখি থৈ গৈছে, তেওঁলোকৰ ওপৰত মেগাস্থেনীচৰ কিছু হ'লেও প্ৰভাৱ পৰিছিল।

মেগাস্থেনীচৰ ভাৰতবিৱৰণ
প্ৰথম অংশ
অথবা
মেগাস্থেনীচ লিখিত গ্ৰন্থৰ সাৰ সংগ্ৰহ
ডায়োডৰচ
(Diod II. 35-42)

(৩৫) ভাৰতবৰ্ষৰ আকাৰ চতুৰ্ভুজ ক্ষেত্ৰৰ দৰে। ইয়াৰ পূৰ্ব আৰু দক্ষিণ ফাল মহাসাগৰৰ দ্বাৰা পৰিৱেশিত। উত্তৰ দিশত হিমদ পৰ্বতে স্কাইথিয়াৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষক পৃথক কৰিছে। স্কাইথিয়া দেশত শক নাম স্কাইথীয় জাতি বাস কৰে। চতুৰ্থ অৰ্থাৎ পশ্চিম সীমাত সিন্ধু নামেৰে নদ প্ৰবাহিত হৈছে। সিন্ধু নদ এক নীলনদৰ বাহিৰে আন সমুদায় নদীৰ তুলনাত বিশাল। শুনা যায়, পূবৰ পৰা পশ্চিমলৈ ভাৰতৰ পৰিসৰ ২৮ হাজাৰ ষ্টাডিয়াম আৰু উত্তৰৰ পৰা দক্ষিণলৈ ৩২ হাজাৰ ষ্টাডিয়াম। এই দেশৰ আয়তন ইমানেই বিশাল যে ধাৰণা হয় সমগ্ৰ উত্তৰ গ্ৰীষ্মমণ্ডল এই দেশৰ অন্তৰ্ভুক্ত। এই বাবে ভাৰতৰ দূৰতৰ প্ৰদেশত বহু সময়ত শঙ্কুৰে ছাঁ নিদিয়ে আৰু নিশাৰ ভাগত সপ্তৰ্ষিমণ্ডল দৃষ্টিগোচৰ নহয়। গতিকে আমি শুনিবলৈ পাওঁ এইবোৰ স্থানত দক্ষিণ ফালে ছাঁ পতিত হয়।

ভাৰতবৰ্ষত বহু বিশাল পৰ্বত আছে। সেইবোৰ সকলো প্ৰকাৰ ফলৰ বৃক্ষৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ আছে আৰু বহু বিস্তীৰ্ণ সমতল আৰু উৰ্বৰ ভূমি আছে। প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্যত বিভিন্নতা থাকিলেও সেইবোৰ অসংখ্য নদীৰ দ্বাৰা খণ্ডিত আৰু পৰিচ্ছন্ন। এই দেশত সৰ্বপ্ৰকাৰৰ জীৱ-জন্তু, পশু-পক্ষীৰ আবাসভূমি, সেইবোৰ আকাৰ আৰু শক্তিত বিবিধ আৰু বিচিত্ৰ। তদুপৰি ভাৰতত বহু বন্য হাতীয়ে বিচৰণ কৰে। এইবোৰে অপৰ্যাপ্ত খাদ্য পায়, সেইবাবে লিবিয়া দেশীয়

হাতীৰ তুলনাত এইবোৰ বহুত বেছি বলবান। ভাৰতীয়সকলে বহু হাতী ধৰে আৰু যুদ্ধৰ বাবে শিক্ষিত কৰে। সেইবাবে জয়লাভৰ বাবে এইবোৰৰ দ্বাৰা প্ৰচুৰ সহায়ক হৈ থাকে।

(৩৬) এই ধৰণে দেশত অপৰ্যাপ্ত আহাৰ্যসামগ্ৰী প্ৰাপ্ত হোৱা বাবে অধিবাসীসকল অতিশয় হস্তিপুষ্ঠ আৰু উন্নতকায় বুলি প্ৰসিদ্ধ। তেওঁলোকে বিশুদ্ধ বায়ু সেৱন, আৰু সুস্বাদু জল পান কৰে, সেয়ে তেওঁলোক শিল্পকৰ্মত নিপুণ। ভাৰতত যেনেদৰে সকলো প্ৰকাৰ কৃষিজাত দ্ৰব্য উৎপন্ন হয়, তেনেকৈ ইয়াৰ ভূগৰ্ভত সকলো প্ৰকাৰ ধাতুৰ খনি আছে। এই খনিবোৰত প্ৰচুৰ স্বৰ্ণ আৰু ৰৌপ্য, কিছু তাম আৰু লো, আনকি টিন আৰু অন্যান্য ধাতুও পোৱা যায়। এই ধাতুবোৰ অলংকাৰ, আৱশ্যকীয় সামগ্ৰী আৰু যুদ্ধৰ উপকৰণ নিৰ্মাণত ব্যৱহৃত হয়।

ভাৰতবৰ্ষত যৱ প্ৰভৃতিৰ উপৰিও চীনা, জোৱাৰ আদি প্ৰচুৰ পৰিমাণে উৎপন্ন হয়। এইবোৰ নদীৰ পৰা বোৱাই অনা বহুসংখ্যক জলপ্ৰণালীৰ দ্বাৰা সিক্ত হৈ থাকে। ইয়াৰ উপৰিও তাত কেবাপ্ৰকাৰৰ দাইল, ধান, বম্পৰম নামৰ শস্য আৰু ধাৰণোপযোগী বহুবিধ পাচলি উৎপন্ন হয়। (শেষোক্ত খাদ্য সামগ্ৰীবোৰ নিজে নিজেই হয়)। জীৱন যাত্ৰা নিৰ্বাহোপযোগী খাদ্যশস্যও একেবাৰে কম পৰিমাণে উৎপন্ন নহয়। কিন্তু সেইবোৰৰ নাম উল্লেখ কৰিবলৈ গ'লে লেখাটো দীঘলীয়া হয়। তাৰ বাবেই শুনিবলৈ পোৱা যায়, ভাৰতবৰ্ষত কেতিয়াও দুৰ্ভিক্ষ নহয় অথবা খাদ্যাভাৱে দেখা নিদিয়। কাৰণ এই দেশত বছৰি দুবাৰকৈ বাৰিষা আহে। শীতকালত বৰষুণ হ'লে অন্যান্য দেশৰ দৰে গোধূম বপন সম্পন্ন হয়। কৰ্কটক্ৰান্তিৰ পিছত অৰ্থাৎ গ্ৰীষ্মকালত দ্বিতীয়বাৰ বাৰিষা আৰম্ভ হ'লে ধান, বম্পৰম, তিল আৰু চীনা, জোৱাৰ প্ৰভৃতি উৎপন্ন হয়। ভাৰতীয়সকলে প্ৰায়েই বছৰি দুবাৰকৈ শস্য উৎপাদন কৰে। প্ৰথমবাৰৰ ৰোপণত অধিক শস্য উৎপন্ন নহ'লেও দ্বিতীয়বাৰ শস্য ৰোপণৰ পৰা তেওঁলোক কেতিয়াও বঞ্চিত নহয়। তাৰ পিছত স্বভাৱজাত ফল, আৰু জলাশয়ত উৎপন্ন বিবিধ সুস্বাদুবিশিষ্ট মূল, অধিবাসীসকলৰ প্ৰাণধাৰণত প্ৰচুৰ সহায়তা কৰে। ফলত ভাৰতৰ প্ৰায় সমগ্ৰ সমতলভূমি নদীৰ পানী আৰু বাৰিষাৰ বৰষুণৰ পানীৰে সিক্ত। তাৰ বাবে ভূমি বৰ উৰ্বৰা হয়। প্ৰতি বছৰে আচৰিতভাৱে গ্ৰীষ্মকালত একেই সময়ত বৃষ্টিপাত হয় আৰু গ্ৰীষ্মকালত প্ৰথৰ উত্তাপত জলাশয়ত গজা মূল, বিশেষকৈ দীঘলীয়া নলবোৰ পৰিপক্ক হয়। ভাৰতীয়সকলৰ মাজত এনে কেতবোৰ প্ৰথা

আছে যাৰ বাবে সেই দেশত দুৰ্ভিক্ষ হোৱাৰ থল নাথাকে। আন জাতিসমূহৰ নিয়ম এই যে তেওঁলোকে যুদ্ধ উপস্থিত হ'লে শস্যক্ষেত্ৰ বিনষ্ট কৰি কৃষিভূমি মৰুভূমিত পৰিণত কৰে। কিন্তু ভাৰতীয় কৃষকসকল পবিত্ৰ আৰু ৰক্ষণীয় বুলি ধাৰণা হয়, তাৰ বাবে যেতিয়া কাষৰ কোনো স্থানত যুদ্ধ চলি থাকে, তেতিয়াও তেওঁলোকে বিপদ কাক কোৱা হয় নাজানে। কাৰণ উভয়পক্ষৰ যোদ্ধাসকলে যুদ্ধত লিপ্ত হৈ পৰস্পৰক হনন কৰে কিন্তু খেতিপথাৰত কৰ্মৰত ব্যক্তিসকল উভয়পক্ষৰ হিতকাৰী বুলি ভাবি তেওঁলোকৰ ক্ষতি কৰা নহয়। তদুপৰি ভাৰতীয়সকলে কেতিয়াও শত্ৰুপক্ষৰ খেতিত জুই লগাই নিদিয়ে, কিম্বা তেওঁলোকৰ গছ-বিৰিখ উচ্ছন্ন নকৰে।

(৩৭) ভাৰতবৰ্ষত বহু নৌচলনোপোযোগী নদী আছে। তেওঁলোক উত্তৰ সীমাস্থিত পৰ্বতমালাত উৎপন্ন হৈ সমতল ভূমিৰ মাজেৰে প্ৰবাহিত হৈছে। এইবোৰৰ বহুতেই পৰস্পৰৰ সৈতে মিলিত হৈ গংগাত পতিত হৈছে। এই গংগা নদী তাৰ উৎপত্তিস্থলত ৩০ ষ্টাডিয়ম বিশাল। এই নদী উত্তৰ পৰা দক্ষিণলৈ প্ৰবাহিত হৈ সমুদ্ৰত পতিত হৈছে। গংগা গাংগেয়সকলৰ দেশৰ পূৰ্বসীমা। গাংগেয়সকলৰ বহুতো বিশালকায় হাতী আছে। সেইবাবে এই দেশ কোনো বৈদেশিক ভূপতিৰ দ্বাৰা বিজিত হোৱা নাই। কাৰণ আনবোৰ জাতিয়ে পৰম বলবান অসংখ্য হাতীৰ কথা শুনি ভয় কৰে। (যেনেদৰে মেচিদনীয় চিকন্দৰ শ্বাহ সমগ্ৰ এছিয়া জয় কৰিলেও কেৱল গাংগেয়সকলৰ সৈতে সংগ্ৰামত পৰাজিত হৈছিল। কাৰণ তেওঁ ভাৰতৰ অন্যান্য জাতিক পৰাজিত কৰি সমগ্ৰ সেনাবলসহ গংগাতীৰত উপনীত হৈ জানিব পাৰিলে যে গাংগেয়সকলৰ যুদ্ধৰ বাবে সজ্জিত সংগ্ৰাম নিপুণ চাৰিহেজাৰ হাতী আছে। এই কথা শুনিযেই তেওঁ তেওঁলোকৰ সৈতে যুদ্ধৰ সংকল্প ত্যাগ কৰিলে।) গংগাৰ সমতুল্য নামক নদ তাৰ দৰে উত্তৰ দিশত উৎপত্তি হৈ সমুদ্ৰত পতিত হৈছে। সিন্ধু ভাৰতৰ পশ্চিম সীমা। ই বিস্তৃত সমতলভূমিৰ মাজেৰে প্ৰবাহিত হৈছে আৰু বহু নৌচলনোপোযোগী নদী ইয়াত পতিত হৈছে। সেইবোৰৰ মাজত হাইপানিচ, হাইডাস্পীচ আৰু আকেচিনীচ বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। এইবোৰ নদীৰ উপৰিও আন বহুতো নদী আছে। সমুদায় দেশ সেইবোৰৰ দ্বাৰা জলময় আৰু সিদ্ধ হৈ থকা বাবে সৰ্বাধিক শস্য আৰু পাচলি অপৰ্যাপ্ত পৰিমাণে উৎপন্ন হৈছে।

ভাৰতভূমি এনে সুজলা আৰু নদীৰে পূৰ্ণ কিয়? সেইদেশৰ দাৰ্শনিক

আৰু বিজ্ঞানীসকল তাৰ বাবে এইবোৰ কাৰণ নিৰ্দেশ কৰে। তেওঁলোকে কয় ভাৰতবৰ্ষৰ চাৰিওফালে শক, বাণীক আৰু আৰ্য জাতিৰ দেশ ভাৰতৰ তুলনাত উচ্চতাত অৱস্থিত। সেয়ে প্ৰাকৃতিক নিয়মানুসাৰে ওখ ঠাইৰ পৰা জলধাৰা ভৈয়ামলৈ প্ৰবাহিত হৈ ক্ৰমশঃ ইয়াৰ মাটি সিন্ত কৰে আৰু এইদৰেই বহু সংখ্যক নদী উৎপন্ন হয়।

ভাৰতবৰ্ষৰ এখন নদীৰ এক বিশেষত্ব আছে। নদীখনৰ নাম শিল। নদীখন শিল নামৰ নিজৰাৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে। আশ্চৰ্যৰ বিষয় এয়েই যে সকলোবোৰ নদীৰ ভিতৰত কেৱল ইয়াত যি পতিত হয়, সেয়াই তললৈ বুৰ যায়, একোৱেই ওপঙি নাথাকে।

(৩৮) সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষ অতি বিশালকাৰ। সেইবাবে আমি শুনিবলৈ পাওঁ এই দেশত বহু সংখ্যক বিভিন্ন জাতি বাস কৰে। এওঁলোকৰ কোনো জাতিয়েই বাহিৰৰ পৰা প্ৰব্ৰজন কৰা নহয়। প্ৰত্যেক জাতিয়েই প্ৰথমৰ পৰা ভাৰতত বসবাস কৰি আছে, ভাৰতবৰ্ষই তেওঁলোকৰ উৎপত্তি স্থান। ভাৰতীয়সকলে কেতিয়াও বিদেশৰ কোনো জাতিৰ উপনিৱেশ গ্ৰহণ কৰা নাই বা বিদেশতো কোনো উপনিৱেশ স্থাপন কৰা নাই। প্ৰবাদ আছে প্ৰাচীন কালত এইদেশৰ অধিবাসীসকলে গ্ৰীকসকলৰ দৰে স্বচ্ছন্দ ভূমিজাত ফল খাই জীৱন নিৰ্বাহ কৰিছিল আৰু বন্য জন্তুৰ চামৰা পৰিধান কৰিছিল। গ্ৰীচৰ দৰে এই দেশতো শিল্প আৰু জীৱিকা নিৰ্বাহৰ উপযোগী অন্যান্য উপকৰণ ক্ৰমে ক্ৰমে আৱিষ্কাৰ কৰিবলৈ শিক্ষা দিয়া হৈছে; কাৰণ মানুহৰ হাত তাৰ পৰম সহায় আৰু তেওঁলোকৰ জ্ঞান আৰু তীক্ষ্ণ বুদ্ধি আছে।

ভাৰতবৰ্ষৰ শ্ৰেষ্ঠ পণ্ডিতসকলে এটি উপাখ্যান ৰচনা কৰিছে, তাৰ সাৰাংশ জনোৱা দৰকাৰ। তেওঁলোকে কয় যে অতি প্ৰাচীন কালত ভাৰতীয়সকলে গাঁৱত বাস কৰিছিল। সেই সময়ত ডায়োনিচ পশ্চিম দেশৰ পৰা বিপুল সেনাবল লৈ ভাৰতত উপস্থিত হৈছিল। তেতিয়া তেওঁক প্ৰতিৰোধ কৰিব পাৰে এনে কোনো উল্লেখযোগ্য নগৰ নাছিল। সেইবাবে তেওঁ সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষ মৰ্দন কৰে। কিন্তু প্ৰচণ্ড গ্ৰীষ্মকাল অহাৰ লগে লগে সৈন্যসকলৰ মাজত মহামাৰীয়ে দেখা দিলে। তেওঁলোক দলে দলে আক্ৰান্ত হ'বলৈ ধৰিলে। সেইবাবে এই প্ৰতিভাসম্পন্ন সেনানায়ক সমতলভূমি ত্যাগ কৰি পৰ্বতত শিৱিৰ পাতে। তাত সৈন্যসকলে শীতল বায়ু সেৱন কৰি আৰু জলপ্ৰপাতৰ নিৰ্মল জল পান কৰি সোনকালেই সুস্থ হৈ উঠিল। পৰ্বতৰ যি অংশত ডায়োনিচ সৈন্যসকলক ৰোগমুক্ত কৰিছিল,

সেই স্থান মিৰচ (মেৰু) নামে অভিহিত হয়। এয়া নিঃসন্দেহ যে গ্ৰীকসকলৰ মাজত পৰম্পৰা ক্ৰমে প্ৰবাদ প্ৰচলিত আছে যে দেৱ ডায়োনিচ জানু (মীৰচ) নামে অভিহিত হৈছে। তাৰ পিছত তেওঁ বৃক্ষলতা ৰোপণত মনোনিৱেশ কৰে আৰু ভাৰতীয়সকলক মদ আৰু জীৱন নিৰ্বাহৰ উপযোগী অন্যান্য দ্ৰব্য প্ৰস্তুত কৰিবৰ সংকেত শিক্ষা দিয়ে। তেওঁ গাঁৱবোৰ সুগম স্থানলৈ স্থানান্তৰ কৰি বৃহৎ বৃহৎ নগৰ স্থাপন কৰে। জনসাধাৰণক দেৱতাৰ পূজা কৰাৰ শিক্ষা দিয়ে আৰু শাসনতন্ত্ৰ আৰু বিচাৰালয় প্ৰতিষ্ঠা কৰে। এইদৰে বহু শুভ কাৰ্যৰ অনুষ্ঠান নিবন্ধন তেওঁ দেৱতা বুলি গৃহীত হয় আৰু অমৰোচিত সন্মান লাভ কৰে। তেওঁৰ সম্বন্ধে আৰু জনশ্ৰুতি আছে যে তেওঁ যুদ্ধযাত্ৰাকালত বহুসংখ্যক স্ত্ৰীলোকক লগত লৈ গৈছিল আৰু দুন্দুভি আৰু কৰতাল ধ্বনিৰ সৈতে সৈন্যসকলক ৰণসজ্জাৰে সজ্জিত কৰিছিল, কাৰণ তেতিয়াও শিঙা আৱিষ্কাৰ হোৱা নাছিল। তেওঁ সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত ৫২ বছৰ ৰাজত্ব কৰি বাৰ্ধক্যজনিত কাৰণত পৰলোক গমন কৰে। তেওঁৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰসকলে ৰাজ্য লাভ কৰে আৰু যুগ যুগান্তৰৰ বাবে নিজৰ সন্তান সন্ততিসকলক তাক দান কৰি যায়। অৱশেষত বহু বংশৰ আবিৰ্ভাৱ আৰু তিৰোভাৱৰ পিছত তেওঁলোকৰ হাতৰ পৰা ৰাজদণ্ড পতিত হয় আৰু এই ৰাজ্যত সাধাৰণতন্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠিত হয়।

(৩৯) ভাৰতবৰ্ষত যিসকলে পাৰ্বত্য প্ৰদেশত বাস কৰে তেওঁলোকৰ মাজত ডায়োনিচ আৰু তেওঁৰ সন্তান-সন্ততিসকলৰ সম্বন্ধে তেনে ধৰণৰ প্ৰবাদ প্ৰচলিত আছে। তেওঁলোকে আকৌ কয় হীৰাক্লিচ (বা হাৰকিউলিচ) ভাৰতবৰ্ষত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল। গ্ৰীচত যেনেদৰে হীৰাক্লিচৰ হাতত গদা আৰু পৰিধানত চৰ্ম দেখিবলৈ পোৱা যায়, ভাৰতবৰ্ষতো তেনে ৰূপ দেখা যায়। তেওঁ দৈহিক ৰূপ আৰু বিক্ৰমেৰে সমগ্ৰ মানৱজাতিক অতিক্ৰম কৰিছিল আৰু তেওঁৰ কৃপাত জল আৰু স্থল হিংস্ৰ জন্তুৰ পৰা সম্পূৰ্ণ নিৰ্মূল হৈছিল। তেওঁ বহু ৰমনীৰ পাণি গ্ৰহণ কৰি বহু পুত্ৰৰ জন্ম দিছিল, কিন্তু এজনীতকৈ অধিক কন্যা সন্তান পোৱা নাছিল। পুত্ৰসকল যৌৱনাৱস্থা প্ৰাপ্ত হ'লে সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষ সমানে বিভক্ত কৰি তেওঁ একো একোজনক একো একোটা অংশ শাসনৰ দায়িত্ব প্ৰদান কৰে। আনকি কন্যাকো লালন পালন কৰি এখন ৰাজ্যৰ অধীশ্বৰী কৰি থৈ যায়। তেওঁ বহু সংখ্যক নগৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰে তাৰ ভিতৰত পাটলিপুত্ৰ সকলোতকৈ বিখ্যাত আৰু বৃহৎ। তেওঁ এই নগৰত ঐশ্বৰ্যপূৰ্ণ সৌধমালা নিৰ্মাণ কৰে আৰু বিপুল জনবসতিপূৰ্ণ কৰি

তোলে। তেওঁ বৃহৎ বৃহৎ খাই খনন কৰি নগৰসমূহ সুৰক্ষিত কৰে। নদীৰ পানীৰে খাইসমূহ সততে পৰিপূৰ্ণ হৈ থাকিছিল। এইবোৰ কাৰণতে হীৰাক্লিচ মৰ্ত্যধামৰ পৰা প্ৰস্থান কৰাৰ পাছতো অমৰত্বৰ সন্মান লাভ কৰিছে। তেওঁৰ বংশধৰসকলে বহু পুৰুষ ধৰি ৰাজত্ব কৰিছিল। তেওঁলোকে বহুত স্মৰণীয় কাৰ্য সাধন কৰি কীৰ্তিলাভ কৰিছিল। কিন্তু কেতিয়াও ভাৰতৰ বাহিৰলৈ যুদ্ধযাত্ৰা কৰা নাছিল নাইবা বিদেশত কোনো উপনিৱেশো স্থাপন কৰা নাছিল। অৱশেষত অধিকাংশ নগৰত সাধাৰণতত্ত্ব প্ৰতিষ্ঠিত হয়, যদিও চিকন্দৰ শ্বাহৰ ভাৰত আক্ৰমণ পৰ্যন্ত কোনো কোনো নগৰত ৰাজত্বৰ অৱশিষ্ট আছিল। ভাৰতীয়সকলৰ মাজত যিবোৰ বিধি বৰ্তমান আছে তাৰ ভিতৰত প্ৰাচীন ঋষিসকলৰ দ্বাৰা নিৰ্দিষ্ট এটা বিধি আটাইবোৰতকৈ অধিক প্ৰশংসাযোগ্য। এই দেশৰ এটি বিধি হ'ল যে কোনেও কেতিয়াও নিজকে ক্ৰীতদাস বুলি নাভাবিব। সকলোৱেই স্বাধীন। গতিকে সকলোৱেই স্বাধীনতাৰ সমান অধিকাৰ আৰু সন্মান লাভ কৰিব। কাৰণ যিসকলে অহংকাৰৰ বলত আনৰ সৈতে ভাল ব্যৱহাৰ নকৰে, কিম্বা আনৰ পদলেহন নকৰে, তেওঁলোকেই সেইধৰণৰ জীৱন যাপনৰ অধিকাৰী, যিসকল সম্পূৰ্ণৰূপে সমুদায় ব্যৱস্থাৰ উপযোগী। যি বিধান সকলোৱে সমানভাৱে পালন কৰিবলৈ বাধ্য, কিন্তু অসমান ধন বিভাগৰ অনুকূল, সেয়েই সৰ্বোৎকৃষ্ট।

(৪০) ভাৰতৰ অধিবাসীসকল সাত জাতিত বিভক্ত। তাৰ ভিতৰত প্ৰথম জাতি পণ্ডিতসকল (Philosophoi, Sophistai), তেওঁলোক অন্যান্য জাতিতকৈ সংখ্যাত কম হ'লেও মৰ্যাদাৰ ফালৰ পৰা সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ। তেওঁলোকক কোনো ৰাজকীয় কাৰ্য সম্পাদন কৰিব নালাগে, সেয়ে তেওঁলোক কেতিয়াও প্ৰভু বা ভূত্য নহয়। কিন্তু প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে জীৱিতকালত যিবোৰ যন্ত্ৰ সম্পাদন কৰিব লাগে, সেই সকলোবোৰ আৰু পৰলোকগত ব্যক্তিসকলৰ শ্ৰাদ্ধাদি অনুষ্ঠান, তেওঁলোকেই সম্পাদন কৰে; কাৰণ তেওঁলোক দেৱতাসকলৰ অতি প্ৰিয়। তেওঁলোকে পৰলোক সম্বন্ধেও অন্যসকলতকৈ বেছি জানে। এই অনুষ্ঠানবোৰ সম্পাদনৰ বাবে তেওঁলোকে প্ৰচুৰ সন্মান আৰু মহামূল্য উপহাৰ লাভ কৰে। তেওঁলোকে জনসাধাৰণৰো যথেষ্ট উপকাৰ কৰে। কাৰণ তেওঁলোকে বৰ্ষাৰন্তৰ সময়ত মহতী সভাত উপস্থিত হৈ সমবেত জনতাক অনাবৃষ্টি, বাৰিষা, বতাহ, ব্যাধি আৰু শ্ৰোতাসকলৰ অন্যান্য বিষয় সম্পৰ্কে গণনা কৰি কয়। গতিকে ৰজা আৰু প্ৰজাসকলে এই জ্ঞান লাভ কৰি পূৰ্বৰপৰাই অভাৱৰ ব্যৱস্থা, আৰু অন্যান্য

আৱশ্যকীয় বিষয়ৰ যথাবিহিত প্ৰতিকাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। যি পণ্ডিতে ভৱিষ্যত গণনাত ভ্ৰম কৰে, তেওঁক আন একো দণ্ড ভোগ কৰিবগা নহয়, কেৱল তেওঁ জনসমাজত নিন্দিত হয়, আৰু জীৱনৰ বাকী কালছোৱাৰ বাবে তেওঁ মৌনব্ৰত অৱলম্বন কৰিবলগা হয়।

দ্বিতীয় জাতি কৃষকসকল। সংখ্যাত এওঁলোক আনসকলতকৈ অধিক। এওঁলোকে যুদ্ধ বা আন কোনো ৰাজকীয় কাম কৰিবলগা নহয়। গতিকে এওঁলোক ওৰে বছৰ কৃষি কাৰ্যত নিয়োজিত হৈ থাকিব পাৰে। শত্ৰুপক্ষই কৃষিভূমিত খেতি কাৰ্য কৰি থকা কৃষকৰ ওচৰলৈ আহিলেও তেওঁলোকৰ কোনো অনিষ্ট নকৰে। সকলোৰে উপকাৰী বুলি কৃষকসকল সকলোপ্ৰকাৰ অনিষ্টৰ পৰা মুক্ত হৈ থাকে। গতিকে খেতিৰ কোনোবিধ অনিষ্ট নোহোৱা বাবে, তেওঁলোকে অপৰ্যাপ্ত শস্য উৎপাদন কৰে আৰু যি বস্তু মানুহৰ সুখৰ বাবে প্ৰয়োজনীয়, অধিবাসীসকলে সেইবোৰ দ্ৰব্য প্ৰচুৰ পৰিমাণে লাভ কৰে। কৃষকসকলে স্ত্ৰী-পুত্ৰ সহ গাঁৱত বাস কৰে। কেতিয়াও নগৰলৈ নাযায়। তেওঁলোকে ৰজাক কৰ প্ৰদান কৰে। কিয়নো সমগ্ৰ ভাৰতভূমি ৰজাৰ সম্পত্তি, প্ৰজাসাধৰণৰ ভূমিৰ ওপৰত কোনো স্বত্ব নাথাকে। কৰৰ উপৰিও উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ এক চতুৰ্থাংশ তেওঁলোকে ৰাজকোষত জমা দিব লাগে।

তৃতীয়বিধ জাতি গোপাল আৰু মেঘপাল-সহজ ভাষাত ক'বলৈ গ'লে গৰখীয়া জাতি। তেওঁলোকে কেতিয়াও গাঁও বা নগৰত বাস নকৰে, কিন্তু সমস্ত জীৱন শিৱিৰত বাস কৰে। এওঁলোকে পশু-পক্ষী চিকাৰ আৰু জীৱিত অৱস্থাতে ধৰি দেশখনক আপদমুক্ত কৰি ৰাখে। ভাৰতবৰ্ষ সকলোপ্ৰকাৰ বনৰীয়া পশু-পক্ষীৰে পৰিপূৰ্ণ। এই চৰাইবোৰে কৃষকসকলৰ বীজ খাই নষ্ট কৰে। ব্যাধসকলে অশেষ শ্ৰম কৰি চিকাৰত নিযুক্ত হৈ ভাৰতবৰ্ষক এইসকল আপদৰ পৰা ৰক্ষা কৰে।

(৪১) শিল্পীসকলৰ চতুৰ্থ জাতি। এওঁলোকৰ ভিতৰত কোনোবাই অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ নিৰ্মাণ কৰে। আন কোনোবাই কৃষকসকলৰ প্ৰয়োজনীয় যন্ত্ৰ নিৰ্মাণত ব্যস্ত থাকে। এওঁলোকে যে কোনো প্ৰকাৰ কৰ প্ৰদান নকৰেই আনকি ৰাজকোষৰ পৰা ভৰণ-পোষণৰ বাবে ধন লাভ কৰে।

পঞ্চম জাতি যোদ্ধাসকল। সংখ্যাৰ ফালৰ পৰা এওঁলোকৰ স্থান দ্বিতীয়। এই জাতি যুদ্ধৰ বাবে সুপ্ৰশিক্ষিত আৰু সুসজ্জিত। কিন্তু এওঁলোকে শান্তিৰ

সময়ত কেৱল আমোদ-প্ৰমোদ আৰু এলাহতে কাল কটায়। সৈন্য, যুদ্ধৰ বাবে ঘোঁৰা আৰু হাতীৰ সমুদায় ব্যয় ৰাজকোষৰ পৰা ব্যয় কৰা হয়।

যষ্ঠ জাতি অমাত্য বা মহাপাত্ৰ। এওঁলোকে ৰাজ্যৰ সকলোবোৰ বিষয় পুঞ্জানুপুঞ্জৰূপে পৰ্যবেক্ষণ কৰি ৰজাৰ ওচৰত আৰু যি ৰাজ্যৰ ৰজা নাই, সেই ৰাজ্যত শাসনকৰ্তাসকলৰ ওচৰত তাৰ বিৱৰণ প্ৰদান কৰিবলগীয়া হয়।

সপ্তম জাতি মন্ত্ৰীসকল। এওঁলোকে মন্ত্ৰণা সভাত মিলিত হৈ ৰাজ্য সম্বন্ধে মন্ত্ৰণা কৰে। সংখ্যাৰ ফালৰ পৰা আনসকল জাতিতকৈ তেনেই সামান্য। কিন্তু বংশ মৰ্যাদা আৰু জ্ঞানৰ ফালৰপৰা সবাতোকৈ অধিক সন্মানীয়। কাৰণ তেওঁলোকৰ মাজৰ পৰাই মহামন্ত্ৰী, কোষাধ্যক্ষ আৰু বিবাদ মীমাংসাৰ বাবে বিচাৰক নিযুক্ত হয় আৰু সাধাৰণতঃ সেৱাপক্ষ আৰু শাসকসকলো এই জাতিভুক্ত।

থুলমূলভাৱে ভাৰতীয়সকল এই সাত জাতিত বিভক্ত। এটা জাতিৰ লোকে আন জাতিৰ সৈতে বৈবাহিক সম্বন্ধ স্থাপন কৰিব নোৱাৰে, নাইবা আন জাতিৰ বৃত্তি গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। যেনে- যোদ্ধাই কৃষিকাৰ্য কৰিব নোৱাৰে, অথবা শিল্পীয়ে ব্ৰাহ্মণৰ দৰে জ্ঞান চৰ্চা কৰিব নোৱাৰে।

(৪২) ভাৰতবৰ্ষত অসংখ্য বৃহৎ হাতী আছে। তেওঁলোক আকাৰ আৰু বলেৰে সুবিখ্যাত। এওঁলোকে ঘোঁৰা আৰু অন্যান্য চতুষ্পদ জন্তুৰ দৰে সন্তান উৎপাদন কৰে- এই বিষয়ে যি বিশেষত্ব আছে বুলি শুনা যায়, সেয়া সঁচা নহয়। হস্তিনীয়ে কমেও ১৬ বা অধিকতকৈ অধিক হ'লে ১৮ মাহলৈ গৰ্ভ ধাৰণ কৰে। ঘূৰীৰ দৰে হস্তিনীও এবাৰত এটা সন্তান প্ৰসৱ কৰে আৰু তাক ছয় বছৰলৈ স্তন দান কৰে। অধিকাংশ হাতী অতি দীৰ্ঘায়ু, মানুহৰ দৰে সুদীৰ্ঘকাল জীয়াই থাকে। কিন্তু যাৰ পৰমায়ু অত্যন্ত অধিক, সেইবোৰে দুশ বছৰ কাল জীয়াই থাকে।

ভাৰতীয়সকল বিদেশৰ পৰা অহা ব্যক্তিসকলৰ বাবে কৰ্মচাৰী নিয়োগ কৰে। তেওঁলোকে অতিথিসকলৰ তত্বাৱধান কৰে আৰু সকলোফালে দৃষ্টি ৰাখে, যাতে তেওঁলোক কোনোপ্ৰকাৰ অত্যাচাৰৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া নহয়। কোনো বিদেশী ব্যক্তি নিৰ্যাতিত হ'লে তেওঁলোকে সেই অতিথিৰ বাবে চিকিৎসক প্ৰেৰণ কৰে আৰু আন প্ৰকাৰেও তেওঁৰ যত্ন লয়। আনকি যদি তেনে কোনো বিদেশী লোকৰ মৃত্যু হয়, তেন্তে তেওঁক ভূগৰ্ভস্থ কৰি তেওঁৰ সা-সম্পত্তি আত্মীয়সকলৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিয়ে। যিবোৰ বিবাদত বিদেশীসকল জড়িত হৈ থাকে, বিচাৰকসকলে অতি সুক্ষ্ম ন্যায়পৰায়ণতাৰ সৈতে তাৰ মীমাংসা কৰে আৰু

মেগাষ্ট্ৰেনিচৰ ভাৰত বিৱৰণ ❖ ৬৩

কোনোবাই তেওঁৰ সৈতে অন্যায় ব্যৱহাৰ কৰিলে সেই ব্যক্তিক সমুচিত দণ্ড
বিধান কৰে। (ভাৰতবৰ্ষ আৰু তাৰ পুৰাতত্ত্ব সম্বন্ধে যিবোৰ কথা কোৱা হ'ল
মোৰ অভিপ্ৰায়ৰ বাবে সেয়াই যথেষ্ট)।

১ম অংশ খ

ডায়োডৰচ। ৩।৬৩

ডায়োনিচচৰ কাহিনী

আগতেই কোৱা হৈছে কিছুমানে ধাৰণা কৰে তিন যুগত উক্ত নামৰ তিনিজন ভিন্ন ব্যক্তি আছিল। এওঁলোক প্ৰত্যেকৰ ভিন ভিন কাৰ্য বৰ্ণনা কৰা হৈছে। তেওঁলোকৰ মাজত যিজন সবাতোকৈ প্ৰাচীন, তেওঁৰ নাম আছিল ইন্দু (Indos)। ভাৰতবৰ্ষৰ উৎকৃষ্ট জনবায়ুত স্বাভাৱিকতে অপৰ্যাপ্ত দ্ৰাক্ষালতা উৎপন্ন হৈছিল। এৱেঁই প্ৰথমতে দ্ৰাক্ষাফল নিষ্পেষিত কৰিছিল আৰু সুৰাৰ গুণ আৰোপিত কৰি তাৰ ব্যৱহাৰ শিক্ষা দিয়ে। এইদৰে কেনেদৰে ফিগ আৰু অন্যান্য ফলৰ বৃক্ষ ৰোপণ আৰু ৰক্ষণ কৰিব লাগে, সেইবোৰ আৱিষ্কাৰ কৰি পৰৱৰ্তীসকলক সেই জ্ঞান প্ৰদান কৰে। এক কথাত কিদৰে এই ফলবোৰ আহৰণ কৰা হয় তাকো শিক্ষা দিছিল। এই বাবেই এওঁ লীনায়াচ (Lenaïos) অৰ্থাৎ মদ্য যন্ত্ৰৰ দেৱতা বুলি পৰিচিত হৈছিল। তেওঁৰ আন এটা নাম হ'ল Katapogon অৰ্থাৎ শাস্ত্ৰৰ দেৱতা, কাৰণ, ভৰতীয়সকলৰ মাজত আমৰণ শাস্ত্ৰ সংৰক্ষণ কৰি ৰখাৰ প্ৰথা আছে। ডায়োনিচচ সসৈন্যে বাহিৰলৈ ওলাই সমগ্ৰ পৃথিৱীৰ সৰ্বত্ৰ ভ্ৰমণ কৰে, আৰু মানৱ জাতিক দ্ৰাক্ষালতা ৰোপণ কৰিবলৈ আৰু মদ্য যন্ত্ৰত দ্ৰাক্ষালতা নিষ্পেষণ কৰাৰ শিক্ষা দিছিল, যাৰ বাবে তেওঁ লীনীয়াচ নামে পৰিচিত হয়। এইদৰে তেওঁ সকলোকে নিজে আৱিষ্কাৰ কৰা তত্ত্বৰ শিক্ষা দিয়ে আৰু তাৰ বাবে ইহ লোকৰপৰা প্ৰস্থান কৰি উপকৃত জনমণ্ডলীৰ ওচৰত অমৰোচিত সন্মান লাভ কৰে। শূনিবলৈ পোৱা যায়, এই দেৱতা ভাৰতত যি স্থানত বাস কৰিছিল, আজিও সেই স্থান প্ৰদৰ্শিত হৈ থাকে আৰু প্ৰাদেশিক ভাষাত বহুতো নগৰ তেওঁৰ নামেৰে নামকৰণ কৰা হৈছে। তেওঁ যে ভাৰতবৰ্ষত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল, তাৰ আৰু কিছুমান নিদৰ্শন আছে, কিন্তু সেইবোৰৰ বিষয়ে লিখিবলৈ গ'লে প্ৰবন্ধ দীঘলীয়া হৈ যাব।

প্ৰথম ভাগ
২য় অংশ
আৰিয়ান
(Arr. Exp. Alex. V. 6, 2-11)

(ভাৰতবৰ্ষৰ সীমা, নৈসৰ্গিক অৱস্থা আৰু নদ-নদী)
(১ম অংশ দ্ৰষ্টব্য)

এৰাটস্থেনীচ আৰু মেগাষ্টেনীচৰ মতে, এছীয়াৰ দক্ষিণ ভাগ যি চাৰি অংশত বিভক্ত, তাৰ ভিতৰত ভাৰতবৰ্ষ সকলোতকৈ বৃহৎ। এই মেগাষ্টেনীচ আৰাখোচিয়াৰ শাসনকৰ্তা চিবীটিয়চৰ ঘৰত বাস কৰিছিল আৰু তেওঁ কৈছিল যে তেওঁ ভাৰতবৰ্ষৰ ৰজা চন্দ্ৰগুপ্তৰ ওছৰলৈ কেবাবাৰো গৈছিল। (গ্ৰীক লেখকসকলে চন্দ্ৰগুপ্তৰ নাম বিভিন্ন ধৰণে লিখি থৈ গৈছে। ভূমিকা দ্ৰষ্টব্য-অনুবাদক) ইউফ্ৰেটিচ নদী আৰু আমাৰ সমুদ্ৰৰ মধ্যস্থ ভূখণ্ড আটাইতকৈ ক্ষুদ্ৰ। অৱশিষ্ট দুই ভাগ ইউফ্ৰেটিচ আৰু সিন্ধু নদৰ মাজত অৱস্থিত। এই দুটা ভাগ মিলিত কৰিলেও কোনোপধ্যেই ভাৰতৰ সমতুল্য নহয়। এই লেখকসকলে কয় যে ভাৰতবৰ্ষৰ পূব সীমাৰ পোনে পোনে দক্ষিণলৈ মহাসমুদ্ৰ। উত্তৰ দিশত ককেচাচ পৰ্বত শ্ৰেণী টৰচ পৰ্বতৰ সৈতে মিলনস্থান পৰ্যন্ত বিস্তৃত। পশ্চিম আৰু উত্তৰ সীমাৰ মহাসমুদ্ৰ পৰ্যন্ত সিন্ধু নদ। ভাৰতবৰ্ষত বিস্তৃত সমতলভূমি বৰ্তমান। তেওঁলোকে অনুমান কৰে এই সমতলভূমি নদীসমূহৰ পলিমাটিৰে সৃষ্ট হৈছে। এই অনুমান কৰাৰ কাৰণো আছে। অন্যান্য দেশতো সমুদ্ৰৰ পৰা দূৰৈত সমতল ভূমি থাকে। সেইবোৰ প্ৰায়েই তাৰ মাজত থকা নদীসমূহৰ পলিৰ দ্বাৰা সৃষ্ট,

সেইবাবে প্ৰাচীন কালত সেইবোৰ দেশো নিজৰ নিজৰ নদীৰ নামেৰে পৰিচিত আছিল। যেনে- হাৰমচ (Hermos) নামৰ সমতল ভূমি, হাৰমচ এছিয়াৰ (অৰ্থাৎ এছিয়া মাইনৰৰ) এখন নদী, মাতা ডিণ্ডুমিনি (Mother Dindymene) নামৰ পৰ্বতৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা ঈয়োলিক জাতিৰ নগৰ স্মীৰ্ণৰ ওচৰত সমুদ্ৰৰ সৈতে মিলিত হৈছে। এইদৰে লাডীয়াদেশীয় সমতলভূমি কৌষ্ট্ৰচ (Koustros) সেই দেশৰ নদীৰ নামেৰে অভিহিত। আন এক সমতলভূমি মীসীয়া দেশীয় কৈকচ (Kaikos), কাৰিয়া দেশত আন এক সমতল ভূমি আছে। তাৰ নাম মৈয়ণ্ড্ৰচ (Maiandros)। এইখন আয়নীয়া জাতিৰ নগৰ মিলীটচ পৰ্যন্ত বিস্তৃত। (হীৰডটচ আৰু হেকটেয়চ (অথবা যদি ইজিপ্ট সম্বন্ধীয় গ্ৰন্থৰ ৰচয়িতা হেকটেয়চ নহৈ আন কোনোবা হয়, তেন্তে তেওঁ) এই উভয় ঐতিহাসিকেই কয় যে ইজিপ্ট দেশ নীল নদৰ দান, গতিকে সেই দেশ নীল নদৰ নামেৰেই পৰিচিত হৈছিল। হীৰডটচে তাৰ যথেষ্ট প্ৰমাণ দাঙি ধৰিছে। এতিয়া ইজিপ্টবাসী আৰু অন্যান্য জাতিসকলে যাক নীল নদ বুলি কয়, প্ৰাচীন কালত সেই নদী ইজিপ্ট নামেৰে পৰিচিত আছিল। হোমাৰে তাৰ সুস্পষ্ট সাক্ষ্য প্ৰদান কৰিছে। তেওঁ এঠাইত লিখিছে- মেনেলয়চ ইজিপ্ট নদীৰ মুখত নিজৰ জাহাজবোৰ ৰাখিছিল।) একো একোটা সমতলভূমিত যদি একোখনকৈ নদী থাকে, তেন্তে সেইখন বৰ বৃহৎ নহ'লেও সমুদ্ৰত পতিত হোৱাৰ সময়ত নিজৰ উৎপত্তি স্থান উচ্চতৰ ভূমিৰ পৰা কৰ্মদ আৰু মৃত্তিকা বহন কৰি নতুন স্থলভাগ নিৰ্মাণ কৰে, যদি এয়া সাঁচা হয়, তেন্তে ভাৰতবৰ্ষত যি বিস্তৃত সমতলভূমি আছে, সেইবোৰ নদীসমূহৰ পলিৰদ্বাৰা সৃষ্ট হৈছে, তাক অবিশ্বাস কৰিবৰ কোনো কাৰণ নাই। কাৰণ হাৰমচ আৰু কৌষ্ট্ৰচ আৰু কৈকচ আৰু মৈয়ণ্ড্ৰচ আৰু এছীয়াৰ বহু নদী যিবোৰ ভূমধ্যসাগৰত মিলিত হৈছে, সেই সকলোবোৰ একত্ৰিত কৰিলেও তাৰ জলৰাশি ভাৰতৰ কোনো এখন নদীৰ সৈতেই তুলনা কৰিব পৰা নাযায়, ভাৰতবৰ্ষৰ সৰ্বপ্ৰধান নদী গংগাৰ সৈতে তুলনা কৰাতো দূৰৰ কথা। ইজিপ্টৰ নীল নদ আৰু ইউৰোপৰ মাজেৰে প্ৰবাহিত ডানিয়ুবও গংগাৰ সৈতে কোনোপধ্যেই তুলনা নহয়। এইবোৰ নদী মিলিত হ'লেও সিদ্ধুৰ সমতুল্য নহ'ব। সিদ্ধু নিজৰ উৎপত্তি স্থানতেই বৃহৎ, তাৰ পিছত পোন্ধৰখন উপনৈ ইয়াৰ সৈতে মিলিত হৈছে, এইবোৰৰ প্ৰত্যেকখনেই এছিয়াৰ নদীসমূহৰ তুলনাত বৃহৎ। সিদ্ধু এইবোৰ উপনৈক লৈ আৰু ভাৰতবৰ্ষক স্বকীয় নাম প্ৰদান কৰি গংগাৰ সৈতে মিলিত হৈ সমুদ্ৰত প্ৰৱেশ কৰিছে।*

* ষ্ট্ৰাবো ১৫।১।৩২ পৃষ্ঠা ৭০০ যিবোৰ নদীৰ নাম উল্লেখ কৰিছে, সেই সমুদায় নৈ সিদ্ধুত মিলিত হৈছে। হাইপানিচ সেইবোৰৰ ভিতৰত সৰ্বশেষ। শুনা যায় সৰ্বমুঠ ১৫খন নদী ইয়াৰ সৈতে মিলিত হৈছে।

তৃতীয় অংশ

আৰিয়ান

(Arr. Ind. II. 1-7)

ভাৰতবৰ্ষৰ সীমা

যিখন দেশ সিন্ধু নদৰ পূবে অৱস্থিত, আমি তাকেই ভাৰতবৰ্ষ আৰু তাৰ অধিবাসীসকলক ভাৰতীয় (Indoi) বুলি ধৰি লোৱা হৈছে। ভাৰতবৰ্ষৰ উত্তৰ সীমাত টৰচ পৰ্বত, কিন্তু এই দেশত সেই পৰ্বতক টৰচ বুলি কোৱা নহয়। এই পৰ্বতশ্ৰেণী পাম্ফিলিয়া, লাইকিয়া আৰু কিলিকিয়া দেশৰ সমুদ্ৰৰ পৰা আৰম্ভ হৈ সমগ্ৰ এছীয়াক বিচ্ছিন্ন কৰি পূৰ্ব মহাসাগৰলৈ বিস্তৃত হৈ আছে।* বিভিন্ন দেশত ই বিভিন্ন আখ্যা লাভ কৰিছে। এই দেশত ইয়াৰ নাম পৰপমিচচ (Paropamisos), আন কোনো দেশত হিমোডচ (Hemodos- হিমদ অৰ্থাৎ হিমালয়)। অন্য ক'বাত ই হিমাচ (Hemaos) নামেৰে আখ্যায়িত হৈছে আৰু ধাৰণা হয় ইয়াৰ আন নামো আছে। যিসকল মেচিদনীয়ই চিকন্দৰৰ সৈতে দিগ্বিজয় কৰিবলৈ দেশৰ বাহিৰ হৈছিল, তেওঁলোকে এই পৰ্বতক কৌকেচচ নামে অভিহিত কৰিছে। ই আন এক কৌকেচচ- স্কাইথীয়া দেশীয় কৌকেচচ নহয়। ইয়াৰ পৰা ই এই জনশ্ৰুতিৰ উৎপত্তি হৈছে যে চিকন্দৰ কৌকেচচৰ পাৰে পাৰে গমন কৰিছিল। ভাৰতবৰ্ষৰ পশ্চিম সীমাৰ ইমূৰৰ পৰা সিমূৰলৈ সিন্ধু নদ। ই দুই মুৰা হৈ সমুদ্ৰত প্ৰৱেশ কৰিছে। কিন্তু ডানিয়ুব নদীৰ পাঁচমুখৰ দৰে এই দুই মুখ পৰস্পৰৰ নিকটৱৰ্তী নহয়। সেইবোৰ নীল নদীৰ মুখবোৰৰ দৰে, য'ৰ পৰা ইজিপ্টৰ ব দ্বীপ সৃষ্টি হৈছে। সিন্ধুৱেও এইদৰে ব দ্বীপৰ সৃষ্টি কৰিছে, এইবোৰ

মেগাস্থেনিচৰ ভাৰত বিৱৰণ ❖ ৬৮

ইজিপ্টতকৈ ক্ষুদ্ৰ নহয়। ভাৰতীয় ভাষাত ইয়াৰ নাম পটল। ভাৰতবৰ্ষৰ দক্ষিণ
আৰু দক্ষিণ-পশ্চিমে পূৰ্বোল্লিখিত মহাসমুদ্ৰ আৰু সেয়াই এই দেশৰ পূৰ্বসীমা।

* কালিদাসে হিমালয়ক ঠিক এইদৰে বৰ্ণনা কৰিছে- পূৰ্বাপৰৌ তোয়নিধীবগাহাঃ। স্থিতঃ
পৃথিৱ্যা ইব মানদণ্ডঃ।।

৪র্থ অংশ
ষ্ট্ৰাবো
(Strabo, XV. I. II. p.689)

ভাৰতবৰ্ষৰ সীমা আৰু আয়তন

ভাৰতবৰ্ষৰ উত্তৰ সীমান্তত টৰচ পৰ্বতমালাৰ শেষ ভাগ আৰু আৰিয়ানাৰ পৰা পূৰ্ব মহাসাগৰ পৰ্যন্ত পৰ্বতশ্ৰেণী। বিভিন্ন দেশৰ অধিবাসীসকল তাক ক্ৰমে পৰপৰিচা, হীমোডচ, হীমায়চ প্ৰভৃতি নামেৰে অভিহিত কৰিছে। কিন্তু মেচিডনীয়ানসকলে তাক ককেচচ নাম দিছে। পশ্চিম সীমাত সিন্ধু নদ। ভাৰতবৰ্ষৰ দক্ষিণ আৰু পূব সীমা আটলাণ্টিক মহাসাগৰৰ সৈতে সংলগ্ন। এই দুই ফাল আন দুটা ফালৰ তুলনাত বৃহৎ। গতিকে ভাৰতবৰ্ষৰ আকাৰ বস্তুচৰ দৰে, কাৰণ তাৰ বৃহত্তৰ দুই ফাল আন দুটা ফালৰ তুলনাত তিনিহাজাৰ ষ্টাডিয়ামতকৈ অধিক দীঘল। দক্ষিণ আৰু পূব উপকূল সমভাৱে বিস্তৃত। এই উভয় উপকূলৰ মধ্যৱৰ্তী অন্তৰীপৰ দৈৰ্ঘ্য তিনিহাজাৰ ষ্টাডিয়াম। (আন কাৰোবাৰ মতে ককেচচ পৰ্বতৰ পৰা পোনে পোনে সিন্ধু নদেৰে দক্ষিণ সমুদ্ৰ তাৰ মুখলৈ পশ্চিম ফালৰ দৈৰ্ঘ্য তেৰ হাজাৰ ষ্টাডিয়াম। গতিকে পূবৰ ফালৰ সেই অন্তৰীপৰ তিনি হাজাৰ ষ্টাডিয়াম লৈ ষোল হাজাৰ ষ্টাডিয়াম হ'ব। এয়াই ভাৰতবৰ্ষৰ সৰ্বাধিক আৰু সৰ্বনিম্ন পৰিসৰ।) ইয়াৰ দৈৰ্ঘ্য পূবৰ পৰা পশ্চিমলৈ। পাটলিপুত্ৰলৈকে তাক নিশ্চিত ক'ব পৰা যায়। কিয়নো সেই নগৰ পৰ্যন্ত ৰাজপথ আছে, তাৰ দৈৰ্ঘ্য ৰচীৰ দ্বাৰা জোখা হৈছে। তাৰ দৈৰ্ঘ্য দহ হাজাৰ ষ্টাডিয়াম।* পাটলিপুত্ৰৰ বিপৰীতে পাৰ্শ্বৱৰ্তী ভূভাগৰ দৈৰ্ঘ্য অনুমানসাপেক্ষ। সমুদ্ৰৰ পৰা গংগানদীৰ বুকুৱেদি নৌযানেৰে সেই নগৰত

* স্থানবোকে অনুমান কৰিছে দহ ষ্টাডিয়াম এক ক্ৰোশৰ সমান হ'ব পাৰে।- অনুবাদক।

উপস্থিত হ'বলৈ যিমান সময় লাগে, তাৰ পৰা অনুমান কৰিব পৰা যায় যে সেই ভূভাগৰ দৈৰ্ঘ্য হয় হাজাৰ ষ্টাডিয়ম হ'ব পাৰে। গতিকে ভাৰতবৰ্ষৰ সৰ্বমুঠ ন্যূনতম দৈৰ্ঘ্য যেন হাজাৰ ষ্টাডিয়ম। এৰাটষ্ট্ৰেনীচে কৈছে ৰাজপথৰ বিভিন্ন অংশৰ যি বিশ্বাসযোগ্য বিৱৰণ আছে প্ৰধানতঃ তাৰ পৰাই তেওঁ এই সংখ্যা লাভ কৰিছে। মেগাষ্ট্ৰেনীচেও তাৰ সৈতে একমত। (কিন্তু পাট্টক্লিচৰ মতে ভাৰতৰ দৈৰ্ঘ্য একহাজাৰ ষ্টাডিয়ম কম।)

৫ম অংশ
ষ্ট্ৰাবো
(Strabo, II. 1.7. p.69)

ভাৰতবৰ্ষৰ আয়তন

পুনশ্চ হিপাৰ্খচে তেওঁৰ স্মৃতিলিপিৰ দ্বিতীয় ভাগত এৰাটস্থেনীচৰ বিৰুদ্ধে এই অভিযোগ উত্থাপিত কৰিছে যে তেওঁ পাটল্লীচৰ বিশ্বাসযোগ্যতাত সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিছে। যিহেতু পাটল্লীচ ভাৰতবৰ্ষৰ উত্তৰ ফালৰ দৈৰ্ঘ্য সম্বন্ধে মেগাষ্টেনীচৰ সৈতে সহমত প্ৰকাশ কৰা নাই। মেগাষ্টেনীচে কয় সেই দৈৰ্ঘ্য ষোল হাজাৰ ষ্টাডিয়ম; পাটল্লীচে কয় এক হাজাৰ ষ্টাডিয়ম কম।

৬ষ্ঠ অংশ
ষ্ট্ৰাবো
(Strabo, II. 1.7. p.69)

ভাৰতবৰ্ষৰ আয়তন

(ইয়াত দেখিবলৈ পোৱা যাব লেখক ভেদে বিৱৰণো কেনেদৰে ভিন্ন।
ষ্ট্ৰাচিয়চে কয়, ভাৰতবৰ্ষ এছিয়াৰ অৱশিষ্ট ভাগতকৈ কম নহয়। অনীচিক্ৰণ্টচে
ধাৰণা কৰে ই মানৱ অধ্যুষিত পৃথিৱীৰ এক তৃতীয়াংশ। নোৱাৰ্খচৰ ধাৰণা ইয়াৰ
কেৱল সমতলভূমিৰ এক প্ৰান্তৰ পৰা আন প্ৰান্তলৈ ভ্ৰমণ কৰিবলৈ চাৰিমাহ
পৰ্যন্ত সময় লাগে।) মেগাস্থেনীচ আৰু ডীমখচে সংগত পৰিমাণৰ ধাৰণা দিবলৈ
চেষ্টা কৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে ককেচচৰ পৰা দক্ষিণ সমুদ্ৰলৈকে বিশ হাজাৰ
ষ্টাডিয়মতকৈ অধিক। (কিন্তু ডীমখচে কয়, কোনো কোনো স্থানত উক্ত দুই
প্ৰান্তৰ দূৰত্ব ত্ৰিশ হাজাৰ ষ্টাডিয়মতকৈ অধিক। এই বিষয়সমূহ ইতিমধ্যেই
আলোচনা কৰা হৈছে।)

৭ম অংশ
ষ্ট্ৰাবো
(Strabo, II. 1.7. p.69)

ভাৰতবৰ্ষৰ আয়তন

হিপাৰ্থচে এই সকলোবোৰ প্ৰমাণ অবিশ্বাস কৰি বিৰূপ মত পোষণ কৰিছে। তেওঁ কৈছে, পাটল্লীচ বিশ্বাসৰ অযোগ্য। কাৰণ ডীমথচ আৰু মেগাস্থেনীচে তেওঁৰ উক্তিৰ বিৰুদ্ধে মত ব্যক্ত কৰিছে। তেওঁলোকে কৈছে দক্ষিণ সমুদ্ৰৰ পৰা (উত্তৰ সীমালৈকে) দূৰত্ব কোনো কোনো স্থানত বিশ হাজাৰ ষ্টাডিয়ম, আন কোনো কোনো স্থানত ত্ৰিশ হাজাৰ ষ্টাডিয়ম। হিপাৰ্থচে কৈছে, উক্ত গ্ৰন্থকাৰসকলে দিয়া বিৱৰণ এনেধৰণৰ যে প্ৰাচীন তালিকাসমূহৰ সৈতে তাৰ মিল আছে।

৮ম অংশ
আৰিয়ান
(Arr. Ind. III. 7-8)

ভাৰতবৰ্ষৰ আয়তন

মেগাষ্টেনীচৰ মতে পূবৰ পৰা পশ্চিমলৈ ভাৰতবৰ্ষৰ যি বিশালতা, কিন্তু অন্যান্য লেখকসকলে তাক দৈৰ্ঘ্য বুলি ধাৰণা কৰিছে। মেগাষ্টেনীচে কৈছে, ভাৰতবৰ্ষৰ বিশালতা যি স্থানত তুলনামূলকভাৱে কম, সেই ঠাইতো ষোল হাজাৰ ষ্টাডিয়াম। তেওঁৰ মতে ভাৰতবৰ্ষৰ উত্তৰৰ পৰা দক্ষিণলৈ ইয়াৰ দৈৰ্ঘ্য, যি স্থানত তুলনামূলকভাৱে কম, সেই স্থানতো বাইশ হাজাৰ তিনিশ ষ্টাডিয়াম।

৯ম অংশ
ষ্ট্ৰাবো
(Strabo, II. 1.19. p.76)

সপ্তৰ্ষিমণ্ডলৰ অস্তগমন আৰু
বিপৰীতফালে ছাঁ পতন

পুনৰ এৰাটস্থেনীচে ডীমখচৰ অজ্ঞানতা আৰু এই বিষয়বোৰৰ অনভিজ্ঞতা দেখুওৱাৰ চেষ্টা কৰিছে। কাৰণ ডীমখচে ধাৰণা কৰে যে ভাৰতবৰ্ষ হৰিপদ (autumnal equinox) আৰু হিমক্ৰান্তিৰ (winter tropic) মাজত অৱস্থিত। আকৌ মেগাষ্টেনীচৰ মতে ভাৰতবৰ্ষৰ দক্ষিণ ভাগত সপ্তৰ্ষিমণ্ডল দৃষ্টিগোচৰ নহয় আৰু ছাঁ বিপৰীত দিশত পতিত হয়। ডীমখচে তাৰ প্ৰতিবাদ কৰিছে। তেওঁ কৈছে ভাৰতবৰ্ষৰ কোনো স্থানতেই এনেধৰণৰ ঘটনা ঘটিব নোৱাৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁ নিজৰ অজ্ঞানতাৰ পৰিচয় দিছে। এৰাটস্থেনীচে ডীমখচৰ সৈতে সহমতত উপনীত হ'ব পৰা নাই। তেওঁ ধাৰণা কৰে যে মেগাষ্টেনীচৰ উপৰি উক্ত মন্তব্যৰ প্ৰতিবাদ কৰি, অৰ্থাৎ ভাৰতবৰ্ষৰ ক'তো সপ্তৰ্ষিমণ্ডল অদৃশ্য নহয় আৰু ছাঁ বিপৰীত দিশত নপৰে- এই কথা কৈ ডীমখচ নিজৰেই অনভিজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰিছে।

১০ম অংশ
প্লিনি
(Pliny, *Hist. Nat.* VI. 22.6)

সপ্তৰ্ষিমণ্ডলৰ অস্তগমন

প্ৰাচ্যবাসীসকলৰ পিছতেই অভ্যন্তৰ অংশত মনেডীচ আৰু চোৱাৰী
জাতিৰ বাস। তেওঁলোকৰ দেশত মলয় পৰ্বত অৱস্থিত। মলয় পৰ্বতৰ ছাঁ
শীতকালত ছমাহ উত্তৰ ফালে আৰু গ্ৰীষ্মকালত ছমাহ ছাঁ দক্ষিণ ফালে পতিত
হয়। বীটনে কৈছে, এই ভূভাগত সপ্তৰ্ষিমণ্ডল গোটেই বছৰৰ ভিতৰত মাত্ৰ এবাৰ,
কেৱল এবাৰ দৃষ্টিগোচৰ হয়, তাকো পোন্ধৰদিনৰ অধিক কাল নহয়। মেগাস্থেনীচৰ
মতে ভাৰতবৰ্ষৰ বহু স্থানতেই এনে ঘটনা ঘটে।

সলিনাচ ৫২।১৩

পাটলিপুত্ৰৰ পিছত মলয় পৰ্বত। তাত ছাঁ শীতকালত উত্তৰ ফালে
আৰু গ্ৰীষ্ম কালত দক্ষিণ ফালে পতিত হয়। যথাক্ৰমে ছমাহ কাল এনেধৰণে
ঘটে। বীটনে কৈছে, এই ভূভাগত সপ্তৰ্ষিমণ্ডল বছৰি কেৱল এবাৰহে দৃষ্টিগোচৰ
হয়, তাৰো স্থায়িত্বকাল পোন্ধৰ দিনৰ অধিক নহয়। তেওঁ আকৌ কৈছে ভাৰতবৰ্ষৰ
বহু স্থানতেই এনে ঘটনা ঘটা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

১১শ অংশ
ষ্ট্ৰাবো
(Strabo, XV. 1-20, p. 693)

ভাৰতবৰ্ষৰ উৰ্বৰতা

ভাৰতবৰ্ষত বছৰি দুবাৰকৈ ফলশস্য উৎপাদন হয়, এই বাক্যৰদ্বাৰা মেগাষ্টেনীকে সেই দেশৰ ভূমিৰ উৰ্বৰতাৰ কথাকেই বুজাইছে। (এৰাটষ্টেনীচেও এইদৰে কয়। তেওঁ লিখিছে- ভাৰতবৰ্ষত গ্ৰীষ্ম আৰু শীত উভয় ঋতুতেই শস্য উৎপন্ন হয় আৰু উভয় ঋতুতেই বৃষ্টিপাত হয়। এনে কোনো বছৰ দেখা নাযায় যি বছৰৰ শীত আৰু গ্ৰীষ্ম কোনো এটা ঋতুতেই বৰষুণ হোৱা নাই। গতিকে (প্ৰতি বছৰেই) প্ৰচুৰ শস্য পোৱা যায়, কাৰণ ভূমি কেতিয়াও অনুৰ্বৰ হ'ব নোৱাৰে। তদুপৰি গছত বহু ফল উৎপন্ন হয় আৰু তৰুলতাৰ মূল বিশেষকৈ দীৰ্ঘ নলৰ মূলবোৰ স্বাভাৱিকভাৱেই মিঠা, ভাপত সিজালে আৰু মিঠা হয়। কাৰণ এইবোৰে নদীৰ আৰু বৃষ্টিৰ পৰা যি পানী সংগ্ৰহ কৰে, সেয়া সূৰ্যৰ কিৰণত উত্তপ্ত হয়। এৰাটষ্টেনীচে এই ক্ষেত্ৰত বিশেষ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে। আন জাতিৰ মাজত যি ফল আৰু ৰসৰ পৰিপক্বতা বুলি অভিহিত হয়, ভাৰতত তাক পাক বা ৰন্ধন বোলা হয়। কাৰণ অগ্নিত সিজালে (ৰস) যেনেদৰে মিঠা হয়, ইয়াতো তেনেকুৱাই হয়। তেওঁ আৰু কয় যে উপৰি উক্ত কাৰণতেই গছৰ ঠালবোৰ ইমান নমনীয়, তাৰ দ্বাৰা চক্ৰ নিৰ্মিত হয় আৰু সেইবাবেই এজাতীয় বৃক্ষত ৰেচমে শোভা পায়।*

ষ্ট্ৰাবোই (১৫।১।১৩) ৬৯০ পৃষ্ঠাত এৰাটষ্টেনীচৰ পৰা যিখিনি উদ্ধৃত

* হীৰাডটচও তেওঁৰ ইতিহাসৰ এঠাইত লিখিছে- ভাৰতবৰ্ষত এজাতীয় বৃক্ষত ৰেচম উৎপন্ন হয়। কোৱা বাছলো যে কাৰ্পাচৰ বিষয়ে এই ধৰণৰ কথা কোৱা হৈছে।- অনুবাদক।

কৰিছে, তাক তলত দিয়া হ'ল-

এৰাটষ্ট্ৰেনীচে কৈছে, ভাৰতবৰ্ষত অসংখ্য নদ-নদীৰ পৰা জলীয়বাষ্প উৎপন্ন হৈছে আৰু ওৰেটো বছৰ বতাহ বহিছে। সেইবাবে সেই দেশ গ্ৰীষ্মকালত বাৰিষাৰ পানীৰ দ্বাৰা সিক্ত আৰু ভৈয়ামৰ ভূমি জনপ্লাৱিত হয়। এই বৃষ্টিপাতৰ সময়ত শন, তিচি, চীনা, জোৱাৰ, তিল, ধান, বস্মৰম প্ৰভৃতি উৎপন্ন হয় আৰু শীতকালত গধুম, যৱ, ডালি আৰু আমাৰ ওচৰত অপৰিচিত অন্যান্য ফল উৎপন্ন হয়।

১২শ অংশ
ষ্ট্ৰাবো
(Strabo, XV. 1.37, p. 703)

ভাৰতবৰ্ষৰ বন্যজন্তু

মেগাস্থেনীচে কৈছে, পূৰ্বীয় দেশসমূহত সকলোতকৈ বিশাল বাঘ পৰিদৃষ্ট হয়, এইবোৰ সিংহতকৈ প্ৰায় দুগুণ বৃহৎ আৰু ইমানেই বলবান যে এটা ঘৰুৱাভাৱে পালিত বাঘক চাৰিজন লোকে ধৰি অনাৰ সময়ত এটা ঘোঁৰাক পিছ ঠেঙেৰে লঠিয়াই নিজৰ ফালে আনিছিল। বান্দৰবোৰ প্ৰকাণ্ড কুকুৰতকৈও আকাৰত ডাঙৰ। তেওঁলোকৰ মুখখনৰ বাহিৰে দেহৰ বাকী অংশ বগা; মুখ কৃষ্ণ বৰ্ণ, কিন্তু আন ঠাইত আন বৰণৰো দেখা যায়। তেওঁলোকৰ নেজ দুই হাততকৈও দীঘল। এওঁলোক হিংস্ৰ নহয় আৰু অতি সহজেই পোহ মানে। সেয়ে তেওঁলোকে কাকো আক্ৰমণ নকৰে বা চুৰি নকৰে। এই দেশত খনিৰ পৰা একপ্ৰকাৰৰ পাথৰ উৎপন্ন হয়। তাৰ ৰং ধূনাৰ দৰে আৰু সেইবিধ ফিগ্ নামৰ ফল আৰু মধুতকৈও সুমিষ্ট। কোনো কোনো স্থানত দুই হাততকৈও দীঘল সৰ্প দেখিবলৈ পোৱা যায়। সেইবোৰৰ বান্দৰৰ দৰে পাতল চামৰাৰ পাখি আছে। এইবোৰে নিশাৰ ভাগত উৰি ফুৰে, যেতিয়া এইবোৰে বিন্দু বিন্দু মূত্ৰ নিঃসৰণ কৰে, সেই মূত্ৰ কোনো অসতৰ্ক ব্যক্তিৰ দেহত পৰিলে তাৰ গাত দুৰ্গন্ধযুক্ত ঘাঁ উৎপন্ন হয়। এই দেশত অত্যন্ত বৃহৎ পাখি থকা বৃশ্চিকো আছে। ইয়াত অৱলুচ বৃক্ষ জন্মে। ভাৰতত অতিশয় বলবান আৰু সাহসী কুকুৰ আছে। সেইবোৰে কাৰোবাক কামুৰি ধৰিলে যেতিয়ালৈকে নাকেৰে পানী ঢালি দিয়া নহয়, তেতিয়ালৈকে এৰি দিব নোখোজে। এইবোৰে ইমানকৈ কামুৰি ধৰে যে কাৰোবাৰ চকু বিকৃত হয়, আন কাৰোবাৰ

হয়তো চকু ওলাই পৰে। এটা কুকুৰে এটা সিংহ আৰু এটা ষাঁড় গৰুক দৃঢ়ভাৱে ধৰি ৰাখিছিল। ষাঁড় গৰুটোক মুখেৰে ধৰিছিল আৰু কুকুৰটোৰ পৰা এৰুৱাই দিয়াৰ পূৰ্বেই তাৰ মৃত্যু ঘটিছিল।

১৩শ অংশ
এলিয়ান
(AElian, *Hist. Anim.* XVII. 39)

ভাৰতীয় বান্দৰ

মেগাস্থেনীচে কৈছে, পূবৰ দেশসমূহত, সেই দেশৰ ভাৰতবৰ্ষত ইমান
প্ৰকাণ্ড বান্দৰ আছে যে সেইবোৰ সকলোতকৈ বৃহৎ কুকুৰতকৈ কোনোও
কম নহয়। সেইবোৰৰ নেজ পাঁচহাত দীঘল। মূৰৰ আগভাগ চুলিৰে ঢাক খাই
থাকে আৰু বাহু ঘন নোমেৰে আবৃত। এইবিলাকৰ মুখমণ্ডল বগা আৰু শৰীৰৰ
অৱশিষ্টভাগ ক'লা। তেওঁলোকে পোহ মানে আৰু মানুহে অত্যন্ত ভালপায়।
অন্যান্য দেশৰ বান্দৰৰ দৰে তেওঁলোকৰ স্বভাৱ হিংস্ৰ নহয়।*

* গ্ৰীক আৰু ৰোমীয় গ্ৰন্থকাৰসকলৰ সন্মুখত মগধৰ অধিবাসীসকল এই নামেৰে পৰিচিত
আছিল। নামটো বিভিন্ন ধৰণে লিখা হৈছিল। ভূমিকা ১২ পৃষ্ঠা ১- অনুবাদক।

১৩শ অংশ । খ।
এলিয়ান
(Aelian, *Hist. Anim.* XVI. 10)

ভাৰতীয় বান্দৰ

শুনা যায় পূবৰ দেশসমূহৰ দৰে ভাৰতত এক প্ৰকাৰ বান্দৰ আছে যিবোৰ মানুহৰ দৰে বুদ্ধিমান আৰু দেখিবলৈ হাৰ্কাণিয়া* দেশীয় কুকুৰৰ দৰে বৃহৎ। এইবোৰৰ মূৰৰ সম্পূৰ্ণভাগ চুলিৰে ঢাক খাই থাকে। যিয়ে প্ৰকৃত তথ্য নাজানে তেওঁ ধাৰণা কৰিব পাৰে যে সেয়া কৃত্ৰিম। তেওঁলোকৰ বুকু চাটিৰৰ** দৰে ওখ আৰু নেজ সিংহৰ নেজৰ দৰে বলশালী। তেওঁলোকৰ মুখ আৰু নেজৰ আগভাগ ঈষৎ বঙা। তাৰ বাহিৰে শৰীৰৰ সমুদায় অংশ বগা। তেওঁলোক অতিশয় বুদ্ধিমান আৰু স্বভাৱত শান্ত। তেওঁলোকে জন্মৰ পৰাই হাবিত বাস কৰে আৰু পৰ্বতৰ ওপৰৰ বনৰীয়া ফল খাই জীৱন ধাৰণ কৰে। এওঁলোকে দল বান্ধি লটগী নামৰ ভাৰতীয় নগৰৰ উপকণ্ঠ অঞ্চললৈ যায় আৰু তাৰ বজাৰ আদেশত যি ভাত ৰখা হয়, তাক খায়। প্ৰতিদিনেই তেওঁলোকক যত্নেৰে প্ৰস্তুত কৰা অন্ন আৰু ব্যঞ্জন দিয়া হয়। জনশ্ৰুতি অনুসৰি তেওঁলোকে আকণ্ঠ ভোজন কৰি সুশৃঙ্খলিতভাৱে বনলৈ নিজৰ বাসভৱনৰ উদ্দেশ্যে প্ৰত্যাৱৰ্তন কৰে। বাটত কোনো বস্তুৰ কোনো প্ৰকাৰৰ ক্ষতি সাধন নকৰে।

(* Hyrcania- হাৰ্কাণিয়া কাস্পিয়ান হুদৰ দক্ষিণ আৰু পূৰ্ব-দক্ষিণ তীৰৱৰ্তী প্ৰদেশ-
অনুবাদক)

(** Satyr- গ্ৰীক পুৰাণত বৰ্ণিত একশ্ৰেণীৰ জীৱ, ডায়োনিচচৰ সংগী। তেওঁলোকৰ চুলি কাঁইটিয়া, নাসাবন্ধ গোলাকৃতিৰ, পশুৰ দৰে কাণ দুখনৰ আগডোখৰ সুক্ষ্ম, মূৰত দুটা শিং, তাৰ উপৰি তেওঁলোকৰ একোডালকৈ নেজ থাকে, সেইডাল ঘোঁৰা বা ছাগলীৰ নেজৰ দৰে। - অনুবাদক)

১৪শ অংশ । খ।
এলিয়ান
(Aelian, *Hist. Anim.* XVI. 41)

সপক্ষ বৃশ্চিক আৰু সৰ্প

মেগাস্থেনীচে কৈছে, ভাৰতবৰ্ষত বহুত সপক্ষ বৃশ্চিক আছে, সেইবোৰে ইউৰোপীয় আৰু ভাৰতীয় দুয়োকে সমানে দংশন কৰে। এইদেশত পক্ষবিশিষ্ট সৰ্পও জন্মগ্ৰহণ কৰে। সেইবোৰে দিনৰ ভাগত চলাচল নকৰে, কিন্তু নিশাৰ ভাগত চলাচল অব্যাহত ৰাখে। তেতিয়া তেওঁলোকে মুত্ৰ নিঃসৰণ কৰিলে আৰু সেই মুত্ৰ কাৰোবাৰ গাত পৰিলে পচনশীল ঘাঁ উৎপন্ন হয়। মেগাস্থেনীচৰ বৰ্ণনা এনেধৰণৰ।

১৫শ অংশ
ষ্ট্ৰাবো
(AElia, *Hist. Anim.* XVI. 41)

ভাৰতীয় বন্যজন্তু আৰু নল

মেগাস্থেনীচে লিখিছে ভাৰতত এক প্ৰকাৰ প্ৰস্তৰ নিষ্ক্ষেপ কৰা বান্দৰ আছে। কোনোবাই তেওঁলোকৰ অনুসৰণ কৰিলে, তেওঁলোকে পৰ্বত আৰোহণ কৰি তাৰ পৰা শিল বৰ্ষণ কৰে। আমাৰ যিসকল পশু ঘৰচীয়া, ভাৰতবৰ্ষত তাৰ অধিকাংশই বনৰীয়া। তেওঁ কৈছে যে এই দেশত এশিঙীয়া ঘোঁৰা আছে, সেইবোৰৰ মূৰ হৰিণৰ দৰে। তেওঁ এক প্ৰজাতিৰ নলৰ বৰ্ণনা কৰিছে, তাৰ কোনো কোনোটো উৰ্ধ দিশত বাঢ়ি গৈ ১২০ হাতলৈ ওখ হয় আৰু কোনোবাটো আনুভূমিক দিশত বাঢ়ি গৈ ২০০ হাতলৈ বহল হৈ থাকে। বেধসকল এনেধৰণৰ নহয়। কোনো এটা ব্যাস তিনি হাত আৰু কোনো এটা ব্যাস ইয়াৰ দুগুণ।

১৫শ অংশ । খ।
এলিয়ান
(AElia, Hist. Anim. XVI. 41)

কিছুমান ভাৰতীয় বন্যজন্তু

(২০) শুনা যায় ভাৰতৰ কোনো কোনো প্ৰদেশত (আমি অভ্যন্তৰস্থিত প্ৰদেশসমূহৰ কথা কৈছোঁ) দুৰাৰোহ আৰু বনৰীয়া জন্তুৰে পৰিপূৰ্ণ শৈলমালা আছে। তাত আমাৰ দেশত যিবোৰ জন্তু দেখিবলৈ পোৱা যায়, সেইবোৰো আছে, কিন্তু সেইবোৰ বনৰীয়া। কিয়নো আমি শুনিবলৈ পাওঁ, তাত ভেঁড়াও বন্য, তাৰ উপৰিও কুকুৰ আৰু ছাগলী আৰু যাঁড় গৰুই স্বাধীনভাৱে বিচৰণ কৰে- সেইবোৰে ভেঁড়াৰখীয়া বা গৰখীয়াৰ শাসন কাক কয় নাজানে। সেইবোৰ সংখ্যাত অগণন- ই কেৱল উক্ত দেশৰ লেখকসকলৰ উক্তি নহয়, সেইদেশীয় পণ্ডিতসকলেও এনেধৰণৰ কথা কয়। ব্ৰাহ্মণসকল পণ্ডিত বুলি গণ্য হ'বৰ উপযুক্ত। এওঁলোকো এই বিষয়ে একমত। জনশ্ৰুতি এই যে ভাৰতবৰ্ষত এশিঙীয়া জন্তু আছে, ভাৰতীয়সকলে তাক কৰ্তাজেন (Kartazon) বুলি কয়। এই জন্তুবিধ পূৰ্ণাবয়ব ঘোঁৰাৰ দৰে বৃহৎ। ইয়াৰ পীতবৰ্ণ কোমল লোম আছে। ইয়াৰ ভৰি চাৰিখন খুব শক্তিশালী আৰু ই বেগাই দৌৰে। ইয়াৰ ভৰি হাতীৰ দৰে সন্ধিবিহীন, গাহৰিৰ দৰে তাৰ নেজ। ইয়াৰ ভ্ৰূয়ুগলৰ মাজভাগত শিঙ উৎপন্ন হয়, ই সৰল নহয়, কিন্তু অতি স্বাভাৱিক কুণ্ডলাকাৰে অৱৰ্তিত আৰু ক'লা বৰণীয়া। প্ৰবাদ মতে এওঁলোকৰ শিং অতিশয় তীক্ষ্ণ। মই শুনিবলৈ পাইছোঁ যে ইয়াৰ চিঞৰ বৰ কৰ্কশ আৰু উচ্চ। ই আন জন্তুক কাষলৈ আহিবলৈ দিয়ে, তেতিয়া ই শান্ত হৈ থাকে, কিন্তু শুনিবলৈ পোৱা যায় এই জন্তু সগোত্ৰৰ সৈতে ভীষণ কাজিয়া কৰে।

পুৰুষ জন্তুবোৰে শিঙে শিঙে ঘঁহনি খুৱাই কেৱল যে পৰস্পৰৰ সৈতে যুদ্ধত লিপ্ত হয় এনে নহয়, স্ত্ৰীজাতীয় জন্তুৰ সৈতেও যুদ্ধ কৰিব বিচাৰে। এইবোৰ ইমানেই যুদ্ধপ্ৰিয় যে প্ৰতিপক্ষ নিহত নোহোৱালৈকে ই শান্ত নহয়। ইয়াৰ দেহৰ সমস্ত অংশই বলশালী, কিন্তু শিঙৰ শক্তি অপৰাজেয়। ইহঁতে নিৰ্জনত আহাৰ গ্ৰহণ কৰে আৰু অকলে থাকি ভাল পায়। সংগমৰ ইচ্ছা হ'লে এওঁলোকে স্ত্ৰীজাতীয় জন্তুৰ সৈতে ভাল ব্যৱহাৰ কৰে, আনকি তেতিয়া তেওঁলোকে একেলগে আহাৰ-বিহাৰ কৰে। কিন্তু এইকাল অতীত আৰু স্ত্ৰী কৰ্ত্তাজেন গৰ্ভৱতী হ'লে পুনৰ সেই একেই হিংস্ৰ হৈ উঠে আৰু নিৰ্জনত বিচৰণ কৰে। শূনা যায় এইবোৰৰ পোৱালিবোৰ শৈশৱ কালতে প্ৰাচ্যদেশীয় ৰজাসকলে লৈ আহিছিল আৰু উৎসৱৰ সময়ত সিহঁতৰ মাজত যুঁজ লগাই দিয়া হৈছিল। প্ৰাপ্তবয়স্ক জন্তু ধৰিব পৰা গৈছিল বুলি কাৰো মনে নধৰে।

(২১) শূনা যায়, ভাৰতৰ অভ্যন্তৰত অৱস্থিত প্ৰদেশৰ সীমাস্থিত পৰ্বত উত্তীৰ্ণ হ'লে বণাকীৰ্ণ খাদ দেখা যায়, ভাৰতীয়সকলে সেই অঞ্চলক কৰুদ (Karouda) বোলে। এই খাদবোৰত চাটিৰৰ দৰে একপ্ৰকাৰ জন্তুই বাস কৰে। এইবোৰৰ দেহ কৰ্কশ লোমেৰে আবৃত আৰু কটিদেশৰ পৰা ঘোঁৰাৰ দৰে নেজ ওলাইছে। ইহঁতে সাধাৰণতে জোপোহা বনত বাস কৰে আৰু বনৰীয়া ফল খাই প্ৰাণ ধাৰণ কৰে। কিন্তু কুকুৰৰ ভুকভুকনি আৰু চিকাৰীৰ হুংকাৰ শুনিবলৈ পোৱা মাৰেই ইহঁতে অসম্ভৱ দ্ৰুতগতিত পলায়ন কৰে আৰু পৰ্বতৰ ওপৰত আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰে। ইহঁত পৰ্বতাৰোহণত অভ্যস্ত। এইসকলে শিল বগৰাই শত্ৰুপক্ষৰ সৈতে যুদ্ধ কৰে আৰু বহুজনক আহত কৰে। এওঁলোকক ধৰা অত্যন্ত কঠিন। শূনা যায় যে দীৰ্ঘকালৰ ব্যৱধানত বহু কষ্টেৰে কেইটামান জন্তু প্ৰাচ্যদেশলৈ অনা হৈছিল, কিন্তু এইবোৰ হয় ৰুগীয়া আছিল নাইবা গৰ্ভৱতী স্ত্ৰীজাতীয় জন্তু আছিল। গতিকে যিবোৰ ৰুগীয়া, সেইবোৰক দুৰ্বল বাবে আৰু যিসকল গৰ্ভৱতী সেইবোৰক গৰ্ভভাৰবশতঃ ধৰিব পৰা গৈছিল।

১৬ শ অংশ
প্লিনি
(Plyni, *Hist. Nat.* VIII. 14. 1.)

অজগৰ সৰ্প

মেগাস্থেনীচে লিখিছে যে ভাৰতবৰ্ষত সাপ ইমানেই প্ৰকাণ্ড আয়তন
বিশিষ্ট হয় যে সেইবোৰে একোটা সম্পূৰ্ণ হৰিণ বা ভেঁড়াক গিলিব পাৰে।

সলিনাস। ৫২।৩৩

সাপবোৰ ইমানেই প্ৰকাণ্ড যে সেইবোৰে হৰিণ আৰু তেনেকুৱা বৃহৎ
অন্য জন্তুক গিলিব পাৰে।

১৭ শ অংশ
এলিয়াম
(Aelian, *Hist. Anim.* VIII. 7.)

বৈদ্যুতিক মৎস্য

মেগাস্টেনীচৰ গ্ৰন্থৰ পৰা জানিব পৰা গ'ল যে ভাৰতীয় সমুদ্ৰত এক
প্ৰকাৰ ক্ষুদ্ৰ মাছ থাকে, সেইবোৰক কেতিয়াও জীৱিত অৱস্থাত দেখা পোৱা
নায়। কাৰণ ইহঁতে গভীৰ পানীত সাঁতুৰে আৰু মৃত্যুৰ পিছতহে ওপঙি উঠে।
কোনোবাই তাক স্পৰ্শ কৰিলে প্ৰথমতে অৱসন্ন আৰু মুৰ্চ্ছিত হৈ পৰে আৰু
অৱশেষত মৃত্যু মুখত পৰে।

১৮ শ অংশ
প্লীনি
(Plyni, *Hist. Nat.* VI. 24. 1.)

তাম্রপৰ্ণী*

মেগাস্থেনীচে লিখিছে যে তাম্রপৰ্ণী এখন নদীৰ দ্বাৰা (ভাৰতবৰ্ষৰ পৰা) বিভক্ত হৈছে। এই দেশৰ অধিবাসীসকলৰ নাম পালিজন (Palaegonos)। ইয়াত ভাৰতবৰ্ষৰ তুলনাত প্ৰচুৰ পৰিমাণে সোণ আৰু বৃহৎ মুকুতা পোৱা যায়।

সলিনাস। ৫৩।৩

তাম্রপৰ্ণী আৰু ভাৰতবৰ্ষৰ মাজত এখন নৈ প্ৰবাহিত হৈ দুয়োকে বিচ্ছিন্ন কৰিছে। ইয়াৰ এটা ভাগ বনৰীয়া জন্তু আৰু হাতীৰে পৰিপূৰ্ণ। (হাতীবোৰ ভাৰতত জন্ম লাভ কৰা হাতীৰ তুলনাত বহুত ডাঙৰ)। আনভাগত মানুহে বাস কৰে।

*এই দ্বীপ বিভিন্ন নামেৰে পৰিচিত-

- ১) লক্ষা- সংস্কৃতত এইটোৱেই একমাত্ৰ নাম। গ্ৰীক আৰু ৰোমীয়সকলৰ বাবে একেবাৰে অপৰিচিত।
- ২) Simundu, Palesimundu বোধহয় সংস্কৃত পালিসীমন্ত। ভৌগলিক টলেমিৰ পূৰ্বেই এই নামটো অপ্ৰচলিত হৈছিল।
- ৩) তাম্রপৰ্ণী (Taprobane), পালি, তংবপএঞ্জী, অশোকৰ গীৰ্ণাৰ শিলালিপিত এই নামটো দেখা যায়।
- ৪) Salice (বা Saline) Serendivus, Sirlediva, Serendiv, Zeilan, Ceylon এই সমুদায়ই পালি সিএণ্ডল (সংস্কৃত সিংহল) শব্দৰ অপভ্ৰংশ বুলি অনুমান কৰা হয়। McCrindle.

১৯ শ অংশ
আণ্টিগনচ
(Plyni, *Hist. Nat.* VI. 24. 1.)

সামুদ্রিক বৃক্ষ

“ভাৰত বিৱৰণ” নামৰ গ্ৰন্থৰ লেখক মেগাস্থেনীচে কৈছে যে ভাৰতৰ
সমুদ্ৰত গছ গজে।

২০ সংখ্যক অংশ
আৰিয়ান
(Plyni, *Hist. Nat.* VI. 24. 1.)

সিন্ধু আৰু গঙ্গা

মেগাস্থেনীচে কৈছে যে সিন্ধু আৰু গঙ্গা দুয়োৰে ভিতৰত গঙ্গা বৃহৎ। আন যিসকল লেখকে গঙ্গাৰ উল্লেখ কৰিছে তেওঁলোকেও মেগাস্থেনীচৰ সৈতে সহমত পোষণ কৰিছে। কিয়নো এই নদী উৎপত্তিস্থলতেই বিশাল। তদুপৰি কাইনাচ (Kainas), এৰান্নবোৰাচ (Erannoboas), আৰু কচ্চৰানচ (Kossoanos)- এইবোৰ উপনদী ইয়াৰ সৈতে মিলিত হৈছে। এই আটাইবোৰেই নৌচলনৰ উপযোগী। ইয়াৰ উপৰিও চোনচ (Sonos) আৰু চিট্টকাটিচ (Sittokatis) আৰু চলমাটিচ (Solomatis) নামৰ নদী ইয়াৰ সৈতে মিলিত হৈছে- এইবোৰো নৌচলনৰ উপযোগী। তদুপৰি কণ্ডুখাটিচ (Kondochates), চাম্বোচ (Sambos), মাগোন (Magon), আগৰানিচ (Agoranis) আৰু ওমালিচ (Omalis) গংগাত গৈ পৰিছে। আৰু কম্মেনাচীচ (Commenases) নামৰ মহানদী কাকৌথিচ (Kokouthis) আৰু অণ্ডোমাটিচ (Andomatis) ইয়াত গৈ পৰিছে। অণ্ডোমাটিচ (Andomatis), মণ্ডিয়াডিনাই (Mandiadinai) নামক ভাৰতীয় জাতিৰ দেশত উৎপন্ন হৈছে। এইবোৰ উপনদীৰ উপৰিও কাটাডৌপ (Katadoupa) নগৰৰ নামনি ভাগেৰে প্ৰবাহিত অমুষ্টিচ (Amystis), পজালাই (Pazalai) নামৰ জাতিৰ দেশত উৎপন্ন হোৱা অক্ষুমাগিচ (Oxymagis), মাথাই (Mathai) নামৰ ভাৰতীয় জাতিৰ দেশত

উৎপন্ন এৰেন্নেচিচ (Arennesis) নামৰ নদীও গঙ্গাৰ সৈতে মিলিত হৈছে।*

এই নদীবোৰ সম্বন্ধে মেগাষ্টেনীচে কৈছে যে এইবোৰৰ কোনো এখনেই মৈয়ূচতকৈ হীন নহয়। আনকি সেই নদী যি স্থানত নৌচলনৰ উপযোগী, সেই স্থলৰ সৈতে তুলনাও হীন নহয়।

* আৰিয়ানে এইস্থানত গঙ্গাৰ সোতৰখন উপনৈৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। প্লীনিয়ৱে প্ৰিনচ (Prinas) আৰু যোমনিচ (Jomanes) নামৰ আন দুখন উপনৈৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। আৰিয়ানৰ মতে শেষৰখনৰ নাম যোবাৰীচ। উপনৈসমূহৰ সংস্কৃত নাম পণ্ডিতসকলৰ দ্বাৰা যেনেদৰে স্থিৰ কৰা হৈছে তাক তলত দিয়া হ'ল-

Kainas - কণ, কণে কিম্বা কেন = শেন। কায়ন (St. Martin)।

Erannoboas - আৰিয়ানে দশম অধ্যায়ত কৈছে পাটলিপুত্ৰ এই নদীৰ পাৰত অৱস্থিত। গতিকে ই সোণ নদী। সংস্কৃত হিৰণ্যবাহ বা হিৰণ্যবাহু। কিন্তু মেগাষ্টেনীচ আৰু আৰিয়ান উভয়েই এৰণ্ণবয়চ আৰু সোণ বিভিন্ন বুলি লিখিছে। হয়তো এনেও হ'ব পাৰে প্ৰাচীন কালত সোণ দুটা শাখাত গঙ্গা নৈত পতিত হৈছিল, তাৰ পৰাই এই ভুল ধাৰণা উপজিছে। **(Kossoanos** - প্লীনিয়ৱে লিখিছে- **Cosoagus** সংস্কৃত কৌশিকী। শোৱান বেকৰ মতে কোশবাহ সোণৰ নামন্তৰ। হিৰণ্যবাহ আৰু ইয়াৰ অৰ্থ একেই। **Sonos** শোণ সংস্কৃত সুৱৰ্ণ। বোধ হয় ইয়াৰ বালিচৰত স্বৰ্ণৰেণু পোৱা গৈছিল বাবে এই নাম।

Sittokatis- কোন নদী নিৰ্ণয় কৰিব পৰা নাই। **St. Martin** এ অনুমান কৰিছে এই নদী মহাভাৰতত উল্লিখিত সদাকান্ত। ই উত্তৰ বঙ্গৰ কোনো নদীও হ'ব পাৰে।

Solomatis - এইখন কোন নদী তাকো পৰিস্কাৰকৈ ক'ব পৰা নাযায়। **General Cunningham** ৰ মতে ঘগৰাৰ কৰদা সৰঞ্জু বা সৰযু। **Benfey** আৰু অন্যান্যৰ মতে সৰস্বতী। **Lassen** ধাৰণা কৰে এইখন শ্ৰাৱস্তীৰ পাদবাহী শৰাৱতী।

Kondochates - গণ্ডক, সংস্কৃত গণ্ডকী বা গণ্ডকৱতী। অৰ্থ গণ্ডাৰ (গাঁড়) বহুল। এই নদী শিঙৰ দৰে নাক থকা একপ্ৰকাৰ ঘৰিয়ালেৰে পৰিপূৰ্ণ আছিল। তাৰ বাবেই নদীখনৰ এই নাম হয়।

Sambos - ইয়াৰ সংস্কৃত প্ৰতিৰূপ নাই। বোধহয় গুমতী (= গোমতী)

Magon - ৰামগঙ্গা (**Mannert**) ; মহানদ, বৰ্তমান নাম মহোন বা মোহন। মগধৰ প্ৰধান নদী।

Agoranis - ঘগৰা (**Rennel**), সংস্কৃত ঘৰঘৰা। **St. Martin** ৰ মতে গৌৰী নামৰ কোনো নদী।

Omalis - কোনখন নদী জানিবৰ উপায় নাই। চোৱানবেকে অনুমান কৰিছে, এইখন বিমলা নদী, নদীসমূহৰ এটা প্ৰচলিত বিশেষণ।

Kommenases - কৰ্মনাশা। বজ্জাৰৰ ওচৰেৰে গঙ্গাৰ সৈতে মিলিত হৈছে। প্ৰবাদ

এইবোৰ নদীৰ বিষয়ে মেগাষ্টেনীচে কৈছে এইবোৰৰ কোনো এখনেও মৈয়লুচতকৈ হীন নহয়, আনকি এই নদী নৌচলনোপযোগিতাৰ ক্ষেত্ৰত হীন বুলি ক'ব নোৱাৰি। এওঁ গঙ্গাৰ বিশালতা সম্বন্ধে কৈছে যে এই নদী যি স্থানত অতি সংকীৰ্ণ তাতো এশ ষ্টাডিয়াম, কিন্তু দেশখনৰ যি অংশত সমতল ভূমি আছে আৰু সুউচ্চ পৰ্বত নাই, সেইবোৰ ঠাইত গঙ্গা প্ৰায়েই হুদৰ আকাৰত প্ৰবাহিত হৈছে। সেয়ে সেই অঞ্চলসমূহত গঙ্গাৰ ইটো পাৰৰ পৰা সিটো পাৰ দৃষ্টিগোচৰ নহয়।

সিন্ধুও গঙ্গাৰ দৰে। হাইড্ৰাওটিচ (Hydraotes), কাম্বিস্থল (Kambistholoi) সকলৰ দেশত উৎপন্ন হৈ আকেচিনীচ (Akesines) নদীত পতিত হৈছে। হাইড্ৰাওটিচ অষ্ট্ৰাবাই (Astrabai) সকলৰ দেশেৰে প্ৰবাহিত হৈছে আৰু তাত হাইফাচিচ (Hyphasis) আৰু কীকয় (Kekeis) সকলৰ দেশত উৎপন্ন সৰঙ্গীচ (Saranges) আৰু অট্টকীনাই (Attakenai) সকলৰ দেশত উৎপন্ন নেয়ুড্ৰচ (Neudros) পতিত হৈছে। হাইডাৰ্পীচ (Hydaspes) অক্সুদ্ৰক (Oxydrakoi) সকলৰ বসতিস্থলৰ পৰা আৰম্ভ হৈ আৰু অৰিস্পাই (Arispai) সকলৰ দেশৰ পৰা চিৰচ (Sinaros) নদীক সংগী হিচাবে লৈ আকেচিনীচ (Akkesines) ত প্ৰৱেশ কৰিছে। আকেচিনীচ মল্ল (Malloi)

মতে ইয়াৰ পানী স্পৰ্শ কৰিলে সমুদায় পাপ নাশ হয়।

Kakouthes- Lassen ৰ মতে বৌদ্ধ ইতিহাসত লিখিত ককৌষ্ঠ। বৰ্তমান নাম বাঘমতী, সংস্কৃত ভগৱতী।

Andomatis - Lassen কয় যে ই সংস্কৃত অন্ধমতী তাম্ৰা (বৰ্তমান নাম তংচা) কিন্তু এইখন Madyandini (সংস্কৃত মধ্যান্দি) সকলৰ দেশত অৰ্থাৎ দক্ষিণত উৎপন্ন হৈছে। সেয়ে Wildford এ ধাৰণা কৰিছে এই নদী বৰ্দ্ধমানৰ কাষেৰে প্ৰবাহিত Dammuda (সংস্কৃত ধৰ্ম্মোদয়) (ধৰ্ম্মোদয় নুবুলি দামোদৰ বুলিলে বোধহয় সঠিক হ'লহেঁতেন- অনুবাদক)।

Amystes - অজৰতী, বৰ্তমান নাম অদজী। Katadoupakতদ্বীপ, কাটোৱা।

Oxymagis - ইক্ষুমতী। Pazalai পঞ্চগল Erennesis বাৰাণসী Mathai, St. Martin ৰ মতে গুমতী আৰু গঙ্গাৰ মধ্যৱৰ্তী প্ৰদেশবাসী এটা জাতি। (ভূমিকা ৩৮ পৃষ্ঠা)

Pinas - তামসা বা পৰ্ণাসা Jomanes যমুনা Mc Crindle.)

সকলৰ ৰাজ্য সিন্ধুৰ সৈতে মিলিত হৈছে* আৰু তায়তাপচ (Toutapos) নামৰ বিশাল নদী আকেকিচনীচত পতিত হৈছে। আকেকিচনীচ এই সকলোবোৰ উপনৈৰে সমৃদ্ধ হৈ নিজৰ নাম ৰক্ষা কৰি সিন্ধু নদত প্ৰৱেশ কৰিছে। কোফিন (Kophen), পিয়ুকেলাইটিচ (Peukelaitis) সকলৰ দেশত উৎপন্ন হৈ মলমন্তুচ (Malamantos) চোৱাস্তুচ (Soastos) আৰু গৰয়িচ (Garroias) সমভিব্যাহাৰে সিন্ধুৰ সৈতে মিলিত হৈছে। এওঁলোকৰ আগতে প্টাৰেনচ (Ptarones) আৰু চপৰ্ণচ (Saparnos) পৰস্পৰৰ পৰা কিছু দূৰত সিন্ধুত প্ৰৱেশ কৰিছে। আৰু চোৱানচ অবিচাৰসকলৰ (Abissareis) পাৰ্বত্যদেশত উৎপন্ন হৈ অকলে সিন্ধুৰ সৈতে মিলিত হৈছে।

মেগাস্থেনীচে কৈছে, এইবোৰ নদীৰ বেছিভাগেই নৌচলনৰ উপযোগী। (তেওঁ যি সিন্ধু আৰু গঙ্গা সম্বন্ধে কৈছে যে ইষ্টাৰ (ডানিয়ুব) আৰু নীলনদ এইবোৰৰ সৈতে তুলনীয় নহয়, সেয়ে এই কথা অবিশ্বাস কৰা উচিত নহয়)

* আৰিয়ানে এই স্থলত সিন্ধুৰ তেৰখন উপনৈ থকাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে, কিন্তু চিকন্দৰৰ অভিযান (Anabasis) নামৰ গ্ৰন্থত (৫।৬) তেওঁ কৈছে যে উপনৈবোৰৰ সংখ্যা ১৫। ষ্ট্ৰাবোও একেই কথাকে কয়। প্লিনিৰ মতে এই সংখ্যা ১৯।

Hydraotes - ৰাবী, সংস্কৃত ঐৰাৱতী নামৰ সংক্ষিপ্তসাৰ। Kambistholoi, কপিষ্টল (Schwanbeck), কাম্বোজ (Wilson), Hyphasis ক Hydraotesৰ উপনৈ বুলি আৰিয়ানে ভুল কৰিছে। ই Akesinesত পতিত হৈছে।

Hyphasis - বিপাশা, বৰ্তমান নাম, ব্যাস বা বিয়াস। শতদ্রৱৰ সৈতে মিলিত হোৱাৰ পিছত এই নাম লুপ্ত হৈছে।

Saranges - সাৰঙ্গ (Schwanbeck), কোনখন নৈ বুজা টান। Kekian শেকয়(Lassen)। কীকয় বুলিও ক'ব পাৰি।

Neudros অজ্ঞাত। Attakenai অজ্ঞাত। Hydaspes- বিতস্তা, বৰ্তমান নাম বেহুং বা বিলম। Akesines চেনাৰ, সংস্কৃত অসিক্ৰি (অৰ্থাৎ কৃষ্ণ) বেদত এই নাম পোৱা যায়। পৰৱৰ্তী কালত ই চন্দ্ৰভাগা নাম প্ৰাপ্ত হয়। ভূমিকা ... পৃষ্ঠা দ্ৰষ্টব্য। Malloi- মালৱ। Toutapos বোধহয় শতদ্রৱৰ নিম্নভাগ। Kophen কাবুল নদী। বৈদিক কুভা। মহাভাৰতোক্ত সুবাস্তু, গৌৰী আৰু কল্পনা ইয়াতে মিলিত হৈছে। Saostos বৰ্তমান Svat, Garroias, Panjkora (Lassen), Malamantos প্ৰাচীন Choes বৰ্তমান Khona ই অনুমান মাত্ৰ।

Parenos বোধহয় বৰ্তমান Burindu, Saparnos সম্ভৱতঃ Abbasin, Soanos - সংস্কৃত, সুঘন (= সূৰ্য, অগ্নি) বৰ্তমান Svan. Abissaraeans সংস্কৃত অভিসাৰ। - McCrindle.

২০ সংখ্যক অংশ। খ।
প্লিনি
(Plyni, *Hist. Nat.* VI. 21.9-22, 1.)

গঙ্গা

প্ৰিনচ (Prinas) আৰু কাইনচ (Cainas) এই দুই নদী গঙ্গাৰ সৈতে মিলিত হৈছে। দুয়োখনেই নৌচলনৰ উপযোগী। গঙ্গাৰীৰবাসী, সমুদ্ৰৰ তীৰত বাস কৰা জাতিৰ নাম কলিঙ্গ। তাৰ উত্তৰত মন্দ্য (Mandei) আৰু মল্ল (Malli) জাতি। এই দেশত মলয় (Mallus) পৰ্বত আছে। এই ভূভাগৰ সীমা গঙ্গা।

কিছুমানে কয় যে এই নদী নীল নদৰ দৰে অজ্ঞাত স্থানৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে আৰু তাৰ দৰেই ওচৰ-পাজৰৰ ভূভাগ প্লাৱিত কৰি আছে। আন কিছুমানে শকদেৰ্শীয় পৰ্বতমালা ইয়াৰ উৎপত্তিস্থল বুলি ক'ব খোজে। ইয়াত ১৯খন উপনদী প্ৰৱেশ কৰিছে। তাৰ ভিতৰত পূৰ্বতে উল্লেখ কৰা নদীসমূহৰ বাহিৰে গণ্ডকী (Condochates), হিৰণ্যবাহ (Erannoboas), কেশবাহ (Cosoagus) আৰু শোন (Sonus) নৌচলনৰ উপযোগী। আন কোনোবাই লিখিছে- গঙ্গা প্ৰচণ্ড শব্দেৰে উৎসৰ পৰা ওলাই আহি ভীষণ বেগেৰে উচ্চ পৰ্বতৰ গাৰ পৰা পতিত হৈ সমতলভূমি পোৱাৰ লগে লগে বিশাল হৃদৰ আকৃতি ধাৰণ কৰিছে। তাৰ পিছৰ পৰা ই শান্তভাৱে প্ৰবাহিত হৈ আছে। যি স্থানত ইয়াৰ বিশালতা আটাইতকৈ কম তাতো আঠ মাইল, গড়ে এশ ষ্টাডিয়ম বহল। গভীৰতা কোনো স্থানতেই এশ ফুটৰ কম নহয়।

চলিমাচ (Solinus, 52. 6-7)

ভাৰতবৰ্ষত গঙ্গা আৰু সিন্ধু সকলোতকৈ বৃহৎ নদী। কাৰোবাৰ মতে গঙ্গা অজ্ঞাত উৎসৰ পৰা উৎপন্ন হৈছে আৰু ই নীল নদৰ দৰে দুয়োকুল প্লাৱিত কৰে। কিছুমানে কয় যে ই শকদেশীয় পৰ্বতৰ পৰা উৎপন্ন হৈছে। সেই দেশত হাইপানিচ (Hypanis = বিপাশা) নামৰ এখন বিশাল নদী আছে। সেই স্থান চিকন্দৰৰ অভিযানৰ শেষ সীমা। তাৰ তীৰত প্ৰতিষ্ঠিত বেদীৰ পৰা এই কথা প্ৰমাণিত হৈছে। গঙ্গাৰ সৰ্বনিম্ন প্ৰসাৰ আঠ মাইল আৰু সৰ্বাধিক স্থানত কুৰি মাইল বহল। গভীৰতা যি স্থানত তুলামূলকভাৱে কম সেই স্থানতো এশ পাদ।

* * * *

এই অংশ ২৫ অংশৰ প্ৰথম উক্তিৰ সৈতে তুলনীয়- কিছুমানে কয় যে গঙ্গাৰ সৰ্বনিম্ন বিস্তাৰ ত্ৰিশ ষ্টাডিয়ম। কিছুমানে মুঠেই তিন ষ্টাডিয়ম বুলি ক'ব খোজে। কিন্তু মেগাস্থেনীচে কৈছে যে গড়ে বিশালতা এশ ষ্টাডিয়ম আৰু সৰ্বনিম্ন গভীৰতা এশ ফুট।

২১ সংখ্যক অংশ আৰিয়ান (Arr. Ind VI. 2-3)

শিলা নদী

কাৰণ, এখন ভাৰতীয় নদীৰ বিষয়ে মেগাষ্টেনীচে এইদৰে লিখি থৈ গৈছে- এই নদীৰ নাম শিলা (Silas)। ই শিলা নামৰ নিজৰাৰ পৰা ওলাই শিলাজাতিৰ দেশৰ মাজেৰে প্ৰবাহিত হৈছে। সেই জাতিৰ নামো উক্ত নিজৰা আৰু নদীৰ নামেৰে পৰিচিত হৈছে। এই পানীৰ বিচিত্ৰ প্ৰকৃতি এই যে ইয়াত কোনো দ্ৰব্য ওপঙি নাথাকে। সকলো দ্ৰব্যই পানীত ডুব যায়। গতিকে পৃথিৱীত এই নদীৰ পানীৰ তুলনাত পাতল পানী আৰু ক'তো নাই।

২২ সংখ্যক অংশ
(Boissonade, *Anecd. Graec.*I. p. 419)

শিলা নদী

ভাৰতবৰ্ষত শিলা নামেৰে এখন নদী আছে। যি উৎসৰ পৰা ই ওলাইছে
তাৰ নামেৰে নৈখনৰ নাম হৈছে। ইয়াত যিয়েই পতিত নহওক কিয় সি ওপঙি
নাথাকে, প্ৰকৃতিৰ নিয়মক ভেঙুচালি প্ৰদৰ্শন কৰি ই পানীত তল যায়।

২৩ সংখ্যক অংশ
ষ্ট্ৰাবো
(Strabo, XV. I. 38. p.703.)

শিলা নদী

(মেগাস্থেনীচে কৈছে) পাৰ্বত্যদেশত এখন নদী আছে, তাৰ নাম শিলা।
তাৰ পানীত একো দ্ৰব্যই ওপঙি নাথাকে। ডীমক্ৰিটচ এহীয়াৰ বহু প্ৰদেশত
ভ্ৰমণ কৰিছিল, কিন্তু এই কথা বিশ্বাস কৰা নাছিল। এৰিষ্টটলেও ইয়াক বিশ্বাস
কৰা নাছিল।

২৪ সংখ্যক অংশ

আৰিয়ান

(Arr. Ind. V. 2.)

ভাৰতবৰ্ষৰ নদীসমূহৰ সংখ্যা

মেগাষ্টেনীচে আন আন নদীসমূহৰ নামো লিপিবদ্ধ কৰি থৈ গৈছে।
এইবোৰ সিন্ধু আৰু গঙ্গাৰ বাহিৰে পূব আৰু দক্ষিণ মহাসাগৰত পতিত হৈছে।
গতিকে তেওঁৰ মতে ভাৰতবৰ্ষত ৫৫খন নদী আছে। আটাইবোৰেই নৌ চলাচলৰ
উপযোগী। (কিন্তু আমাৰ ধাৰণা নহয় যে মেগাষ্টেনীচে ভাৰতৰ বহু ঠাই ভ্ৰমণ
কৰিছিল। ইত্যাদি)

দ্বিতীয় ভাগ

২৫ সংখ্যক অংশ

ষ্ট্ৰাবো

(Strabo, XV. 1, 35, 36, p. 702.)

পাটলিপুত্ৰ নগৰ

মেগাস্থেনীচে কয়, গঙ্গাৰ বিশালতা গড়ে এশ ষ্টাডিয়াম আৰু সৰ্বন্যূন গভীৰতা এশ ফুট।

গঙ্গা আৰু আন এখন নদীৰ সঙ্গমস্থলত পাটলিপুত্ৰ (Palibothra) নগৰ অৱস্থিত। ইয়াৰ দৈৰ্ঘ্য আশী ষ্টাডিয়াম আৰু বহল ১৫ ষ্টাডিয়াম। ইয়াৰ আকাৰ সমান্তৰাল ক্ষেত্ৰৰ দৰে। ই চাৰিওফালে কাঠৰ প্রাচীৰেৰে পৰিৱেশিত, তাত তীৰ নিষ্কেপৰ বাবে বন্ধ আছে। ইয়াৰ সন্মুখত নগৰ ৰক্ষা আৰু তাৰ দূষিত জল গ্ৰহণৰ বাবে পৰিখা আছে। যি জাতিৰ ৰাজ্যত এই নগৰ অৱস্থিত, সি ভাৰতবৰ্ষৰ সৰ্বত্ৰ বিখ্যাত। ইয়াৰ নাম প্রাচ্য (Prasioi)। ইয়াৰ ৰজাক নিজৰ বংশৰ নামৰ উপৰিও পাটলিপুত্ৰৰ নামো গ্ৰহণ কৰিবলগীয়া হয়। যেনে- চন্দ্ৰগুপ্তক এই নাম গ্ৰহণ কৰিবলগীয়া হৈছিল। মেগাস্থেনীচ তেওঁৰেই ওচৰলৈ দূতৰূপে প্ৰেৰিত হৈছিল। (পাৰ্থিয়ানসকলৰ মাজতো এনে প্ৰথা আছে। কাৰণ আটাইৰে নামৰ আৰচাকাই (Arsakai), যদিওবা প্ৰত্যেকৰেই বিশেষ বিশেষ নাম আছে। যেনে- অৰোডীচ (Orodes), ফ্ৰাটীচ (Phraates) অথবা আন কিবা)।

তাৰ পিছত নিম্ন উদ্ধৃত অংশ-

(আটাইয়ে কয় যে হাইপানিচৰ পিছত সমুদায় দেশ অত্যন্ত উৰ্বৰ, কিন্তু এই বিষয়ে সুক্ষ্মভাৱে অনুসন্ধান হোৱা নাই। অজ্ঞতা আৰু দূৰত্ব এই দুই কাৰণবশতঃ এই ভূভাগ সম্বন্ধে সকলোবোৰ বৰ্ণনাই অত্যুক্তিপূৰ্ণ কিম্বা অদ্ভুতৰূপে অনুৰঞ্জিত। যেনে- স্বৰ্গ খননকাৰী পৰুৱা, বিচিত্ৰ আকাৰৰ অদ্ভুত শক্তিৰ অধিকাৰী মানুহ আৰু অন্যান্য জন্তুৰ উপাখ্যান। তাৰ উদাহৰণ এয়া। শূনা যায় চীৰ (Seres) জাতি ইমানেই দীৰ্ঘজীৱি যে তেওঁলোকে দুশ বছৰতকৈও অধিক কাল জীয়াই থাকে। আৰু শূনা যায় যে (এই ভূখণ্ডত) অভিজাতবৰ্গৰ দ্বাৰা গঠিত এক ৰাষ্ট্ৰতন্ত্ৰ আছে, ইয়াৰ পাঁচ শতাধিক সদস্য। সদস্যসকলৰ প্ৰত্যেকেই সেই ৰজাক একো একোটকৈ হাতী প্ৰদান কৰে।)

মেগাষ্ট্ৰেনীচে কয় যে প্ৰাচ্যসকলৰ দেশতেই সকলোতকৈ বৃহৎ বাঘ দেখিবলৈ পোৱা যায়। ইত্যাদি। ১২শ অংশ দ্ৰষ্টব্য।

২৬ সংখ্যক অংশ

আৰিয়ান

(Arr. Ind. V. 2.)

পাটলিপুত্ৰ, ভাৰতীয়সকলৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰ

এনেদৰেও কোৱা হয়, ভাৰতীয়সকলে পৰলোকগামী আত্মাৰ উদ্দেশ্যে কোনো ধৰণৰ স্মৃতিস্তম্ভ নিৰ্মাণ নকৰে। তেওঁলোকে ধাৰণা কৰে মানুহৰ গুণ আৰু যি সংগীতত তেওঁলোকৰ কীৰ্তি গোৱা হয়, সেয়াই মৃতগৰাকীৰ স্মৃতিৰক্ষাৰ বাবে যথেষ্ট। শূনা যায় ভাৰতবৰ্ষত নগৰৰ সংখ্যা ইমান অধিক যে তাক খাটাংকৈ গণনা কৰিব নোৱাৰি, কিন্তু যিবোৰ নগৰ কোনো নদীৰ পাৰত অথবা সমুদ্ৰৰ উপকূলত অৱস্থিত, সেইবোৰ কাঠেৰে নিৰ্মিত, কাৰণ ইটাৰে নিৰ্মাণ কৰা হয় সেইবোৰ ক্ষণস্থায়ী হয়, যিহেতু বৰ্ষাপাত অত্যন্ত প্ৰবল আৰু নদীৰ পানী উপচি পৰি দুয়োকূলৰ সমতল ভূমি প্লাৱিত কৰে। কিন্তু যিবোৰ নগৰ উচ্চভূমি আৰু ওখ শৈলোপৰি অৱস্থিত, সেইবোৰ ইটা আৰু কৰ্দমেৰে নিৰ্মিত। ভাৰতবৰ্ষত পাটলিপুত্ৰ (Palibothra) নামৰ নগৰখনেই সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ। ই পূবৰ ৰাজ্যত হিৰণ্যবহ নদ আৰু গঙ্গাৰ সঙ্গমস্থলত অৱস্থিত। গঙ্গা ভাৰতীয় নদীসমূহৰ ভিতৰত প্ৰধান নদী। হিৰণ্যবাহ বোধহয় তৃতীয় স্থানত, কিন্তু আন দেশৰ বৃহৎ নদীতকৈও বৃহৎ। কিন্তু এইসকল যি স্থানত গঙ্গাৰ সৈতে মিলিত হৈছে, তাত ইয়াৰ তুলনাত ক্ষুদ্ৰ। মেগাস্থেনীচে আৰু কৈছে যে এই নগৰৰ যি অংশত মানুহৰ বসতি তাৰ দুয়ো পাৰে সৰ্বাধিক দৈৰ্ঘ্য ৮০ ষ্টাডিয়ম আৰু বহল ১৫ ষ্টাডিয়ম। এই নদী চাৰিওফালে পৰিখাৱেষ্টিত, পৰিখাৰ বিশালতা ৬০০ ফুট আৰু গভীৰতা ৩০ হাত। নগৰ প্ৰাচীৰৰ ৫৭০ বুৰ্জ আৰু ৬৪ খন দুৱাৰ। তেওঁ ভাৰতবৰ্ষৰ বিষয়ে এযাৰ

আশ্চৰ্যজনক কথা উল্লেখ কৰিছে যে ভাৰতীয়সকল প্ৰত্যেকেই স্বাধীন, কোনো এজন ব্যক্তিয়েই কাৰো ক্ৰীতদাস নহয়। (স্পাৰ্টান আৰু ভাৰতীয়সকলৰ মাজত এইটো বিষয়ত মিল আছে। কিন্তু স্পাৰ্টাবাসীয়ে হীলটসকলক ক্ৰীতদাস হিচাবে ব্যৱহাৰ কৰে আৰু তেওঁলোকে যাৱতীয় দাসৰ কাৰ্য সম্পাদন কৰে। ভাৰতবৰ্ষত ভিন্নদেশীয় দাসো নাই, ভাৰতীয় দাসতো দূৰৰ কথা।)

২৭ সংখ্যক অংশ

ষ্ট্ৰাবো

(Strabo, XV, 1. 53-56. p. 709-710.)

ভাৰতবাসীৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰ

ভাৰতীয়সকলৰ আটায়ে আহাৰৰ ক্ষেত্ৰত মিতব্যয়ী, বিশেষকৈ শিৱিৰসমূহত। তেওঁলোকে বিপুল জনসমাগম ভাল নাপায়, সেইবাবেই তেওঁলোকৰ জীৱন সুসংযত আৰু সুশৃঙ্খল। চুৰি কাৰ্য অত্যন্ত বেছি। মেগাষ্টেনীচে লিখিছিল যে তেওঁলোকে চন্দ্ৰগুপ্তৰ শিৱিৰত বাস কৰিছিল (সেই শিৱিৰত চাৰি লাখ লোকে বাস কৰিছিল), তেওঁলোকে কৈছিল সেই শিৱিৰত কোনোদিনেই ত্ৰিশ মুদ্ৰাতকৈ (Drachma) অধিক মূল্যৰ কোনো বস্তু চুৰ হৈছে বুলি তেওঁলোকে শুনা নাছিল। ভাৰতবৰ্ষত লিখিত নিয়মৰ ব্যৱহাৰ নাই। ভাৰতীয়সকলে লিখিব নাজানে, সেয়ে সকলো কাৰ্য তেওঁলোকৰ স্মৃতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি চলে। তথাপিহে তেওঁলোক সৰলচিত্তীয়া আৰু মিতভাষী বাবে সুখেৰে জীৱন যাপন কৰে। তেওঁলোকে এক যজ্ঞৰ বাহিৰে কেতিয়াও মদ্য পান নকৰে। তেওঁলোকে যি মদ পান কৰে, সেই মদ যৱৰ পৰা প্ৰস্তুত কৰা নহয়, চাউলৰ পৰা প্ৰস্তুত।

তেওঁলোকৰ প্ৰধান খাদ্য ভাত আৰু তৰকাৰী। তেওঁলোকৰ নিয়ম আৰু পৰস্পৰৰ প্ৰতি অঙ্গীকাৰ, সমুদায় সৰল, তাৰ প্ৰমাণ হ'ল যে তেওঁলোকে কেতিয়াও ৰাজদৰবাৰত অভিযোগ উত্থাপন নকৰে। তেওঁলোকে যি জমা বা সঞ্চিত ৰাখে, সেই সম্পৰ্কেও কোনো ধৰণৰ অভিযোগ কৰিব নালাগে। তেওঁলোকক সাক্ষী বা মোহৰৰ আৱশ্যক নহয়, কিন্তু তেওঁলোকে পৰস্পৰক বিশ্বাস কৰিয়েই বস্তু সঞ্চিত ৰাখে। তেওঁলোকৰ ঘৰ সাধাৰণতে অসুৰক্ষিত থাকে।

এই সকলো ব্যৱস্থাই সুসংযত আৰু বুদ্ধিসন্মত। কিন্তু আন কিছুমান বিষয় অনুমোদন কৰিব নোৱাৰি। যেনে তেওঁলোকে আজীৱন অকলে আহাৰ খায়, দিন অথবা ৰাতি এনেকুৱা কোনো সময় নাই, যেতিয়া আটায়ে একত্ৰিত হৈ ভোজন কৰিব পাৰে। কিন্তু যেতিয়াই যাৰ ইচ্ছা তেতিয়াই আহাৰ গ্ৰহণ কৰে। সামাজিক আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় জীৱনৰ পক্ষে ইয়াৰ বিপৰীত নিয়মেই শ্ৰেষ্ঠ।

শৰীৰ ঘৰ্ষণপূৰ্বক ব্যায়ামেই ভাৰতীয়সকলৰ বিশেষ প্ৰিয়। ইনানা প্ৰকাৰে সম্পাদিত হয়। তাৰ ভিতৰত মসৃণ হাতীৰ দাঁতৰ দণ্ড ঘৰ্ষণ কৰি ছাল মসৃণ কৰিবৰ প্ৰণালী বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। তেওঁলোকৰ সমাধিস্থল অলংকৃত কৰা নহয় অথবা মৃতদেহৰ ওপৰত নিৰ্মাণ কৰা মাটিৰ স্তূপ অনুচ্চ। তেওঁলোক অন্যান্য বিষয়ে আড়ম্বৰপ্ৰিয় নহয়। কিন্তু অলংকাৰ পিন্ধিবলৈ ভাল পায়। তেওঁলোকে সোণ আৰু মূল্যবান পাথৰৰ অলংকাৰ ভাল পায়। লগতে কৃত্ৰিম ফুলেৰে সজোৱা বস্ত্ৰ পৰিধান কৰে। ছত্ৰধৰ তেওঁলোকৰ পিছে পিছে যায়। তেওঁলোকে সৌন্দৰ্যক সন্মান কৰে, আৰু সুন্দৰ হ'বৰ উদ্দেশ্যে নানা উপায় অৱলম্বন কৰে। তেওঁলোকে সত্য আৰু ধৰ্মক সমাদৰ কৰে। সেইবাবে জ্ঞানেৰে শ্ৰেষ্ঠ নহ'লে তেওঁলোকে বৃদ্ধ লোকক বিশেষ অধিকাৰ প্ৰদান নকৰে।* তেওঁলোকে বহু বিবাহ কৰে আৰু এহাল গৰুৰ বিনিময়ত পিতৃ-মাতৃৰ পৰা কন্যা গ্ৰহণ কৰে। তেওঁলোকে পত্নীসকলৰ ভিতৰত কাৰোবাক গৃহকৰ্মত সাহায্যৰ বাবে আৰু কাৰোবাক সুখ আৰু বহু সন্তান লাভৰ আশাত বিয়া কৰে। তেওঁলোক সতী হ'বলৈ বাধ্য নহ'লে ব্যাভিচাৰিণী হয়। কোনোৱে মূৰত মালা পিন্ধি বলিদান অথবা যজ্ঞ নকৰে। তেওঁলোকে বলিৰ পশু খৰ্গৰ দ্বাৰা ছেদন নকৰি শ্বাসৰুদ্ধ কৰি হত্যা কৰে। কাৰণ তাৰ দ্বাৰা পশুটি অঙ্গহীন নোহোৱাকৈ গোটে গোটে দেৱতাৰ চৰণত উৎসৰ্গীকৃত হয়।

যিসকলে মিছা সাক্ষী দিয়ে তেওঁলোকৰ হাত-ভৰি কাটি পেলোৱা হয়। যিজনে আনৰ অঙ্গ হানি কৰে, সেই ব্যক্তিৰ যে কেৱল সেই অঙ্গই ছেদ কৰা হয় তেনে নহয়, তেওঁৰ হাতো কাটি পেলোৱা হয়। যদি কোনোবাই কোনো শিল্পীৰ হাত অথবা চকু নষ্ট কৰে, তেন্তে তেনে লোকক প্ৰাণদণ্ড দিয়া হয়। এই লেখকে কয় যে কোনো ভাৰতীয়ই ক্ৰীতদাস নাৰাখে। (অনীচিক্ৰিটচে কয় যে

* ন তেন বৃদ্ধো ভৱতি যেনাস্য পলিতং শিৰঃ।

যো বৈ যুৱাপ্যধীযানন্তং দেৱাঃ স্থবিৰং বিদুঃ।। - মনু)

মুসিকানচ (Mousikanos) যিখন প্ৰদেশৰ ৰজা, উক্ত প্ৰথা সেইখন দেশৰ বিশেষত্ব ইত্যাদি।)

ৰজাৰ শৰীৰ ৰক্ষাৰ বাবে স্ত্ৰী ৰক্ষী নিযুক্ত কৰা হয়। তেওঁলোককো পিতৃ-মাতৃৰ পৰা কিনি অনা হয়। শৰীৰৰক্ষী আৰু অন্যান্য সৈন্যসকলে দুৱাৰৰ বাহিৰত অৱস্থান কৰে। যি স্ত্ৰীয়ে মদ খাই মাতাল হোৱা ৰজাক হত্যা কৰে, সেইগৰাকী নাৰী ৰজাৰ পৰৱৰ্তী উত্তৰাধিকাৰীৰ পত্নী হিচাবে স্বীকৃত হয়। পুত্ৰসকল পিতৃৰ উত্তৰাধিকাৰী হয়। ৰজাই দিনৰ ভাগত শয়ন কৰিব নোৱাৰে। আনকি নিশাৰ ভাগতো তেওঁ ষড়যন্ত্ৰৰ ভয়ত প্ৰতিটো দণ্ডতে শয্যা সলনি কৰিবলগীয়া হয়।

ৰজাই যে কেৱল যুদ্ধৰ সময়তহে ৰাজপ্ৰাসাদৰ পৰা বহিৰলৈ ওলায় তেনে নহয়, তেওঁক বিচাৰ কাৰ্য নিৰ্বাহৰ বাবেও ৰাজপ্ৰাসাদৰ বাহিৰ ওলাবলগীয়া হয়। তেতিয়া তেওঁ গোটেই দিন বিচাৰালয়ত উপস্থিত থাকি বিচাৰ কাৰ্য নিৰ্বাহ কৰিবলগীয়া হয়। আনকি দেহ পৰিচৰ্যাৰ সময়তো বিচাৰকাৰ্য স্থগিত নাৰাখে। দণ্ডৰ দ্বাৰা দেহ ঘৰ্ষণ কৰাই দেহপৰিচৰ্যা। তেওঁ বাদানুবাদ শুনে আৰু চাৰিজন পৰিচাৰকে দণ্ডৰ দ্বাৰা তেওঁৰ দেহ ঘৰ্ষণ কৰি থাকে। তেওঁ যজ্ঞ সম্পাদনৰ উদ্দেশ্যেও প্ৰাসাদৰ বাহিৰলৈ গমন কৰে। তৃতীয়তঃ মহা ধুমধামেৰে তেওঁ চিকাৰ কৰিবলৈ যোৱাৰ সময়তো প্ৰাসাদ ত্যাগ কৰে। তেতিয়া তেওঁ ৰমণীসকলৰ দ্বাৰা পৰিৱেশিত হৈ যায়। ৰমণীসকলৰ উপৰিও বৰ্ষাধাৰীসকলে মণ্ডলাকাৰে তেওঁক সুৰক্ষা দিয়ে। ৰচীৰ দ্বাৰা ৰাজপথ চিনিবলগীয়া হয়, স্ত্ৰী বা পুৰুষ কোনোবাই ৰচীৰ ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰিলে মৃত্যুদণ্ড হয়। কাঁহ আৰু দুন্দুভিধাৰীসকল আগে আগে যায়। ৰজাই বেষ্টিত হৈ চিকাৰ কৰে আৰু মঞ্চৰ পৰা শৰ নিক্ষেপ কৰে। ওচৰত দুই তিনিজন স্ত্ৰীলোক থিয় হৈ থাকে। তেওঁ উন্মুক্ত স্থানত হাতীৰ পিঠিত উঠি চিকাৰ কৰে। স্ত্ৰীসকলৰ ভিতৰত কোনোবাই ৰথত, কোনোবাই ঘোঁৰাৰ ওপৰত, কোনোবাই হাতীৰ পিঠিত যুদ্ধযাত্ৰাৰ দৰে অস্ত্ৰ শস্ত্ৰৰে সজ্জিত হৈ অৱস্থান কৰে।*

* কালিদাসে অভিজ্ঞানম শকুন্তলম নাটকত এই দৃশ্যৰ সমৰ্থন কৰিছে। দ্বিতীয় অঙ্কৰ প্ৰাৰম্ভত বিদূষক দুষ্যন্ত সম্পৰ্কে কৈছে- এসো বানাসনথাহিং জঅনীহিং বনপুষ্পমালাধাৰিণীহিং পৰিবুদো ইদো এবব আআচ্ছই পিঅবঅচেচা। (এবঃ বানাসনহস্তাভি যৱনীভিঃ বনপুষ্পমালাধাৰিণীভিঃ পৰিবৃতঃ ইতঃ এব আগচ্ছতি প্ৰিয়বৰস্য।- অনুবাদক)

(আমাৰ প্ৰথাসমূহৰ তুলনাত এইবোৰ তেনেই অদ্ভুত।) মেগাষ্টেনীচে কৈছে ককেচবাসীসকলে প্ৰকাশ্যে স্ত্ৰীসঙ্গম কৰে আৰু আত্মীয় স্বজনৰ দেহ ভক্ষণ কৰে।* আৰু একপ্ৰকাৰ বান্দৰ আছে, তেওঁলোকে পাথৰ দলিয়ায়। ইত্যাদি। (ইয়াৰ পিছত ১৫শ আৰু তাৰ পিছত ২৯ম অধ্যায়)।

* হীৰদটচও কয় প্ৰথমবিধ প্ৰথা কালাতীয় (Calateis) আৰু পদয় (Padaeis) জাতি আৰু দ্বিতীয় প্ৰথা আন কোনো ভাৰতীয়ৰ মাজত বৰ্তমান আছে।) (৩য় ভাগ, ৩৮,৯৯,১০১ অধ্যায়। মাৰ্কোপলই কয় বিক্ষ্যপৰ্বতবাসী কোনো জাতি আত্মীয়ৰ দেহ ভক্ষণ কৰে। গতিকে ধাৰণা কৰিব পৰা যায় মেগাষ্টেনীচে যিটোক সঁচা বুলি বিশ্বাস কৰিছিল, তাকেই লিপিবদ্ধ কৰিছিল। অৱশ্যে ভাৰতীয়সকলে আদিম বৰ্ণৰ জাতিসমূহৰ বৰ্ণনা দিবলৈ গৈ সকলো মাত্ৰা অতিক্ৰম কৰিছিল- এনে ধাৰণা কৰা অসঙ্গত নহ'ব।)

২৭ সংখ্যক অংশ । খ।

এলিয়ান

(AElean V.L. IV, 1)

ভাৰতীয়সকলে কুসীদ গ্ৰহণ কৰি ঋণ দিব নাজানে, ঋণ কৰিবও নাজানে। আনৰ অপকাৰ কৰা অথবা অপকাৰ সহ্য কৰা ভাৰতীয়সকলৰ নিয়ম নহয়। সেয়ে তেওঁলোকে কেতিয়াও লিখিত অঙ্গীকাৰ পত্ৰ নকৰে আৰু তেওঁলোকক কেতিয়াও প্ৰতিভূৰ প্ৰয়োজন নহয়। (Suidas, Indoi শব্দ দ্ৰষ্টব্য)।

২৭ সংখ্যক অংশ । গ।

নিকলাচ

(Nicol. Damasc 44) (Stob. Serm. 42.)

ভাৰতীয়সকলৰ মাজত যদি কোনো ঋণ হিচাবে প্ৰদত্ত অৰ্থ বা আনৰ ওচৰত ৰখা দ্ৰব্য, পুনৰায় ওভতাই নাপায়, তেন্তে তাৰ কোনো প্ৰকাৰৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব নোৱাৰি। আনক বিশ্বাস কৰিছিল বুলি তেওঁ কেৱল নিজকে ধিক্কাৰ দিব পাৰে।

২৭ সংখ্যক অংশ । ঘ।

নিকলচ

(Nicol. Damasc 44) (Stob. Serm. 42.)

যদি কোনোবাই কোনো শিল্পীৰ চকু বা হাত নষ্ট কৰে, তেন্তে তেওঁৰ
প্ৰাণদণ্ড হয়। কোনো নিৰতিশয় গৰ্হিত অপৰাধ কৰিলে তাক মুণ্ডনৰ আদেশ
দিয়া হয় - এয়াই সকলোতকৈ চৰম শাস্তি।

২৮ সংখ্যক অংশ
আখীনেয়চ
(Athen. IV. p. 153)

ভাৰতীয়সকলৰ আহাৰ প্ৰণালী

মেগাস্থেনীচে ভাৰত বিৱৰণৰ দ্বিতীয় খণ্ডত কৈছে যে ভাৰতীয়সকলে যেতিয়া আহাৰ গ্ৰহণ কৰে, তেতিয়া প্ৰত্যেকৰ সন্মুখত ত্ৰিপদৰ লেখীয়া এবিধ মেজ ৰখা হয়। তাৰ ওপৰত সোণৰ পাত্ৰ ৰখা হয়। সেই পাত্ৰত যৱৰ দৰে সিদ্ধ ভাত বাঢ়ি তাৰ সৈতে ভাৰতীয় প্ৰণালীৰে প্ৰস্তুত কৰা বিবিধ সুস্বাদু ব্যঞ্জন মিহলি কৰি খোৱা হয়।

২৯ সংখ্যক অংশ
ষ্ট্ৰাবো*
(Strabo, XV, 1. 57. p. 711.)

অবাস্তৱ জাতিসমূহ

কিন্তু উপাখ্যান বৰ্ণনাত ব্ৰতী হৈ তেওঁ কৈছে যে (ভাৰতত) পঞ্চবিঘস্ত আনকি ত্ৰিবিঘস্ত দীৰ্ঘকায় মানুহ আছে, তেওঁলোকৰ মাজত কাৰোবাৰ নাক নাই, কেৱল মুখৰ ওপৰত দুটা বন্ধ আছে, তেওঁলোকে তাৰ দ্বাৰা উশাহ-নিশাহ লয়। ত্ৰিবিঘস্ত জাতিৰ সৈতে সাৰসসকলে যুদ্ধ কৰে। (হোমাৰেও এই ধৰণৰ বৰ্ণনা কৰিছে।) তিতিৰ চৰাইও যুদ্ধ কৰে, এইবোৰ ৰাজহাঁহৰ দৰে বৃহৎ।** এওঁলোকে

* ষ্ট্ৰাবোই (২।১।৯।৭০ পৃষ্ঠাত) কৈছে, “ডীমখচ আৰু মেগাষ্টেনীচ একেবাৰেই বিশ্বাসৰ অযোগ্য। এওঁলোকে নানা অলৌকিক জাতিৰ উপাখ্যান ৰচনা কৰিছে। কোন জাতিৰ কাণ ইমান দীঘল যে তাত শব্দ পৰা যায়। কাৰোবাৰ মুখ নাই, কাৰোবাৰ নাক নাই, কোনোটো একচকুৱা, কাৰোবাৰ ভৰি উৰ্ণাভৰ ভৰিৰ লেখীয়া, কাৰোবাৰ আঙুলি পাছফালে, বামন আৰু সাৰসৰ যুদ্ধ সম্বন্ধে হোমাৰে যি কাহিনী বৰ্ণনা কৰিছে, এওঁলোকে সেই কাহিনীৰ পুনৰুক্তি কৰিছে, এওঁলোকে কয় যে বাওনাসকল ত্ৰিবিঘস্ত দীৰ্ঘ আছিল। সোণ খন্দা পৰুৱা, কীলক আকাৰৰ মূৰ থকা নৰপশু (Pans), শিঙেৰে সৈতে গৰু আৰু হৰিণ গোটে গোটে গিলি থ’ব পৰা অজগৰ, ইত্যাদি বহু উপাখ্যান এওঁলোকে বৰ্ণনা কৰিছে। অথচ এৰাটস্থেনীচে কৈছে এওঁলোকেই এইবোৰ বিষয়ে এজনে আনজনক মিছলীয়া বুলি ঘোষণা কৰিছে।

** ষ্ট্ৰাচিয়চেও (ভাৰত বিৱৰণ ১১) কৈছে বাওনাসকল ভাৰতত বাস কৰে। ভাৰতীয়সকলৰ মতে বাওনাসকল কিৰাত জাতি। তেওঁলোকৰ সুস্পষ্ট প্ৰমাণ এই যে

সাৰস চৰাইৰ কণী সংগ্ৰহ কৰি নষ্ট কৰে, কাৰণ সাৰসকলে এওঁলোকৰ বাহত কণী পাৰে। সেইবাবে আন ক'তো সাৰসৰ কণী বা পোৱালি দেখা নাযায়। এই দেশত প্ৰায়ই সাৰস আহত হোৱা দেখা যায় অথবা দেহত ধাতব অস্ত্ৰৰ সুক্ষ্মভাগ লৈ পলায়ন কৰে। কৰ্ণপ্ৰাৱৰণ (Enoctokoitai), বনমানুহ আৰু আন ৰাক্ষসৰ বিৱৰণো এনেকুৱাই।*

কিৰাত বুলিলেই বাওনাসকলক বুজায়। প্ৰবাদ অনুসৰি তেওঁলোকে গৃধ্ৰ আৰু গৰুড়ৰ (ঈগল) সৈতে যুদ্ধ কৰে। সেইবাবে বিয়ুৰ বাহন গৰুড়ৰ আন এটা নাম কিৰাতাশী (১)। কিৰাতসকল মঙ্গোলীয় জাতি, সেইবাবে ভাৰতীয়সকলে এওঁলোকক মঙ্গোলীয় জাতিৰ দৰে বৰ্ণনা কৰিবলৈ গৈ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ কদৰ্যতা অত্যন্ত বঢ়াই তুলিছে। 'মুখবিহীন' প্ৰভৃতি অভিধাৰ ইয়েই মূল কাৰণ। Schwanbeck.

(১) আদিপৰ্বৰ ২৮ অধ্যায়ত গৰুড়ৰ প্ৰতি বিনতাৰ উক্তি-

সমুদ্ৰকুক্ষ্যবেকান্তে নিষাদালয়মুত্তমম।

নিষাদানাং সহস্ৰানি তান্ ভুক্তাহমুত্তমানয়।। (অনুবাদক)

* Enoctokoitai - এওঁলোকৰ কাণদুখন ইমানেই বৃহৎ যে তাক বিছনা হিচাবে ব্যৱহাৰ কৰি শুব পৰা যায়। মহাভাৰতোক্ত কৰ্ণপ্ৰাৱৰণ জাতি-

বশে চক্ৰে মহাতেজা দণ্ডকাংশচ মহাবলঃ

সাগৰদ্বীপবাসাংশচ নৃপতীন শ্লেচ্ছযোনীজান।

নিষাদান্ পুৰুষাদাংশচ কৰ্ণপ্ৰাৱৰণানপি

যে চ কালমুখানাম নৰৰাক্ষস যোনয়ঃ।।

সভাপৰ্ব। ৩১ অধ্যায়। ৬৬।৬৭ শ্লোক।

ভাৰতীয়সকলৰ সাধাৰণ বিশ্বাস এই যে বৰ্বৰ জাতিৰ কাণদুখন বিশাল, তাৰ বাবেই কৰ্ণপ্ৰাৱৰণ, কৰ্ণিক, লম্বকৰ্ণ, মহাকৰ্ণ, উষ্ট্ৰকৰ্ণ, ওষ্ঠকৰ্ণ, পাণিকৰ্ণ প্ৰভৃতি নাম পোৱা যায়।

ক্ষুৰকৰ্ণী চতুষ্কৰ্ণী কৰ্ণপ্ৰাৱৰণা তথা।

চতুষ্পথনিকৈতা চ গোকৰ্ণী মহিষাণনা

খৰকৰ্ণী মহাকৰ্ণী ভেৰীস্বন মহাস্বনা

.....

নৌকৰ্ণী মুখকৰ্ণী চ বশিৰা মছিনী তথা।

(শল্য পৰ্ব ৪৬তম অধ্যায়)

অন্ধাংস্তালবনাংশৈচ কলিঙ্গান উষ্ট্ৰকৰ্ণিকান্।

(সভাপৰ্ব ৩১ অধ্যায়)

কৰ্ণপ্ৰাৱৰণাংশৈচ বহৰস্ত্ৰ ভাৰত।

(ঐ, ৫২ অধ্যায়)

বনমানুহবোৰক চন্দ্ৰগুপ্তৰ ওচৰলৈ আনিব পৰা যোৱা নাই, কাৰণ তেওঁলোকে অনশন কৰি আত্মহত্যা কৰে। এওঁলোকৰ ভৰিৰ গোৰোহা সন্মুখৰ ফালে, পতা আৰু আঙুলি পিছফালে।* কেইটামান মুখহীন মানুহ অনা হৈছিল, তেওঁলোক শান্ত আছিল। তেওঁলোকে গঙ্গাৰ উপত্যকাত বাস কৰে। তেওঁলোকে জুইত পোৰা মাংসৰ ঘ্ৰাণ আৰু ফল পুষ্পৰ সুগন্ধ লৈ প্ৰাণ ধাৰণ কৰে, কিয়নো তেওঁলোকৰ মুখ নাই। তাৰ পৰিৱৰ্তে উশাহ-নিশাহ ল'ব পৰাকৈ বন্ধ আছে। তেওঁলোকে দুৰ্গন্ধৰ পৰা অতিশয় কষ্ট পায়। সেইবাবে তেওঁলোকৰ বাবে জীৱন ৰক্ষা কৰা বৰ কঠিন, বিশেষকৈ শিৱিৰত।**

অন্যান্য অলৌকিক বিষয়ৰ প্ৰসঙ্গত পণ্ডিতসকলে তেওঁক এখন ভৰি (Okupodas) থকা প্ৰাণীৰ কথা কৈছিল। এওঁলোক ঘোঁৰাতকৈও দ্ৰুতবেগী।*** তেওঁলোকে কৰ্ণপ্ৰাৱৰণসকলৰ (Enoctokoitai) উপাখ্যানৰো

* স্কীচিয়াচ আৰু বীটোৱেও এই জাতিৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। এওঁলোক Antipodes নামে ইথিয়পিয়সকলৰ মাজত পৰিগণিত হৈছিল। ভাৰতীয় মহাকাব্যত এওঁলোক

“পশ্চাদঙ্গুলয়ঃ” নামেৰে পৰিচিত।

তদ্রাদৃশ্যন্ত ৰক্ষাংসি পিশাচাশ্চ পৃথগ্ৰবিধাঃ।

খাদন্ত নৰমাংসানি পিৰন্তঃ শোণিতানিচ।।

কৰালাঃ পিঙ্গলা বৌদ্ৰাঃ শৈলদন্তা ৰজস্বলাঃ।

জটীলা দীৰ্ঘসকথাশ্চ পঞ্চপাদা মহোদৰাঃ।।

পশ্চাদঙ্গুলয়ো ৰক্ষা বিৰূপা ভৈৰৱস্বনাঃ।

ঘণ্টাজালাবৰজাশ্চ নীলকণ্ঠা বিভীষণাঃ।।

সপুত্ৰদাৰা সুব্ৰহ্মাঃ সুদুৰ্দৰ্শা সুনিৰ্ঘণাঃ।

বিবিধানি চ ৰূপাণি তত্রা শ্যন্ত ৰাক্ষসাম্।।

(সৌপ্তিকপৰ্ব। ৮ম অধ্যায়। ১২৯-১৩২ শ্লোক)

** মুখবিহীন জাতিৰ উল্লেখ ভাৰতীয় গ্ৰন্থত পোৱা নাযায়। সংস্কৃত সাহিত্যত বৰ্বৰ জাতিসমূহ সৰ্বভক্ষ, বিশ্বভোজন, মাংসভক্ষক, আমিষাষী, পিশিতাষী, ক্ৰব্যাৎ, আমভোজী প্ৰভৃতি আখ্যাপ্ৰাপ্ত হৈছে।

*** একপাদ জাতি কিৰাতসকলৰ এটা শাখা। স্কীচিয়াচও এওঁলোকৰ বৰ্ণনা কৰিছে। কিন্তু তেওঁলোকে এওঁলোকক “ছায়াপদ”সকলৰ সৈতে একে বুলি ভাবি ভুল কৰিছে।

দ্বাক্ষাংস্ত্ৰাক্ষান্ ললাটাক্ষানানাদিগ্ৰ্যঃ সমাগতান্।

ঔষিকানন্তবাসাংশ্চ ৰোমকান পুৰুষাদকান্।।

একপাদাংশ্চ তত্ৰাহমপশ্যৎ দ্বাৰিবাৰিতান্।

উল্লেখ কৰিছে। এওঁলোকৰ কাণ ভৰিলৈকে ওলমি পৰা, সেয়ে তেওঁলোকে ইয়াতেই শুব পাৰে। এওঁলোক এনেকুৱা বলবান যে গছ উভালি পেলাব পাৰে অথবা ধনুৰ গুণ ছিঙিব পাৰে। আন এটা জাতিৰ নাম একাম্ফ (Monommatoi)। তেওঁলোকৰ কাণ কুকুৰৰ কাণৰ দৰে। কপালৰ মাজভাগত এটা মাত্ৰ চকু, তেওঁলোকৰ চুলি ওপৰমুৱা, গা ৰোমবিশিষ্ট। * আন এটা জাতি আছে যাৰ নাক নাই, তেওঁলোক সৰ্বভক্ষী, আমভোজী, স্বল্পজীৱি, বাদ্ৰ্ৰক্যৰ পূৰ্বেই মৃত্যুমুখত পতিত হয়। তেওঁলোকৰ মুখৰ উপৰিভাগ (অৰ্থাৎ ওষ্ঠ) (অধৰৰ তুলনাত) বহুল প্ৰসাৰিত। সহস্ৰবৰ্ষজীৱি** উত্তৰকুৰুসকলৰ সন্মুখে তেওঁলোক চিমোনিডীচ,

ৰাজানো বলিমাডায় নানাবৰ্ণনেনেকশঃ।।

(সভাপৰ্ব ৫১ অধ্যায়। ১৭।১৮ শ্লোক)

ৰামায়ণ আৰু হৰিবংশত একপাদ জাতিৰ উল্লেখ আছে। ‘একচৰণ’ নামো দেখা যায়। * এই স্থানত মেগাষ্টেনীচে যিবোৰক এক জাতিৰ লক্ষণ বুলি উল্লেখ কৰিছে, ভাৰতীয়সকলৰ মতে সেইবোৰ বিভিন্ন জাতিৰ লক্ষণ। Monommatoi = একাম্ফ বা একবিলোচনঃ। Orthochaitos = উৰ্দ্ধকেশঃ। Metopophthalmos = ললাটাম্ফ। এওঁলোক ভাৰতীয় Cyclopes.

দিদেশ ৰাক্ষসীস্তত্ৰ ৰক্ষণে ৰাক্ষসাধিপঃ।

প্ৰাসাসিশূলপৰশুমুদগৰালাতধাৰিণীঃ।।

দ্যাক্ষীং ত্ৰ্যাক্ষীং ললাটাক্ষীং দীৰ্ঘজিহ্বামজিহ্বিকাম্।

ত্ৰিস্তনীমেকপাদাঞ্চ ত্ৰিজটামেকলোচনাম।।

এটাশচান্যাশচ দীপ্ত্যাক্ষ্যঃ কৰভোৎকটমুৰ্দ্ধজাঃ।

পৰিবাৰ্যাসতে সীতাং দিবাৰাত্ৰমতদ্ভিতা।।

বনপৰ্ব, ২৭৯ম অধ্যায়। ৪৪-৪৬ শ্লোক।

** উত্তৰকুৰুসকলৰ (Hyperboreans) কাহিনী অতি প্ৰাচীন কালত ভাৰতবৰ্ষৰ পৰা গ্ৰীচলৈ নিয়া হৈছিল। মেগাষ্টেনীচে সেই কথা জানিছিল। সেইবাবে তেওঁ তেওঁলোকক Hyperborean বুলি অভিহিত কৰি বুদ্ধিমত্তাৰ পৰিচয় দিছিল।

দেৱলোকচ্যুতাঃ সৰ্বে জায়ন্তে তত্র মানৱাঃ।

শুক্লাভিজনসম্পন্না সৰ্বে সুপ্ৰিয়দৰ্শনাঃ।।

এৱমেবানুক্ৰপঞ্চ চত্ৰংবাকসমং বিভো।

নিৰাময়াশচ তে লোকা নিত্যং মুদিতমানসঃ।।

দশবৰ্ষ সহস্ৰাণি দশবৰ্ষশতানি চ।

জীৱন্তি তে মহাৰাজ ন চান্যেনং জহতু্যত।।

ভীষ্মপৰ্ব, ৭ম অধ্যায়, ৭, ১০, ১১ শ্লোক।

পিণ্ডাৰ আৰু অন্যান্য উপাখ্যান লেখকসকলৰ দৰেই বৰ্ণনা কৰিছে। টিমাগেনিচে কৈছে (এইদেশত) তাম্ৰৰেণৰ বৃষ্টি হয়, (লোকে) সেইবোৰ সংগ্ৰহ কৰে, এয়া কাল্পনিক উপাখ্যান। মেগাষ্ট্ৰেনীচে কৈছে বহুতো নদীত স্বৰ্ণৰেণু প্ৰবাহিত হয় আৰু তাৰ এভাগ কৰস্বৰূপে ৰজাক দিয়া হয়। ই অধিকতৰ বিশ্বাসযোগ্য। কাৰণ ইবিৰীয়া দেশতো এয়া দেখা যায়।

উত্তৰকুৰুসকলৰ এই বৰ্ণনাৰ সৈতে পিণ্ডাৰচিত Hyperborean সকলৰ বৰ্ণনাৰ মিল আছেঃ

With braids of goldenbays entwined
Their soft respondent locks they bind,
And feast in bliss the genial hour
Nour foul disease, nor wasting age,
Visit the sacred race; nor wars any wage,
Nor toil for wealth or power.

(এই অংশক পাদটীকাবোৰ ডাঃ চোৱানবকৰ, সংস্কৃত শ্লোকসমূহ তেওঁৰ নিৰ্দেশানুসাৰে অনুবাদকৰ দ্বাৰা সংগৃহীত।

৩০ সংখ্যক অংশ
প্লিনি
(Pliny. H.N. VII. 2. 14-22.)

অবাস্তৱ জাতিসমূহ

মেগাস্থেনীচে লিখিছে নীল (Nulo) নামৰ পৰ্বতত এটা জাতিয়ে বাস কৰে। তেওঁলোকৰ ভৰিৰ পতা পাছফালে আৰু প্ৰতিখন পতাত ৮টাকৈ আঙুলি।

বহু পৰ্বতত এক ধৰণৰ মানুহ বাস কৰে, তেওঁলোকৰ মূৰ কুকুৰৰ দৰে, তেওঁলোকে পশুচৰ্ম পৰিধান কৰে, কুকুৰৰ দৰে চিঞৰাটোৱেই তেওঁলোকৰ ভাষা, তেওঁলোকৰ দীঘল নখ আছে আৰু পশু-পক্ষী চিকাৰ কৰি জীৱন ধাৰণ কৰে।*

(স্কীচিয়চে কোনো প্ৰমাণ অবিহনেই কয় যে এই জাতিৰ লোকৰ সংখ্যা ১,২০,০০০ ৰো অধিক। তেওঁ আকৌ কৈছে যে ভাৰতবৰ্ষত এবিধ জাতি বাস কৰে, এই জাতিৰ স্ত্ৰীসকলে কেৱল এবাৰেই সন্তান প্ৰসৱ কৰে আৰু ভূমিষ্ঠ হোৱাৰ লগে লগে সন্তানৰ চুলি বগা বৰণৰ হৈ পৰে। ইত্যাদি)

মেগাস্থেনীচে ভাৰতীয় যাযাবৰ শ্ৰেণীৰ লোকসকলৰ মাজত একপ্ৰকাৰ জাতিৰ উল্লেখ কৰিছে, তেওঁলোকৰ নাকৰ পৰিৱৰ্তে কেৱল ৰন্ধা আছে আৰু

* স্কীচিয়চেও কুকুৰৰ দৰে মুখবিশিষ্ট জাতিৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। তেওঁ এণ্ডলোকক (Kunokephaloi) বুলি উল্লেখ কৰিছে। এই শব্দটো সংস্কৃত শুনমুখ বা শ্বামুখ শব্দৰ অনুবাদ।

ফলমূলসনা যে চ ক্ৰিৰাতাশ্চৰ্মবাসসঃ।

ক্ৰুৰসস্ত্ৰা ক্ৰুৰকতস্তাংশ্চ পশ্যামাহং প্ৰভো।

সভাপৰ্ব, ৫২ অধ্যায়, ৯ম শ্লোক। - অনুবাদক)

তেওঁলোকৰ ভৰি সাপৰ দৰে আকৃষ্টিত। এই জাতি Scyritae (কিৰাত) নামেৰে পৰিচিত। আন এক জাতি ভাৰতৰ পূব প্ৰান্তত গঙ্গাৰ উৎসস্থলত বাস কৰে। তেওঁলোকৰ নাম Astomi (মুখবিহীন); তেওঁলোকৰ মুখ নাই। তেওঁলোকে নিজৰ নোমাল দেহ গছত উৎপন্ন হোৱা ৰেচমেৰে আচ্ছাদিত কৰে আৰু কেৱল উশাহ-নিশাহ লৈ আৰু ৰন্ধৰে সুঘ্ৰাণ লৈ জীয়াই থাকে। তেওঁলোকে একো নাখায়, একো পান নকৰে। মূল, ফুল আৰু বনৰীয়া (Wild Apple) ফলৰ নানা ধৰণৰ গন্ধৰ বাহিৰে তেওঁলোকে আন একো নিবিচাৰে। দূৰৱৰ্তী স্থানলৈ যাবলৈ হ'লে, যাতে গন্ধৰ অভাৱ নহয়, তাৰ বাবে ফলবোৰ তেওঁলোকে লগত লৈ যায়। গন্ধ অতিপাত উগ্ৰ হ'লে তেওঁলোক মৃত্যু মুখত পৰে।

মুখবিহীন জাতিৰ পিছত পৰ্বতমালাৰ দূৰতম স্থানত ত্ৰিবিঘস্ত আৰু বাওনাসকলৰ বাস। তেওঁলোক প্ৰত্যেকেই তিন বিঘস্ত দীঘল অৰ্থাৎ কোনোজনেই ২৭ ইঞ্চিতকৈ দীঘল নহয়। এই দেশৰ জলবায়ু স্বাস্থ্যকৰ আৰু সদায় বসন্ত ঋতু হৈ থাকে। ইয়াৰ উত্তৰ ভাগত পৰ্বতমালা। হোমাৰে সাৰসৰ দ্বাৰা উৎপীড়িত যি জাতিৰ বৰ্ণনা কৰিছে, তেওঁলোক সেই জাতিৰ। জনশ্ৰুতি অনুসৰি তেওঁলোকে বসন্ত কালত তীৰ-ধনু লৈ ভেঁড়া আৰু ছাগলীৰ পিঠিত উঠি দলৱদ্ধ হৈ সমুদ্ৰ তীৰলৈ যায় আৰু সাৰস চৰাইৰ কণীবোৰ ধ্বংস কৰে। এই অভিযানত তিনি মাহ পাৰ হয়। এইদৰে যুদ্ধ নকৰিলে তেওঁলোকে পিছৰ বছৰত আত্মৰক্ষা কৰিব নোৱাৰিব। এওঁলোকৰ কুটীৰ কৰ্দম, পাখি আৰু কণীৰ খোলাৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত। (এৰিষ্টটলে কৈছে যে বাওনাসকলে গাঁতত বাস কৰে। আন আন বিষয় সন্দৰ্ভত তেওঁ বাকী লেখকসকলৰ দৰেই বৰ্ণনা আগবঢ়াইছে।)

* * * * *

(আমি স্কীচিয়াচৰ গ্ৰন্থ পাঠ কৰি জানিব পাৰিলোঁ যে ভাৰতবৰ্ষত পাণ্ডৱ (Pandori) নামৰ এটা জাতি আছে, তেওঁলোকে উপত্যকা ভূমিত বাস কৰে আৰু দুশ বছৰ কাল জীয়াই থাকে। যৌৱন কালত তেওঁলোকৰ মূৰৰ চুলি বগা কিন্তু বুঢ়া কালত সেই চুলি ক'লা বৰণৰ হয়। আনফালে মাক্ৰোবীসকলৰ (Macrobi) সৈতে ঘনিষ্ঠ আন এক জাতি আছে। তেওঁলোকৰ কোনো এজনেও ৪০ বছৰৰ অধিক কাল জীয়াই নাথাকে। এই জাতিৰ মহিলাসকলে মাত্ৰ এবাৰেই সন্তান প্ৰসৱ কৰে। Agatharchides এইদৰে লিখিছে যে তেওঁলোক অতিপাত বেগাই দৌৰিব পাৰে আৰু শলভ খাই জীৱন নিৰ্বাহ কৰে।) ক্লীতাৰ্খচ আৰু মেগাষ্টেনীচে মন্দ (Mandi)* নামৰ আন এক জাতিৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। তেওঁলোকৰ

মেগাষ্ট্ৰেনিচৰ ভাৰত বিৱৰণ ❖ ১২০

গণনা অনুসৰি এই জাতিয়ে বাস কৰা গাঁৱৰ সংখ্যা ৩০০। এই জাতিৰ নাৰীসকলে
সাত বছৰ বয়সতে সন্তান প্ৰসৱ কৰে আৰু চল্লিশ বছৰ বয়সত বৃদ্ধা হয়।

* বোধহয় পাণ্ডা হ'ব (Shc.)। নাইবা মেগাষ্ট্ৰেনীচে এই ক্ষেত্ৰত মন্দাৰ পৰ্বতবাসীসকলৰ
কথা উল্লেখ কৰিছে। (McCr.)

৩০ সংখ্যক অংশ । খ।

চলিমাচ

(Solin. 52. 26-30.)

নীল নামৰ পৰ্বতৰ দাঁতিত এটা জাতিয়ে বাস কৰে, তেওঁলোকৰ ভৰিৰ পতা পিছমুৱা আৰু একোখন ভৰিত আঠোটাকৈ আঙুলি থাকে। মেগাষ্টেনীচে লিখিছে যে ভাৰতৰ বিভিন্ন পৰ্বতত কেবাবিধো জাতি আছে। তেওঁলোকৰ মূৰ কুকুৰৰ দৰে আৰু নখ আছে। তেওঁলোকে পশুৰ ছাল পৰিধান কৰে, তেওঁলোকে মানুহৰ ভাষাৰে কথা নাপাতে, কেৱল কুকুৰৰ দৰে চিঞৰে। তেওঁলোকৰ বুকু বহল। (আমি স্কীচিয়চৰ গ্ৰন্থত দেখিবলৈ পাপু, এক শ্ৰেণীৰ স্ত্ৰীলোক আছে, যিসকলে মাত্ৰ এবাৰেই সন্তান প্ৰসৱ কৰে আৰু সন্তান জন্মিবৰ পিছতেই চুলি বগা হয়। ইত্যাদি) যিসকলে গঙ্গাৰ উৎপত্তিস্থলত বাস কৰে, তেওঁলোকক খাদ্যৰ আৱশ্যক নহয়। তেওঁলোকে বনৰীয়া ফলৰ গন্ধ শুঙি জীৱন ধাৰণ কৰে। দূৰ দেশত ভ্ৰমণ কৰিবৰ সময়ত তেওঁলোকে সেই ফলবোৰ লগত লৈ যায়। কিয়নো সেই ফলবোৰৰ গন্ধ শুঙিয়েই তেওঁলোকৰ জীৱন নিৰ্বাহ কৰিব পাৰে। তেওঁলোকে যদি কোনো দুৰ্গন্ধযুক্ত বায়ু সেৱন কৰে, তেন্তে তাৰ মৃত্যু অনিবাৰ্য।

৩১ সংখ্যক অংশ

প্লুটাকৰ্

(Plutarch. de facie in orbe lunae
Works, Vol IX. p. 701)

মুখবিহীন জাতি

মেগাস্থেনীচে কৈছে (ভাৰতবৰ্ষত) এক শ্ৰেণীৰ মানুহ আছে, তেওঁলোকে একো নাখায়, আনকি খাবলৈ তেওঁলোকৰ মুখেই নাই। তেওঁলোকে একপ্ৰকাৰ মূল জুইত পেলাই সুগন্ধি দ্ৰব্যৰ দৰে পোৰে আৰু তাৰ গন্ধ সেৱন কৰি জীৱন নিৰ্বাহ কৰে। ভাৰতবৰ্ষৰ এই মূল যদি চন্দ্ৰৰ পৰা ৰস গ্ৰহণ কৰি নাবাঢ়ে, তেন্তে কেনেদৰে এইবোৰ বাঢ়িব পাৰে?

৩২ সংখ্যক অংশ
আৰিয়ান
(Arr. Ind. XI. I.- XII. 9)

ভাৰতবৰ্ষৰ সাত প্ৰকাৰ জাতি

(১১) সমগ্ৰ ভাৰতবাসী প্ৰায় সাত প্ৰকাৰ জাতিত বিভক্ত। তেওঁলোকৰ ভিতৰত ব্ৰাহ্মণসকল (Sophistai= পণ্ডিতসকল) আন জাতিতকৈ সংখ্যাত কম হ'লেও মান-মৰ্যাদাৰ ফালৰ পৰা শ্ৰেষ্ঠ। কাৰণ এওঁলোকক কোনো প্ৰকাৰৰ দৈহিক শ্ৰম কৰিবলগীয়া নহয়। নাইবা শ্ৰমৰ দ্বাৰা উপাৰ্জন কৰি ৰাজকোষত কৰ দিবলগীয়া নহয়। ৰাজ্যৰ মঙ্গলৰ নিমিত্তে দেৱতাসকলৰ যজ্ঞ সম্পাদনৰ বাহিৰে তেওঁলোকৰ আৱশ্যকীয় আন কোনো কৰ্ম নাই। যদি কোনো ব্যক্তি নিজৰ অভীষ্ট সিদ্ধিৰ বাবে যজ্ঞ কৰিব বিচাৰে, তেন্তে সেই যজ্ঞ ব্ৰাহ্মণৰ দ্বাৰা সম্পাদন কৰিব লাগিব। অন্যথা সেই যজ্ঞ দেৱতাসকলৰ সুখপ্ৰদ নহয়। ভাৰতীয়সকলৰ ভিতৰত কেৱল তেওঁলোকেই ভৱিষ্যত গণনা কৰিব পাৰে। ব্ৰাহ্মণ ভিন্ন আন কাৰো ভৱিষ্যত গণনা কৰিবৰ অধিকাৰ নাই। এওঁলোকে বছৰৰ বিভিন্ন ঋতু আৰু ৰাজ্যত কোনো বিপদ আহিব পাৰে নে নাই এইবোৰ বিষয়ে গণনা কৰে, কিন্তু ব্যক্তিবিশেষৰ গণনা কৰিবলৈ তেওঁলোকে মান্তি নহয়। তাৰ কাৰণ এই যে ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ ঘটনাৰ সৈতে ভৱিষ্যত গণনাৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। তেনে ক্ষুদ্ৰ বিষয়ৰ বাবে শ্ৰম কৰা তেওঁলোকে গৌৰৱৰ বিষয় বুলি নাভাৰে। যিজনে গণনাত ভুল কৰে, তেওঁক আন কোনো দণ্ড ভোগ কৰিবলগীয়া নহয়, কেৱল অৱশিষ্ট জীৱনৰ বাবে মৌনব্ৰত অৱলম্বন কৰিবলগীয়া হয়। যিয়ে এই মৌনব্ৰত অৱলম্বন কৰিছে, তেওঁক মৌনব্ৰত ভঙ্গ কৰাৰ পাৰে, এনে মানুহ সংসাৰত নাই। (এই পণ্ডিতসকলে উলংগ হৈ ঘূৰি

ফুৰে। এওঁলোকে শীতকালত গাত ৰ'দ লগাবৰ বাবে মুকলি ঠাইত বাস কৰে, গ্ৰীষ্মকালত গৰম অধিক অনুভৱ হ'লে গছৰ তলত আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰে। নেয়াৰ্থচে কৈছে এইবোৰ গছৰ ছাঁ চৰিওফালে পাঁচফুটলৈ বিয়পি থাকে আৰু সেই ছাঁত প্ৰায় দহ হাজাৰ লোকে জিৰণি ল'ব পাৰে। এই গছবোৰ এনেকুৱাই বৃহৎ। তেওঁলোকে প্ৰতি ঋতুত উৎপন্ন হোৱা ফল আৰু গছৰ ছাল আহাৰ হিচাবে গ্ৰহণ কৰি প্ৰাণ ধাৰণ কৰে। এই গছৰ ছালবোৰ খেজুৰৰ গছতকৈ কম সুস্বাদু আৰু পুষ্টিৰ নহয়।

এওঁলোকৰ দ্বিতীয় জাতি কৃষকসকল। সংখ্যাত এওঁলোক আন ভাৰতীয় জাতিতকৈ তুলনামূলকভাৱে সৰ্বাধিক। এওঁলোকে যুদ্ধৰ সময়ত অস্ত্ৰধাৰণ কৰিবলগীয়া নহয়, কিন্তু যুদ্ধৰ সাহায্যৰ বাবে আন কোনো কাম কৰিব নালাগে। ভূমি কৰ্ষণ কৰাই এওঁলোকৰ একমাত্ৰ কৰ্ম। এওঁলোকে ৰজাক আৰু য'ত ৰজাৰ পৰিৱৰ্তে স্বাৱশ্বত্ব (Autonomy) প্ৰতিষ্ঠিত, তেওঁলোকক কৰ প্ৰদান কৰে। ভাৰতীয়সকলৰ পৰস্পৰৰ মাজত যুদ্ধ লাগিলে সৈন্যসকলৰ দ্বাৰা তেওঁলোকক উৎপীড়ণ বা খেতিপথাৰ নষ্ট কৰিবৰ নিয়ম নাই। তেওঁলোকে প্ৰাণপণে যুদ্ধ কৰি পৰস্পৰক বধ কৰে, আৰু নাতিদূৰত কৃষকসকলে মনোযোগেৰে নিজৰ কৰ্ম মাটি চহ, ভূঁই ৰোৱা, শস্য কটা, শস্য সংগ্ৰহ আদি কাম কৰি থাকে।

ভাৰতীয়সকলৰ তৃতীয় জাতি হ'ল ভেঁড়াপালক বা গৰখীয়াসকল। এওঁলোকে গাঁও বা নগৰত বাস নকৰে। এওঁলোক যাযাবৰ জাতি, পৰ্বতত বাস কৰে। এওঁলোকে কৰ হিচাবে গৰু বা ভেঁড়া প্ৰদান কৰে। তেওঁলোকে বনৰীয়া জন্তু আৰু চৰাই চিৰিকতিৰ বাবে গোটেই দেশ ভ্ৰমি ফুৰে।

(১২) চতুৰ্থ জাতি শিল্পী আৰু পণ্যজীৱি। এওঁলোক ৰজাৰ ভূত। এওঁলোকে শ্ৰম কৰি পোৱা ধনেৰে ৰজাক কৰ পৰিশোধ কৰিব লাগে। কিন্তু যিসকলে যুদ্ধৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় অস্ত্ৰ নিৰ্মাণ কৰে তেওঁলোকে কৰ দিব নালাগে। নাও বনোৱা কাৰিকৰ আৰু নাও চলোৱা নাবিকসকলো এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত।

পঞ্চম জাতি হ'ল ভাৰতীয় যোদ্ধাসকল। এওঁলোক সংখ্যাৰ ফালৰ পৰা কৃষকসকলৰ তলত অৰ্থাৎ দ্বিতীয় স্থানত। কিন্তু এওঁলোকে যৎপৰোনাসিত স্বাধীনতা আৰু সুখ সম্ভোগত কালাতিপাত কৰে। এওঁলোকক কেৱল যুদ্ধ আৰু যুদ্ধ সম্পৰ্কীয় কাম কৰিব লাগে। আনে এওঁলোকৰ বাবে অস্ত্ৰ শস্ত্ৰ নিৰ্মাণ কৰে, আন কোনো ঘোঁৰা সংগ্ৰহ কৰে, শিৰিষত আনে এওঁলোকৰ সেৱা কৰে, ঘোঁৰাৰ পৰিচৰ্যা কৰে, হাতী পৰিচালনা কৰে, ৰথ সজ্জিত কৰে আৰু সাৰথি হৈ ৰথ

চলায়। এওঁলোকে যুদ্ধৰ প্ৰয়োজন আহি পৰিলে যুদ্ধ কৰে আৰু সন্ধি স্থাপন হ'লে সুখেৰে জীৱন যাপন কৰে। এওঁলোকে ৰাজকোষৰ পৰা ইমানেই প্ৰচুৰ দৰ্মহা পায় যে সেই ধনেৰে নিজৰ আৰু আনকো পোহপাল দিব পাৰে।

ষষ্ঠ জাতি পৰ্যবেক্ষক (Episcopoi) নামৰ ব্যক্তিসকল। গাঁৱ বা নগৰত কেতিয়া কি ঘটনা ঘটিছে, এওঁলোকে তাৰ অনুসন্ধান কৰে আৰু অনুসন্ধানৰ ফল যিসকল ৰাজ্যত ৰজা আছে সেই ৰজাসকলক আৰু যিবোৰ ৰাজ্য স্বতন্ত্ৰ, তাত শাসনকৰ্তাসকলৰ ওচৰত প্ৰেৰণ কৰে। এওঁলোকৰ মাজত মিছা সংবাদ প্ৰেৰণৰ নীতি নাই। বস্তুতঃ কোনো ভাৰতীয়ই মিছা কথা কোৱাৰ অপৰাধত অপৰাধী নহয়।

সপ্তম জাতি সচিবসকল। এওঁলোকে ৰজাক আৰু স্বতন্ত্ৰ নগৰসমূহৰ শাসনকৰ্তাসকলক ৰাজকাৰ্য পালনত আৱশ্যকীয় পৰামৰ্শ দিয়ে। এই জাতি সংখ্যাত তেনেই তাকৰ কিন্তু ন্যায়পৰাণতা আৰু জ্ঞানত তেওঁলোক সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ। এওঁলোকেই মণ্ডলাধিপতি (Nomarchai), অধস্তন শাসনকৰ্তা, কোষাধ্যক্ষ (Tamiai), সেনাপতি, পোতাধ্যক্ষ, কাৰ্যাধ্যক্ষ আৰু কৃষি পৰিদৰ্শক নিযুক্ত কৰে।

এক জাতিৰ সৈতে আন জাতিৰ বিবাহ সংগত নহয়। যেনে, কৃষক শিল্পীসকলৰ মাজত, কিম্বা শিল্পী কৃষকসকলৰ মাজত বৈবাহিক সম্বন্ধ স্থাপন হ'ব নোৱাৰে। কাৰোবাৰ পক্ষে দুটা ব্যৱসায় অৱলম্বন কৰা কিম্বা এক জাতিৰ পৰা আন এক জাতিত প্ৰৱেশ কৰা বিধি সঙ্গত নহয়। যেনে- গৰখীয়া কৃষক হ'ব নোৱাৰে, কিম্বা শিল্পী গৰখীয়া হ'ব নোৱাৰে। কেৱল জ্ঞানী (সন্ধ্যাসী) সকলো জাতিৰ লোকেই হ'ব পাৰে, কিয়নো জ্ঞানীৰ জীৱন যাত্ৰা সহজসাধ্য নহয়, ই সকলোতকৈ কঠিন কাৰ্য।

৩৩ সংখ্যক অংশ
আৰিয়ান
(Strabo. I. 39-41, 46-49. pp. 703-4, 707)

ভাৰতবৰ্ষৰ সাত প্ৰকাৰ জাতি

মেগাস্থেনীচে কৈছে, ভাৰতীয়সকল সাত প্ৰকাৰ জাতিত বিভক্ত। পণ্ডিতসকল মান মৰ্যাদাত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ, কিন্তু সংখ্যাত আটাইতকৈ কম। কোনোবাই যজ্ঞ বা আন কোনো ধৰ্মানুষ্ঠান সম্পাদন কৰিব বিচাৰিলে এওঁলোকৰ সাহায্য গ্ৰহণ কৰে। ৰজাইও এওঁলোকক মহাসমিতি নামে অভিহিত কৰি মুকলি সভালৈ আহ্বান কৰে। তদুপৰি সমুদায় পণ্ডিত নৱবৰ্ষৰ আৰম্ভণিতে ৰাজপ্ৰসাদৰ দুৱাৰত ৰজাৰ সন্মুখত সমৱেত হয়, তেতিয়া জনসাধাৰণৰ বাবে হিতকৰ কোনোবাৰে কিবা লিখিলে নাইবা শস্য, পশু আৰু ৰাজ্যৰ উন্নতি বিষয়ক কোনো পৰ্যবেক্ষণ কৰিলে তাক প্ৰকাশ্যে ব্যক্ত কৰে। যদি কাৰোবাৰ গণনা তিনিবাৰ মিছা বুলি প্ৰমাণিত হয়, তেন্তে তেওঁ যাৱজ্জীৱন মৌনব্ৰত অৱলম্বন কৰিব লাগে- এয়াই নিয়ম। কিন্তু যিসকলে হিতকৰ উপদেশ দিব পাৰে, তেওঁলোকে কৰ আৰু শুষ্কৰ পৰা ৰেহাই পায়।

দ্বিতীয় জাতি কৃষকসকল। এওঁলোক আটাইতকৈ নীৰৱ আৰু সংখ্যাত সৰ্বাধিক। এওঁলোকক যুদ্ধলৈ যাব নালাগে। এওঁলোকে নিৰ্ভয়ে নিজৰ নিজৰ কামত ব্যস্ত থাকে। তেওঁলোকে কেতিয়াও নগৰলৈ নাযায়, তাৰ হাই-কাজিয়াত যোগ দিবৰ বাবেও নহয়, আন কোনো কাৰণতো নহয়। সেয়ে দেখা যায় একেস্থানতে একেলগে যোদ্ধাসকলে সমৰ সজ্জা আৰম্ভ কৰিছে আৰু প্ৰাণপনে যুদ্ধ কৰিছে, আৰু কৃষকসকলে নিৰ্বিল্পে কৃষি কাৰ্য কৰিছে, কাৰণ সৈন্যসকলেই

তেওঁলোকৰ ৰক্ষক। সমুদায় ভূমিৰ মালিক ৰজা। কৃষকসকলে শ্ৰমৰ বিনিময়ত উৎপাদিত শস্যৰ চতুৰ্থাংশ লাভ কৰে।

তৃতীয় জাতি পশুপালক আৰু চিকাৰীসকল। কেৱল এওঁলোকেই চিকাৰ, পশুপালন আৰু ভাৰ বহন কৰিব পৰা পশু ক্ৰয় আৰু তাৰ মাংস বিক্ৰী কৰিব পাৰে। এওঁলোকে দেশক বনৰীয়া পশু আৰু বীজ নষ্ট কৰা চৰাইৰ পৰা ৰক্ষা কৰে আৰু তাৰ বাবে ৰজাৰ পৰা শস্য লাভ কৰে। এওঁলোকে যাযাবৰ হৈ জীৱন যাপন কৰে।

(ইয়াৰ পাছত ৩৬ সংখ্যক অংশ)

(বন্য পশু সম্বন্ধে ইয়াৰ আগতে কোৱা হ'ল। আমি এতিয়াই মেগাষ্ট্ৰেনিচৰ ওচৰলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰিম আৰু যি স্থানৰ পৰা প্ৰসঙ্গক্ৰমে উপস্থিত হৈছিলোঁ, সেই স্থলৰ পৰা পুনৰ আৰম্ভ কৰা হ'ব।)

পশুপালক আৰু চিকাৰীসকলৰ পিছত চতুৰ্থ জাতি। শিল্পী, পণ্যজীৱি আৰু শাৰীৰিক পৰিশ্ৰম কৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰা ব্যক্তিসকল এই শ্ৰেণীভুক্ত। এওঁলোকৰ ভিতৰত কোনোবাই কৰ দিবলগীয়া হয় আৰু কোনোবাই ৰাজ্যৰ আন কাম সম্পাদন কৰিবলগীয়া হয়। কিন্তু যিসকলে অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ আৰু নৌকা নিৰ্মাণ কৰে, তেওঁলোকে ৰাজকোষৰ পৰা দৰ্মহা লাভ কৰে। কাৰণ এওঁলোকে কেৱল ৰজাৰ বাবে শ্ৰম কৰে। সেনাপতিয়ে সৈন্যসকলৰ অস্ত্ৰ শস্ত্ৰ প্ৰদান কৰে আৰু পোতাধ্যক্ষই উপযুক্ত পাৰিশ্ৰমিক লৈ যাত্ৰী আৰু পণ্য সৰবৰাহৰ বাবে নৌযান যোগান ধৰে।

পঞ্চম জাতি যোদ্ধাসকল। এওঁলোকে যুদ্ধৰ সময়ৰ বাহিৰে আন সময়ত এলাহ আৰু মদ পান কৰিয়েই সময় কটায়। ৰাজকোষৰ পৰা এওঁলোকৰ ভৰণ পোষণৰ ব্যয় বহন কৰা হয়। গতিকে আৱশ্যক হ'লেই এওঁলোক যুদ্ধক্ষেত্ৰলৈ যাবলৈ প্ৰস্তুত হৈ থাকে। কাৰণ এওঁলোকে নিজৰ দেহটোৰ বাহিৰে আন একোৱেই বহন কৰিবলগীয়া নহয়।

ষষ্ঠ জাতি পৰ্যবেক্ষকসকল। এওঁলোকে ৰাজ্যত ঘটি থকা সকলোবোৰ ঘটনা অনুসন্ধান কৰি ৰজাক জনাবলগীয়া হয়। এওঁলোকৰ কোনোবাই নগৰত আৰু আন কোনোবাই শিৱিৰত বাস কৰে আৰু উদ্দেশ্য সিদ্ধিৰ বাবে নগৰ আৰু শিৱিৰৰ বাৰঞ্চনীসকলৰ সহায় ল'বলগীয়া হয়। আটাইতকৈ দক্ষ আৰু বিশ্বাসযোগ্য ব্যক্তিকেই এই কাৰ্যত নিযুক্ত কৰা হয়।

সপ্তম জাতি ৰজা মন্ত্ৰী আৰু সচিবসকল। ৰাজ্যৰ সৰ্বোচ্চ পদসমূহ, ন্যায়াধিকৰণ আৰু দেশ শাসনৰ সাধাৰণ কৰ্ম সকলোবোৰ এওঁলোকৰ হাতত ন্যস্ত।

এক জাতিৰ লোকে আন জাতিৰ লোকক বিয়া কৰাব নোৱাৰে কিম্বা আন জাতিৰ ব্যৱসায় অৱলম্বন কৰিব নোৱাৰে আৰু পণ্ডিতসকলৰ বাহিৰে আন কোনোৱেই একাধিক কামত নিযুক্ত হ'ব নোৱাৰে। পণ্ডিতসকল ধৰ্মনিষ্ঠ বাবে এই অধিকাৰ প্ৰাপ্ত হৈছে।

৩৪ সংখ্যক অংশ
আৰিয়ান
(Strabo. XV. I. 50-52. pp.707-9)

শাসন প্ৰণালী

ঘোঁৰা আৰু হাতীৰ ব্যৱহাৰ

(ইয়াৰ পূৰ্বে ৩৩ সংখ্যক অংশ)

শাসকীয়পক্ষৰ কিছুমানে বেহা-বেপাৰৰ স্থানত, কিছুমানে নগৰত, কিছুমানে শিৱিৰত প্ৰতিষ্ঠিত। কোনোবাই নদীসমূহ পৰ্যবেক্ষণ কৰে আৰু ইজিপ্ট দেশৰ দৰে মাটিৰ জৰীপ কৰে, যাতে প্ৰত্যেকেই সমানভাৱে পানী পায়, সেইবাবে যিবোৰ ক্ষুদ্ৰ পয়ঃপ্ৰণালীৰ দ্বাৰা বৃহত্তৰ জলধাৰাৰ পৰা পানী অনা হয়, এওঁলোকে সেইবোৰো তত্ত্বাৱধান কৰে। এইবোৰ পয়ঃপ্ৰণালী ইচ্ছা কৰিলেই বন্ধ কৰি দিব পাৰি। এওঁলোকে চিকাৰীসকলৰ ওপৰতো কৰ্তৃত্ব খটুৱায় আৰু যি যেনে উপযুক্ত, তেওঁক তেনে পুৰস্কাৰ বা দণ্ড দিয়ে। এওঁলোকে কৰ সংগ্ৰহ কৰে আৰু ভূমি সম্পৰ্কীয় যাবতীয় কাৰ্য, যেনে- কাঠৰ মিস্ত্ৰী, সূত্ৰধাৰ, কৰ্মকাৰ আৰু খনি খননকাৰীসকলৰ কাৰ্য নীৰিক্ষণ কৰে। এওঁলোকে পথ নিৰ্মাণ কৰে আৰু প্ৰতি দহ ষ্টাডিয়াম (অৰ্থাৎ এক ক্ৰোশ) দূৰে দূৰে একোটা স্তম্ভ স্থাপন কৰে। তাৰ দ্বাৰা পথৰ দূৰত্ব আৰু উপপথসমূহ বুজিব পৰা যায়।

নগৰৰ শাসনকৰ্তাসকল ছটা ভাগত বিভক্ত আৰু প্ৰতিটো ভাগতে পাঁচজনকৈ সদস্য থাকে। প্ৰথমটো দলে শ্ৰমজাত শিল্প পৰিদৰ্শন কৰে। দ্বিতীয় দলটোৱে বিদেশৰ পৰা অহা লোকক চোৱা-চিতা কৰে। এওঁলোকে বিদেশীসকলক

থকা ঘৰ প্ৰদান কৰে আৰু ভূতাসকলৰ জৰিয়তে তেওঁলোকৰ জীৱন ধাৰণৰ প্ৰণালীৰ ওপৰত চোকা নজৰ ৰাখে। তেওঁলোকে স্বদেশলৈ প্ৰত্যাগমন কৰিব বিচাৰিলে এওঁলোকে তাৰ সৈতে যায় আৰু কোনো বিদেশী লোকৰ মৃত্যু হ'লে তাৰ সম্পত্তি (তেওঁৰ আত্মীয়সকলৰ ওচৰলৈ) পঠিয়াই দিয়ে। তেওঁলোকৰ বেমাৰ-আজাৰ হ'লে এইসকলে শুশ্ৰূষা কৰে মৃত্যু হ'লে কবৰ দিয়ে। তৃতীয় দলটিয়ে কৰবাত কাৰোবাৰ মৃত্যু হ'লে, তাক অনুসন্ধান কৰে, কেৱল কৰ ধাৰ্য কৰিবৰ বাবে নহয়, কোনো উচ্চ বা নীচ ব্যক্তিৰ জন্ম-মৃত্যু অজ্ঞাত নাথাকে তাৰ বাবে। চতুৰ্থ দলটোৱে ব্যৱসায়-বাণিজ্য পৰ্যবেক্ষণ কৰে। এওঁলোকে তৈল আৰু পৰিমাণ পৰ্যবেক্ষণ কৰে আৰু প্ৰত্যেক ঋতুত উৎপাদিত শস্য যাতে প্ৰকাশ্যভাৱে বিক্ৰী হয় তাৰ প্ৰতি দৃষ্টি ৰাখে। দুগুণ কৰ প্ৰদান নকৰিলে কোনেও একাধিক ব্যৱসায় কৰিব নোৱাৰে। পঞ্চম দলটিয়ে সুক্ষ্ম আৰু যন্ত্ৰবৎ শিল্পৰ তত্ত্বাৱধান কৰে আৰু এইবোৰ প্ৰকাশ্য ঘোষণাৰ দ্বাৰা বিক্ৰী কৰে। নতুন দ্ৰব্য এক স্থানত আৰু পুৰণি দ্ৰব্য আন এক স্থানত বিক্ৰী হয়। উভয়কে মিশ্ৰিত কৰিলে অৰ্থদণ্ড ভোগ কৰিব লাগে। সৰ্বশেষত ষষ্ঠ দলটি সেইসকল ব্যক্তিক লৈ গঠিত, যাৰ বিক্ৰীত পণ্যমূল্যৰ দশমাংশ সংগ্ৰহ কৰে। যিজনে এই শুদ্ধ প্ৰদানত প্ৰবঞ্চনা কৰে, তেনে লোকক মৃত্যু দণ্ডেৰে দণ্ডিত কৰা হয়। প্ৰতিটো দলেই নিজা নিজা ব্যৱস্থাবে স্বতন্ত্ৰভাৱে এই কামবোৰ চলাই নিয়ে। যৌথভাৱে এওঁলোকে নিজৰ নিজৰ বিশেষ কাম সম্পাদন কৰাৰ লগতে ৰাজ্যৰ সাধাৰণ কামো সম্পাদন কৰে। যেনে- ৰাজকীয় হৰ্ম্যবোৰ সংস্কৃত অৱস্থাত ৰক্ষা কৰা, পণ্যদ্ৰব্যৰ মূল্য নিৰ্ধাৰণ আৰু কিনা-বেচা কৰা স্থান, বন্দৰ আৰু দেৱমন্দিৰসমূহৰ তত্ত্বাৱধান।

নগৰৰ শাসনকৰ্তাসকলৰ পাছতেই আন এক ৰাজপুৰুষ আছে, যিসকলে সৈন্য সংক্ৰান্তীয় যাৱতীয় কাৰ্য সম্পাদন কৰে। এওঁলোকেও পাঁচজনকৈ হয় দলত বিভক্ত। এজন পোতাধ্যক্ষৰ সৈতে, আন এদল বলীবৰ্দ্দসকলৰ তত্ত্বাৱধায়কৰ সৈতে লগ লাগি কাম কৰিবৰ বাবে নিয়োজিত হয়। বলীবৰ্দ্দসকলে যুদ্ধৰ বাবে অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ, সৈন্যসকলৰ আহাৰ্য সামগ্ৰী, গৃহপালিত পশুৰ বাবে ঘাঁহ আৰু যুদ্ধ অন্যান্য প্ৰয়োজনীয় উপকৰণ বহন কৰে। এওঁলোকে ঘণ্টাবাদক আৰু ভেৰীবাদক ভূতৰ যোগান ধৰে। এওঁলোকে ঘোঁৰাৰ পৰিচাৰক, অস্ত্ৰ নিৰ্মাতা আৰু তেওঁলোকৰ সহযোগীসকলকো সংগ্ৰহ কৰে। এওঁলোকে ঘণ্টাধ্বনিৰ লগে লগে ঘাঁহ সংগ্ৰহৰ বাবে সৈন্যদলক প্ৰেৰণ কৰে। এই কাম যাতে শীঘ্ৰে আৰু নিৰাপদে সম্পন্ন হয়, দণ্ড আৰু পুৰস্কাৰৰ জৰিয়তে তাৰ ব্যৱস্থা কৰে। ৰজাৰ

ঘোঁৰাৰ বাবে আস্তাবল আৰু হাতীৰ বাবে হাতীশালা আছে, ৰাজকীয় অস্ত্ৰাগাৰো আছে, তাত প্ৰত্যেক সৈন্যই অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ জমা দিবলগীয়া হয়। এইদৰে হাতী আৰু ঘোঁৰাও জমা দিবলগীয়া হয়। ভাৰতীয়সকলে বন্ধা নোহোৱাকৈ হাতী চলায়। যুদ্ধৰ সময়ত বলীবদ্ৰ্দ্সকলে ৰথ টানে, ঘোঁৰাবোৰত ডিঙিত ৰচী লগাই লৈ যোৱা হয়, নাইবা ৰথ টানিলে তেওঁলোকৰ ভৰি ক্ষত হৈ তেজ ওলাব পাৰে। প্ৰত্যেক ৰথত সাৰথিৰ দুইকাষে দুজনকৈ যোদ্ধা থিয় হৈ থাকে। হাতীৰ পিঠিত চাৰিজন লোক থাকে, এজন মাছত আৰু আন তিনিজনে তীৰ মাৰিব পৰা সৈনিক।

৩৫ সংখ্যক অংশ
এলিয়ান
(AElia. Hist. Anim. XIII. 10)

ঘোঁৰা আৰু হাতীৰ ব্যৱহাৰ

এজন ভাৰতীয়ই দৌৰি ঘোঁৰাৰ আগলৈ গৈ তাৰ বেগ বৰ্খাব পাৰে, এই উক্তি সকলোৰে ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য নহয়, যিসকলে বাল্যকালৰেপৰা ঘোঁৰা চলাবলৈ প্ৰশিক্ষণ লৈ আহিছে, কেৱল তেওঁলোকৰ পক্ষে সম্ভৱ। বন্ধাৰ দ্বাৰা ঘোঁৰা সংযত কৰা আৰু তাক সৰলপথেৰে চলিবলৈ শিক্ষা দিয়াই এওঁলোকৰ নিয়ম। কিন্তু ইয়াৰ কণ্টকময় মুখাবৰণৰ দ্বাৰা ঘোঁৰাবোৰৰ জিভাত যন্ত্ৰণা নিদিয়ে আৰু তালু ক্ষতবিক্ষত নকৰে। ঘোঁৰা শিক্ষাত নিপুণ ব্যক্তিসকলে ঘোঁৰাবিলাকক, বিশেষকৈ যদি তেওঁলোকে দেখে যে ঘোঁৰাবোৰ অশান্ত, তেন্তে বৃত্তাকাৰ ক্ষেত্ৰৰ ভিতৰত পুনৰ তেওঁলোকক চক্ৰাকাৰে দৌৰি থাকিবলৈ বাধ্য কৰায়। যিসকলে এই কাম কৰে, তেওঁলোকৰ হাতৰ বল আৰু ঘোঁৰা সম্বন্ধে সম্যক জ্ঞানৰ আৱশ্যক। যিসকলে এই বিদ্যাত সকলতকৈ অভিজ্ঞ, তেওঁলোকে গোলাকাৰ ক্ষেত্ৰত ৰথ চলাই নিজৰ বিদ্যাৰ পৰীক্ষা কৰে। বস্তুতঃ চাৰিটাকৈ তেজস্বী ঘোঁৰা যেতিয়া একেলগে চক্ৰাকাৰে দৌৰি থাকে, সেইকেইটাক কষ্টেৰে পৰিচালনা কৰা সহজ কথা নহয়। একোখনকৈ ৰথত দুজনকৈ আৰোহী থাকে, তেওঁলোক সাৰথীৰ কাষত থিয় হৈ থাকে। যুদ্ধত ব্যৱহাৰ কৰা হাতীয়ে হাওদাত নাইবা অনাবৃত আৰু উন্মুক্ত পিঠিত তিনিজন যোদ্ধাক কঢ়িয়াব পাৰে। দুজনে দুফালৰ পৰা আৰু তৃতীয়জনে পিছফালৰ পৰা শৰ নিক্ষেপ কৰে। চতুৰ্থ আনজন ব্যক্তি অক্ষুণ্ণ হাতত লৈ বহি থাকে আৰু তাৰ দ্বাৰা পশুটোক নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। যেনে সুনিপুণ কৰ্ণধাৰ আৰু পোতাধ্যক্ষই বঠাৰে নাও নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।

৩৬ সংখ্যক অংশ
ষ্ট্ৰাবো
(Strabo. I. 41-43. pp. 704-5)

হাতী
(ইয়াৰ পূৰ্বৰ ৩৩ সংখ্যক অংশৰ ষষ্ঠ বাক্য)

সাধাৰণ প্ৰজাসকলে হাতী বা ঘোঁৰা পালন কৰিব নোৱাৰে। এইবোৰ জন্তু ৰজাৰ সম্পত্তি বুলি গণ্য কৰা হয় আৰু এই জন্তুবোৰক প্ৰতিপালন কৰাৰ বাবে কৰ্মচাৰী নিয়োগ কৰা হয়।

এইদৰে হাতীৰ চিকাৰ কৰা হয়। এটা উন্মুক্ত পৰিসৰৰ চাৰিওফালে চাৰি বা পাঁচ ষ্টাডিয়ম এটা গভীৰ গাঁত খন্দা হয়। তদুপৰি যাতায়াতৰ বাবে এটি সংকীৰ্ণ সেতু নিৰ্মাণ কৰা হয়। তাৰ পিছত সেই ক্ষেত্ৰৰ মাজত তিনি বা চাৰিটা সুশিক্ষিত মাইকী হাতী প্ৰেৰিত হয়। চিকাৰীসকলে নিজে গুপ্ত কুটীৰত লুকাই থাকি (বনৰীয়া হাতীৰ বাবে) অপেক্ষা কৰে। হাতীবোৰে দিনৰ ভাগত ফান্দৰ ওচৰলৈ নাহে, কিন্তু নিশাৰ ভাগত এটা এটাকৈ সেই ক্ষেত্ৰত প্ৰৱেশ কৰে। জাকটোৰ আটাইবোৰ হাতীয়ে প্ৰৱেশ কৰাৰ পিছত চিকাৰীসকলে ফান্দৰ দুৱাৰ বন্ধ কৰি দিয়ে। তাৰ পিছত তেওঁলোকে সকলতকৈ বলবান যুদ্ধত নিপুণ পোহনীয়া হাতী লৈ বনৰীয়া হাতীবোৰৰ সৈতে যুঁজ কৰিবলৈ লগাই দিয়ে আৰু তেওঁলোকক অনাহাৰে ৰাখি দুৰ্বল কৰি পেলায়। বনৰীয়া হাতীবোৰ অৱসন্ন হৈ পৰিলে নিপুণ চিকাৰীসকলে নিজৰ নিজৰ হাতীৰ পেটৰ তলেৰে গৈ বনৰীয়া হাতীৰ তলভাগত প্ৰৱেশ কৰি আৰু ৰচীৰে তৎক্ষণাত ভৰিবোৰ বান্ধি পেলায়। বন্ধাৰ পিছত যেতিয়ালৈকে হাতীবোৰ মাটিত বহি নপৰে, তেতিয়ালৈকে সিহঁতক খুচিয়াবলৈ

পোহনীয়া হাতীবোৰক উদ্ভেজিত কৰি তোলে। তাৰ পিছত তেওঁলোকে পোহনীয়া হাতীৰ ডিঙিৰ সৈতে বনৰীয়া হাতীৰ ডিঙি চামৰাৰ ৰচীৰে বান্ধি পেলায়। যিসকলে হাতীৰ পিঠিত আৰোহণ কৰে, তেওঁলোকক যাতে গা জোকাৰি পেলাই দিব নোৱাৰে তাৰ বাবে ডিঙিৰ চাৰিওফালে ক্ষত কৰি চামৰাৰ বেণ্ট লগাই দিয়া হয়। তাৰ ফলত তেওঁলোকে যন্ত্ৰণাৰ বাবে আত্মসমৰ্পণ কৰিবলৈ বাধ্য হয় আৰু শান্ত হৈ পৰে। যিবোৰ হাতী ফান্দীৰ হাতত ধৰাত পৰে, তাৰ ভিতৰত পোৱালি আৰু বৃদ্ধ হাতীবোৰক এৰি দি কামত অহিব পৰা বলবান হাতীবোৰক লৈ অহা হয়। ইয়াত তেওঁলোকে এটাৰ সৈতে আন এটাৰ ভৰি বান্ধি আৰু ডিঙিত কাঠ বান্ধি অনাহাৰে ৰাখি হাতীবোৰক বশীভূত কৰে। তাৰ পিছত তেওঁলোকক নলৰ আগভাগ আৰু ঘাঁহ খাবলৈ দি শক্তিশালী কৰি তোলা হয়। ইয়াৰ পিছত কোনোবাটোক কথাকে বা আন কোনোবাটোক সংগীতেৰে বশীভূত কৰি আদেশ পালন কৰিবৰ শিক্ষা দিয়া হয়। বশীভূত কৰা টান, এনে হাতীৰ সংখ্যা তাকৰ। কাৰণ তেওঁলোক স্বভাৱতঃ ইমান শান্ত আৰু নিৰীহ যে তেওঁলোকক জ্ঞানী প্ৰাণী বুলি কোৱা হ'ব পাৰে। যদি কোনো হাতী ৰণক্ষেত্ৰত আহত হয়, তেন্তে আন হাতীসকলে তেওঁক যুদ্ধক্ষেত্ৰৰ বাহিৰলৈ লৈ আনি তাৰ প্ৰাণ ৰক্ষা কৰে। এনেকুৱাও দেখা যায় যে আহত হাতীটো কোনো হাতীৰ ভৰিৰ তলত লুকাইছে আৰু আশ্ৰয়দাতা হাতীটোৱে সংগ্ৰাম কৰি তাক বচাবৰ চেষ্টা কৰিছে। যিসকলে হাতীবোৰক আহাৰ প্ৰদান কৰে, নাইবা যিসকলে এওঁলোকক শিক্ষা দিয়ে, তেওঁলোকক কোনোবাই ক্ৰোধৰ বশীভূত হৈ হত্যা কৰিলে এওঁলোক তেওঁলোকৰ বাবে ইমানেই আকুল হয় যে শোকতে অনশন কৰে আনকি কেতিয়াবা অনাহাৰে থাকি মৃত্যু বৰণ কৰে।

তেওঁলোক ঘোঁৰাৰ দৰে সংগত। মাইকী হাতীয়ে বসন্ত কালত সন্তান প্ৰসৱ কৰে। বসন্ত ঋতুই হাতীৰ সময়। এই সময়ত তেওঁ মদমত্ত হৈ হিংস্ৰ হৈ উঠে। আৰু সেই সময়তেই কপালৰ ৰন্ধৰ পৰা মদ নিঃসৰণ কৰে। হস্তিনীৰ কপালৰ ৰন্ধৰও এই সময়ত উন্মুক্ত হয়। হস্তিনীয়ে ষোল মাহ বা তাতোকৈ অধিক হ'লে ওঠোৰ মাহ গৰ্ভ ধাৰণ কৰে। মাতৃ হাতীয়ে পোৱালিক ছয়বছৰলৈ স্তন পান কৰোৱায়। অধিকাংশ হাতীয়ে আটাইতকৈ দীৰ্ঘকাল জীয়াই থকা মানুহৰ সমান বয়সলৈ জীয়াই থাকে। কিছুমান হাতী দুশ বছৰলৈ জীয়াই থাকে। কিন্তু তেওঁলোকৰ নানা প্ৰকাৰৰ ৰোগ হয়। ৰোগৰ পৰা তেওঁলোক সহজে আৰোগ্য লাভা নকৰে। চকুৰ ৰোগ হ'লে গৰুৰ গাখীৰৰ দ্বাৰা চকু ধুই দিয়া হয়। এয়াই সেই

ৰোগৰ প্ৰতিকাৰ। অন্যান্য অধিকাংশ ৰোগত ক'লা বৰণৰ মদ খাবলৈ দিয়া হয়।
আহত হ'লে নবনীত আহাৰ দিয়া হয়, কাৰণ ই লো নিষ্কাশণ কৰে। ক্ষত স্থানত
গাহৰিৰ মাংসৰ দ্বাৰা সেক দিয়া হয়।

৩৭ সংখ্যক অংশ
আৰিয়ান
(Arr. Ind. XIII. XIV)

হাতী
(ইয়াৰ পূৰ্বৰ ৩২ সংখ্যক অংশ)

১৩) ভাৰতীয়সকলে অন্যান্য বনৰীয়া জন্তু গ্ৰীকসকলৰ দৰে চিকাৰ কৰে। কিন্তু হাতীৰ চিকাৰ একেবাৰে ভিন্ন, কাৰণ এই জন্তু আন জন্তুৰ দৰে নহয়। চিকাৰীসকলে এটা সমতল ক্ষেত্ৰ নিৰ্বাচন কৰি তাৰ চাৰিওফালে খাৱৈ খান্দে। এক বৃহৎ সৈন্যদলে শিৱিৰ পাতিব পৰাৰ জোখেৰে সেই স্থান পৰিৱেশিত কৰা হয়। খাৱৈৰ জোখ ২০ ফুট দ আৰু ২৫ ফুট বহল। খাৱৈ খান্দিবৰ সময়ত যি মাটি উঠি আহে, সেইবোৰ খাৱৈৰ দাঁতিত গড়ৰ দৰে ৰখা হয়। তাৰ পিছত চিকাৰীসকলে খাৱৈৰ বাহিৰত শিৱিৰ পাতি ৰৈ থাকে আৰু তাত বহুত ফুটা থাকে। সেই পথেৰে পোহৰ প্ৰৱেশ কৰে আৰু হাতীৰ জাক যেতিয়া সেই ক্ষেত্ৰলৈ আহে তেওঁলোকে সেই ফুটাৰে তাক দেখিবলৈ পায়। পিছত তেওঁলোকে খাৱৈৰ ভিতৰত তিনি চাৰিটা হস্তিনী ৰাখি থয়। খাৱৈৰ ওপৰেৰে এখন সেতু নিৰ্মাণ কৰা হয় যাতে খাৱৈ পাৰ হৈ ক্ষেত্ৰত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰি। হাতীবিলাকে যাতে সেতুখনৰ কথা গম নাপায় তাৰ বাবে তাক মাটি আৰু ঘাঁহেৰে ঢাকি ৰখা হয়। তাৰ পিছত চিকাৰীসকল আঁতৰি যায় আৰু গড়ৰ বাহিৰত যিবোৰ কুটিৰ স্থাপন কৰা হৈছে, তাত প্ৰৱেশ কৰে। বনৰীয়া হাতীবোৰ দিনৰ ভাগত জনবসতি এলেকাত প্ৰৱেশ নকৰে, কিন্তু নিশাৰ ভাগত সৰ্বত্ৰ ভ্ৰমণ কৰে আৰু একেলগে আহাৰ খায়। গাইগৰুই বৃষক অনুসৰণ কৰাৰ দৰে এওঁলোকেও দলটোৰ আটাইতকৈ বলবান আৰু সাহসী

হাতীটোক অনুসৰণ কৰে। হাতীবোৰে যেতিয়া গড়ৰ ওচৰ পায় আৰু হস্তিনীসকলৰ কলৰৰ শুনিবলৈ পায় আৰু তেওঁলোকৰ গোন্ধ অনুভৱ কৰে, তেতিয়া তেওঁলোকে গড় অভিমুখে ৰাওনা হয় কিন্তু গড়ৰ দাঁতিত উপস্থিত হ'লেই তেওঁলোকৰ গতি ৰুদ্ধ হয়। তেতিয়া তেওঁলোকে তাৰ চাৰিওফালে ঘূৰি ফুৰিবলৈ ধৰে আৰু সেতুৰ সন্ধান পালে তাৰ ওপৰেৰে ক্ষেত্ৰৰ ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰে। ইপিনে চিকাৰীসকলে যেতিয়া গম পায় যে হাতীৰ জাক ক্ষেত্ৰত প্ৰৱেশ কৰিছে, তেতিয়া তেওঁলোকৰ মাজৰ কোনোবাই ক্ষীপ্ৰ গতিৰে সেতুখন ধ্বংস কৰে আৰু আন কোনোবাই নিকটবৰ্তী গাঁৱলৈ গৈ জনাই দিয়ে যে হাতী ফান্দত পৰিছে। গাঁৱবাসীয়ে সেই কথা শুনিলেই তেওঁলোকৰ তেজস্বী আৰু সাহসী হাতীৰ পিঠিত উঠি দ্ৰুত গতিত খাবৈৰ ওচৰত আহি উপস্থিত হয়। কিন্তু তেওঁলোক তালৈকে গৈয়েই যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত নহয়। ফান্দত পৰা বনৰীয়া হাতীবোৰ খাদ্য আৰু পানীৰ অভাৱত খাবলৈ নাপাই যেতিয়ালৈকে দুৰ্বল নহয়, তেতিয়ালৈকে তেওঁলোক অপেক্ষা কৰে। যেতিয়া তেওঁলোকে বুজিব পাৰে যে হাতীবোৰ যথেষ্ট দুৰ্বল হৈ পৰিছে, তেতিয়া আকৌ সেতু নিৰ্মাণ কৰি ক্ষেত্ৰত প্ৰৱেশ কৰে। তাৰ পিছত পোহনীয়া হাতীবোৰে ধৃত হাতীবোৰক ভীষণভাৱে আক্ৰমণ কৰে। সহজেই বুজিব পৰা যায় যে ভোকত কাতৰ হৈ দুৰ্বল হোৱা হাতীবোৰ সহজেই পৰাজিত হয়। তাৰ পিছত চিকাৰীসকলে পৰাজিত হাতীবোৰৰ ভৰিত শিকলি বান্ধি তাৰ পিঠিত বহি লয় আৰু যেতিয়ালৈকে ধৃত হাতীবোৰ ক্লান্ত হৈ মাটিত বহি নপৰে, তেতিয়ালৈকে পোহনীয়া হাতীবোৰক তেওঁলোকক অবিৰাম আঘাত কৰিবলৈ লগাই দিয়া হয়। তেতিয়া চিকাৰীসকলে ধৃত হাতীবোৰৰ ডিঙিত ৰচীৰে মেৰিয়াই বান্ধে আৰু মাটিত শুই থকা অৱস্থাতেই তেওঁলোকৰ পিঠিত উঠি বহে। হাতীবোৰে যাতে চিকাৰীসকলক পিঠিৰ পৰা পেলাই দিব নোৱাৰে তাৰ বাবে তেওঁলোকৰ ডিঙিত চোকা চুৰিৰে আঘাত কৰি তাৰ ওপৰত ৰচী মেৰিয়াই দিয়ে। ৰচীৰ ঘঁহনি খাই ক্ষত স্থানত দুখ পোৱা বাবে তেওঁলোকে ডিঙি ইফাল সিফাল নকৰে। কাৰণ যদি তেওঁলোকে ডিঙি ইফাল সিফাল কৰে, তেন্তে ৰচীৰ ঘঁহনিত দুখ পায়। তাৰ বাবেই তেওঁলোক শান্ত হৈ থাকে আৰু পৰাভূত হৈছে বুলি গম পাই পোহনীয়া হাতীবোৰে যেতিয়া তেওঁলোকক শৃঙ্খলাৱদ্ধভাৱে লৈ যায়, তেতিয়া কোনো আপত্তি নকৰাকৈ তেওঁলোকক অনুসৰণ কৰে।

৩৭ সংখ্যক অংশ । খ।

এলিয়ান

(AElia. Hist. Anim. XII. 44)

হাতী

ভাৰতবৰ্ষত কোনো হাতী যদি যৌৱনাৱস্থাত ধৰা হয়, তেন্তে তাক বশীভূত কৰা কঠিন। কাৰণ ই স্বাধীনতাৰ বাবে লালায়িত আৰু ৰক্তপিপাসু হৈ থাকে। তাক শিকলিৰে বান্ধি পেলালে আৰু হিংস্ৰ হৈ উঠে আৰু প্ৰভুৰ অনুগত হ'ব নিবিচাৰে। কিন্তু ভাৰতীয়সকলে তাক খাদ্য আৰু বিভিন্ন লোভনীয় দ্ৰব্যৰে বশীভূত কৰাৰ যত্ন কৰে। ইয়াৰ বাবে তেওঁলোকে পেট ভৰাই খাব পাৰিব লাগে আৰু উত্তেজিত কৰি তুলিব নালাগে। কিন্তু তথাপি যদি ইয়াৰ ক্ৰোধৰ উপশম নহয়, তাই এইবোৰৰ প্ৰতি মুঠেও দ্ৰষ্কেপ নকৰে। তেতিয়া কি উপায় অৱলম্বন কৰি তেওঁলোকে (মানুহে) তাৰ বুদ্ধিক পৰাস্ত কৰে? তেওঁলোকে হাতীবোৰৰ সন্মুখত দেশীয় সংগীত গায় আৰু সৰ্বত্ৰ প্ৰচলিত এবিধ বাদ্যযন্ত্ৰ বজাই তাক মোহিত কৰে। এই যন্ত্ৰটোৰ নাম স্কিন্ডাপচচ (Scindapsos)। হাতীয়ে তেতিয়া উৎকৰ্ণ হৈ সেই সংগীত শ্ৰৱণ কৰে আৰু তাৰ ক্ৰোধ প্ৰশমিত হয়। যদিও ইয়াৰ ক্ৰোধ দমি থাকে, সুবিধা বুজি সেই লোকজনক আক্ৰমণ কৰে, তথাপিও লাহে লাহে খাদ্যৰ প্ৰতি দৃষ্টি দিবলৈ আৰম্ভ কৰে। তেতিয়া তাক শিকলিৰ পৰা মুকলি কৰি দিয়া হয়, কিন্তু সংগীত ভালপোৱা বাবে পলাই নাযায়, বৰং আগ্ৰহেৰে সি খাদ্য খাবলৈ ধৰে। বিলাসী অতিথি যেনেকৈ সুস্বাদু খাদ্যৰ মাজত আৱদ্ধ থাকে, হাতীও তেনেকৈ গভীৰ সংগীতস্পৃহাৰ বাবে পলোৱাৰ ইচ্ছা ত্যাগ কৰে।

৩৮ সংখ্যক অংশ
এলিয়ান
(AElia. Hist. Anim. XIII. 7)

হাতীৰ ৰোগ

ভাৰতবাসীয়ে যিবোৰ হাতী ধৰে তাৰ ক্ষত তলত দিয়া ধৰণে আৰোগ্য কৰে। সুকবি হোমাৰৰ বৰ্ণনা অনুসারে পাট্ৰক্লচ ইয়ুৰিপীলচেৰ ক্ষতৰ যিধৰণৰ চিকিৎসা কৰিছিল, এণ্ডলোকেও তেনেধৰণৰ চিকিৎসা কৰে অৰ্থাৎ ক্ষতস্থান কুহুমীয়া পানীৰে ধুই দিয়ে। তাৰ পিছত তাৰ ওপৰত তেওঁলোকে মাখন ঘাঁহি দিয়ে। ক্ষত ডাঙৰ হ'লে ফুলা নিবাৰণৰ বাবে ক্ষতস্থানত গৰম অথচ বক্তান্ত গাহৰিৰ মাংস প্ৰয়োগ কৰে আৰু ক্ষতস্থানত সুমুৱাই দিয়ে। গৰুৰ গাখীৰৰ দ্বাৰা চকুৰ ৰোগ আৰোগ্য কৰা হয়। প্ৰথমতে গৰুৰ গাখীৰৰ দ্বাৰা চকুত সেক দিয়া হয়, তাৰ পিছত তাক চকুত ঢালি দিয়া হয়। হাতীবোৰে চকু মেলিয়েই ধৰিব পাৰে যে চিকিৎসাৰ পৰা তেওঁলোকৰ উপকাৰ হৈছে। তাত তেওঁলোক আনন্দিত হয়, কাৰণ মানুহৰ দৰে তেওঁলোকৰো বোধশক্তি আছে। তেওঁলোকে যি পাৰিমাণে স্পষ্ট দেখিবলৈ পায়, তেওঁলোকে সিমান পৰিমাণে আনন্দ লাভ কৰে। তাৰ পৰাই প্ৰমাণিত হয় যে তেওঁলোকৰ চকুৰ অসুখ দূৰ হৈছে। তেওঁলোকৰ অন্যান্য যিবোৰ ব্যাধি হৈ থাকে, তাৰ ঔষধ হ'ল ক'লা বৰণৰ মদ। তাতো যদি ৰোগৰ প্ৰতিকাৰ নহয়, তেন্তে আৰু তেওঁলোকৰ ৰক্ষা নাই।

৩৯ সংখ্যক অংশ
ষ্ট্ৰাবো
(Strabo, XV. I. 44. pp. 706)

স্বৰ্ণখননকাৰী পৰৱৰা

মেগাস্থেনীচে এইবিধ পৰৱৰা সম্বন্ধে এইদৰে কৈছে। ভাৰতবৰ্ষৰ পূৱৰ সীমাৰ ফালে দৰদ (Derdai) নামৰ এটি বিশাল জাতিয়ে বাস কৰে। তেওঁলোকৰ দেশত তিনি হাজাৰ ষ্টাডিয়াম বিস্তৃত এটা উপত্যকা আছে। তাৰ ভূগৰ্ভত সোণৰ খনি আছে আৰু তাত স্বৰ্ণ খননকাৰী পৰৱৰা দেখা যায়। এই পৰৱৰাবোৰৰ আকাৰ বনৰীয়া শিয়ালতকৈ কম নহয়। তেওঁলোকৰ আশ্চৰ্যকৰভাৱে দ্ৰুতগামী। তেওঁলোকে চিকাৰ কৰি প্ৰাণ ধাৰণ কৰে। শীতকালত এওঁলোকে ভূমি খনন কৰে। তেওঁলোকে উইৰ দৰে খনিৰ মুখত মাটি স্তূপীকৃত কৰে। স্বৰ্ণৰেণুবোৰ সামান্য পৰিমাণে গমৰ পানীত সিজোৱা হয়। প্ৰতিৱেশী লোকসকলে গোপনে ভাৰবাহী পশু লৈ আহি সোণ অপহৰণ কৰে। প্ৰকাশ্যে আহিলে পৰৱাবিলাকে তেওঁলোকক আক্ৰমণ কৰে আৰু তেওঁলোকৰ পিছে পিছে খেদি ভাৰবাহী পশুসহ তেওঁলোকক নাশ কৰে। গোপনে অভিপ্ৰায় সিদ্ধিৰ বাবে তেওঁলোকে ঠায়ে ঠায়ে পশুৰ মাংস থৈ দিয়ে আৰু পৰৱৰাবোৰ বিক্ষিপ্ত হৈ পৰিলে সোণ লৈ পলায়ন কৰে। তেওঁলোকে যি ব্যৱসায়ীকেই দেখিবলৈ পায় তেওঁৰ হাততেই সেই অপৰিষ্কৃত সোণৰ

ৰেণুবোৰ বিক্ৰী কৰে, কিয়নো তেওঁলোকে ধাতু গলাব নাজানে।*

* হীৰডটচও (৩য় ভাগ, ১০২-১০৫ অধ্যায়) এই কাহিনীৰ বিৱৰণ দিছে আৰু নেৰাৰ্থচে তাৰ এই কাহিনীৰ উদ্ধৃতি দিছে। তেওঁ লিখিছে, তেওঁ নিজে এই ধৰণৰ পৰুৱা দেখা নাই যদিও, মেচিডনীয়ানসকলৰ শিৱিৰলৈ এনে বহু পৰুৱাৰ ছাল অনা হৈছিল। মেগাস্থেনীচে এই ক্ষেত্ৰত নেৰাৰ্থচক অনুসৰণ কৰিছে। অধিকন্তু তেওঁ কেৱল নিশ্চিতৰূপে স্থান নিৰ্দেশ কৰিবৰ উদ্দেশ্যে কৈছে, “দৰদদিগৰ দেশত” ইত্যাদি। (ষ্ট্ৰাবো ৭০৬, আৰিয়ান, ইণ্ডিকা, ১৫, ৫-৬)। তাৰ পৰাই কাহিনীটো গ্ৰহণ কৰি বহু গ্ৰীক আৰু ৰোমীয় গ্ৰন্থকাৰে নিজৰ নিজৰ গ্ৰন্থত পল্লৱিত আকাৰে তাৰ উল্লেখ কৰিছে। আনকি আৰবীয়সকলৰ গ্ৰন্থতো এই কাহিনীৰ উল্লেখ পোৱা যায়। গতিকে ষ্ট্ৰাবো প্ৰভৃতি প্ৰাচীন লেখকসকল যে মেগাস্থেনীচক মিছলীয়া বুলি অপবাদ দিছে, সেয়া যুক্তিসংগত হোৱা নাই। কাৰণ প্ৰস্পৰৰ সৈতে সংশ্ৰৱ নাই, এনে বহু জাতিৰ মাজত এই কাহিনীৰ প্ৰচলন আছিল। বিশেষকৈ দেখা গৈছে মহাভাৰততো এনে সোণৰ ৰেণু উদ্ঘাটনকাৰী পৰুৱাৰ উল্লেখ আছে—

খশা একাশনা হুৰ্হাঃ প্ৰদয়া দীৰ্ঘবেণৰঃ।

পাৰদাশচ কুলিন্দাশচ তঙ্গাঃ পৰতঙ্গাঃ।।

তদ্বৈ পিপীলিকং নাম উদ্ধতং যৎ পীপিলিকৈঃ।

জাতৰূপং দ্ৰোণমেয়মহাৰ্যুঃ পুঞ্জশো নৃপাঃ।।

সভাপৰ্ব। ৫২ অধ্যায়। ৩। ৪।

চোৱানবেকৰ ভূমিকা (সংক্ষীপ্তকৃত) McCrindle কয় এই পৰুৱা তিব্বতদেশীয় খনি খননকাৰীৰ বাহিৰে আন কোনো নহয়।

৪০ সংখ্যক অংশ
আৰিয়ান
(Arr. Ind. XV. 5-7)

স্বৰ্ণখননকাৰী পৰৱৰ্তা

কিন্তু মেগাষ্টেনীচে কয় যে পৰৱৰ্তা সম্বন্ধে জনশ্রুতি সম্পূৰ্ণ শুদ্ধ। এই পৰৱৰ্তাবোৰে সোণৰ ৰেণু উদ্ঘাটন কৰে। এওঁলোকে যে সোণৰ বাবেই সোণ খনন কৰে, তেনে নহয়, ভূগৰ্ভত লুকাই থাকিবৰ বাবে সোণ খনন কৰে। যেনেদৰে আমাৰ দেশত ক্ষুদ্ৰকায় পৰৱৰ্তাবোৰে সৰু সৰু গাঁত খান্দে, কিন্তু ভাৰতীয় পৰৱৰ্তাবোৰ শিয়ালতকৈও বিশাল বাবে নিজৰ আকাৰৰ সমান গাঁত খনন কৰে। কিন্তু মাটিত সোণ মিহলি হৈ থাকে, ভাৰতীয়সকলে এই মাটিৰ পৰাই সোণ আহৰণ কৰে।

(কিন্তু মেগাষ্টেনীচে মাত্ৰ কিস্মদন্তীহে বৰ্ণনা কৰি গৈছে। এই বিষয়ে নিশ্চিতকৈ লিখিবলৈ আমাৰ বিশেষ একো নাই। গতিকে মই স্বেচ্ছাই এই পৰৱৰ্তা সম্বন্ধীয় উপাখ্যানৰ সামৰণি মাৰিলোঁ।)

৪০ সংখ্যক অংশ । খ।
ডায়ো খ্রীইচষ্টম
(Dio Chrysost. Or. 35, p. 436. Morell)

স্বৰ্ণখননকাৰী পৰৱৰা

তেওঁলোকে পৰৱৰাৰ পৰা সোণ আহৰণ কৰে। এই পৰৱৰাবোৰ শিয়ালতকৈও বৃহৎ। কিন্তু অন্যান্য বিষয়ত আমাৰ দেশৰ পৰৱৰাবোৰৰ দৰে। আন পৰৱৰাৰ দৰে তেওঁলোকে মাটিত গাঁত খান্দে। তেওঁলোকে যি স্তম্ভ নিৰ্মাণ কৰে, সেই মাটি অতি বিশুদ্ধ আৰু উজ্জ্বল সোণৰ ৰেণুৰে পৰিপূৰ্ণ। সুবৰ্ণ পৰ্বতৰ দৰে সোণৰ ৰেণুৰ স্তম্ভবোৰ এটা আনটোৰ কাষত থিয় হৈ থাকে। তাৰ পৰা সমগ্ৰ সমতলভাগ দৃষ্টিগোচৰ হয়। গতিকে সূৰ্যৰ প্ৰতি দৃষ্টিপাত কৰিব পৰা নাযায়। বহুতে সূৰ্য দেখিবৰ চেষ্টা কৰি চকু নষ্ট কৰি পেলাইছে। পৰৱৰাবোৰৰ প্ৰতিৱেশী মানুহবোৰে অতি দ্ৰুতগামী অশ্বৰ ৰথত উভয়ৰে মাজত বিন্ধুত হৈ থকা স্তম্ভবোৰৰ ওচৰত উপস্থিত হয়, সেই সময়ত পৰৱৰাবোৰ ভূগৰ্ভৰ গাঁতত সোমাই অন্তৰ্ধান হয়। তাৰ পিছত তেওঁলোকে সোণ অপহৰণ কৰি তাৰ পৰা পলায়ন কৰে। পৰৱৰাবোৰো এই কথা জানিয়েই তেওঁলোকক পিছে পিছে খেদি যায় আৰু যেতিয়ালৈকে তেওঁলোক নিধন নহয়, তেতিয়ালৈকে যুদ্ধ কৰি থাকে। সকলো জন্তুৰ ভিতৰত এই পৰৱৰাবোৰেই আটাইতকৈ সাহসী। তাৰ পৰা ধাৰণা হয় যে এওঁলোকে সোণৰ মূল্য কিমান তাক জানে আৰু এইবাবেই মাৰি লোপেলোৱালৈকে সিহঁত ক্ষান্ত নহয়।

৪১ সংখ্যক অংশ
ষ্ট্ৰাবো
(Strabo, XV. I. 58-60. pp. 711-714)

ভাৰতীয় পণ্ডিতসকল
(ইয়াৰ পূৰ্বে ২৯ সংখ্যক অংশ)

পণ্ডিতৰ বিষয়ে ক'বলৈ গৈ মেগাস্থেনীচে কৈছে যে তেওঁলোকৰ মাজত যিসকলে পৰ্বতত বাস কৰে, তেওঁলোক ডায়োনিচচৰ উপাসক। (ডায়োনিচচ যে ভাৰতলৈ আহিছিল), তাৰ প্ৰমাণ বনৰীয়া দ্ৰাক্ষা, এইবিধ কেৱল তেওঁলোকৰ দেশতেই জন্মে, আইভি (Ivy), লৰেল (Laurel), মাৰ্টল (Martle), বকচ বৃক্ষ (Box Tree) আৰু অন্যান্য চিৰহৰিৎ তৰুবোৰ। এইবোৰ গছ-গছনিৰ কোনো এবিধেই ইউফ্ৰেটিচ নদীৰ পূব ফালে নজন্মে। কেৱল উপবনত সামান্যসংখ্যক জন্মে। ডায়োনিচচৰ উপাসকসকলৰ দৰে তেওঁলোকে অগ্নিবস্ত্ৰ পৰিধান কৰে, মূৰত পাগুৰী মাৰে, গন্ধ দ্ৰব্য ব্যৱহাৰ কৰে, উজ্জ্বল বৰণৰ ফুলবছা কাপোৰ পৰিধান কৰে আৰু ৰজা যেতিয়া বাহিৰলৈ যায়, তেতিয়া তেওঁলোকে যোৱা পথৰ আগে আগে দুন্দুভি আৰু ঘণ্টাধ্বনি কৰি যায়। কিন্তু যিসকল পণ্ডিত সমতলত বাস কৰে, তেওঁলোকে হীৰাক্লিচক পূজা কৰে। কিন্তু এই বিৱৰণ কাল্পনিক, বহু লেখকে এই বিষয়ে বিশেষকৈ দ্ৰাক্ষা আৰু মদ সম্পৰ্কে যি বিৱৰণ দিছে তাৰ বিষয়ে সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিছে। কাৰণ আৰ্মেনিয়াৰ অধিকাংশ, সমগ্ৰ মেচোপটেমীয়া আৰু মীডিয়া আৰু পাৰস্য আৰু আৰ্মেনিয়ালৈকে সমুদায় ভূভাগ ইউফ্ৰেটিচৰ পূব ফালে অৱস্থিত। শুনিবলৈ পোৱা যায়, এইবোৰ দেশৰ বহু স্থানেই উত্তম দ্ৰাক্ষা জন্মে আৰু উৎকৃষ্ট মদ তৈয়াৰ হয়।

মেগাষ্ট্ৰেনীচে পণ্ডিতসকলক আনধৰণে বিভক্ত কৰিছে। তেওঁৰ মতে পণ্ডিতসকল দুটা ভাগত বিভক্ত। তেওঁ এভাগক ব্ৰাহ্মণ আৰু আনটো ভাগক শ্ৰমণ বুলি অভিহিত কৰিছে। ব্ৰাহ্মণসকলেই সকলোতকৈ অধিক সন্মানীয়। কাৰণ তেওঁলোকৰ ধৰ্মমত অধিকতৰ সংগতিপূৰ্ণ। তেওঁলোক গৰ্ভাৱস্থাত থকাৰ পৰাই জ্ঞানী ব্যক্তিসকলৰ যত্ন লাভ কৰে। এওঁলোকে মাকৰ ওচৰলৈ গৈ তেওঁৰ আৰু গৰ্ভস্থ শিশুৰ কল্যাণৰ নিমিত্তে মন্ত্ৰ আবৃত্তি কৰাৰ ছলেৰে তেওঁক সদুপদেশ আৰু সং পৰামৰ্শ প্ৰদান কৰে। যিসকল ৰমণীয়ে আগ্ৰহেৰে সৈতে এই উপদেশবোৰ শ্ৰৱণ কৰে, তেওঁলোকে সুসন্তান লাভ কৰে। ভূমিষ্ঠ হোৱাৰ পিছত সন্তানসকলে আনৰ যত্নত লালিত পালিত হয়, তেওঁলোকৰ বয়স যেনেদৰে বাঢ়ি গৈ থাকে, তেনেদৰে পূৰ্বৱৰ্তীসকলতকৈ অধিক সুনিপুণ আৰু সুশিক্ষিত গুৰু নিৰ্বাচিত হৈ থাকে।

পণ্ডিতসকলে নগৰৰসন্মুখত প্ৰাচীৰেৰে পৰিৱেষ্টিত নাতিবৃহৎ ক্ষেত্ৰৰ মাজত থকা উপবনত বাস কৰে। তেওঁলোকে আড়ম্বৰহীন জীৱন যাপন কৰে আৰু তৃণ শস্য বা জন্তুৰ ছালত শয়ন কৰে। তেওঁলোকে মাছ-মাংস আহাৰ আৰু ইন্দ্ৰিয় সন্তোষৰ পৰা বিৰত থাকে আৰু জ্ঞানলব্ধ বাক্য শুনিবলৈ যিসকলে ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে, তেওঁলোকক সেইবোৰ শ্ৰৱণ কৰোৱাই কালাতিপাত কৰে। শ্ৰোতাৰ পক্ষে কাঁহ মৰা, থুওৱা বা কথা কোৱা নিষেধ। এইবোৰ কৰিলে তেওঁ আত্মসংযমবিহীন বুলি সেইদিনাই সমাজৰ পৰা বহিষ্কৃত হয়। ৩৬ বছৰকাল এইদৰে জীৱন যাপন কৰি তেওঁলোক প্ৰত্যেকেই নিজা নিজা সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰী হয় আৰু অৱশিষ্ট জীৱনকাল স্বচ্ছন্দে আৰু নিৰুপদ্ৰৱে কটায়। তেতিয়া তেওঁলোকে ৰেশমী কাপোৰ পৰিধান কৰে, মাংস ভক্ষণ কৰে কিন্তু শ্ৰমত নিযুক্ত পশুৰ মাংস ভক্ষণ নকৰে আৰু উগ্ৰ আৰু অত্যধিক সুস্বাদু খাদ্য বৰ্জন কৰে। তেওঁলোকে বহুপত্য লাভৰ আশাত যিমান ইচ্ছা সিমান সংখ্যক পত্নীৰ পাণি গ্ৰহণ কৰে, কাৰণ বহুস্ত্ৰী থাকিলে নানা প্ৰকাৰৰ সুবিধা হয়। তেওঁলোকৰ ক্ৰীতদাস নাই, সেইবোৰে প্ৰয়োজনানুসৰি সন্তান সন্ততিসকলৰ সেৱা তেওঁলোকৰ পক্ষে একান্তই আৱশ্যক।

ব্ৰাহ্মণসকলে তেওঁলোকৰ পত্নীসকলক নিজৰ দৰ্শনৰ শিক্ষা নিদিয়ৈ, কাৰণ সেয়া হ'লে যিসকল দুষ্ট, তেওঁলোকে আনৰ বাবে নিষিদ্ধ সেই জ্ঞান ব্ৰাহ্মণেৰে ব্যক্তিৰ আগত প্ৰকাশ কৰে। আৰু যিসকল সম্যক ব্যুৎপত্তিসম্পন্ন, তেওঁলোকে তাক পৰিত্যাগ কৰে। যিহেতু সুখ আৰু দুখ, জীৱন আৰু মৰণ, যাৰ

ওচৰত তুচ্ছ, যিজনে আনৰ অধীন হ'বলৈ নিবিচাৰে, জ্ঞানী পুৰুষ আৰু জ্ঞানৱতী স্ত্ৰীৰ এয়েই লক্ষণ।

এওঁলোকে প্ৰায় প্ৰতিদিনেই মৃত্যু সম্বন্ধে আলোচনা কৰে। তেওঁলোকে ধাৰণা কৰে যে ঐহিক জীৱন যেন গৰ্ভস্থ শিশুৰ বিকাশ কাল, মৃত্যুই জ্ঞানীসকলৰ ওচৰত সত্য আৰু আনন্দপূৰ্ণ জীৱনত জন্মগ্ৰহণ। গতিকে তেওঁলোকে মৃত্যুৰ বাবে সাজু হ'বলৈ বহু প্ৰকাৰ সাধনা কৰে। তেওঁলোকৰ মতে মানুহৰ ভাগ্যত যিয়েই নঘটক কিয়, সেয়া ভালো নহয়, বেয়াও নহয়, ভাল বা বেয়া বুলি যি ধাৰণা কৰা হয় সেয়া সপোনত দেখাৰ দৰে অপ্ৰকৃত, নহ'লে একেই বস্তুৰ পৰা কাৰোবাৰ সুখ আৰু কাৰোবাৰ দুখ হয় কিয়? নাইবা একেই বস্তু বিভিন্ন সময়ত একেগৰাকী ব্যক্তিৰ মনত বিপৰীত ভাৱ উৎপন্ন কৰে কিয়?

এই লেখকে কয় যে জড় জগত সম্বন্ধে এওঁলোকৰ মত বালকৰ দৰে, কাৰণ এওঁলোক যুক্তিৰ পৰিৱৰ্তে কাৰ্যত অধিক সুদক্ষ, যিহেতু তেওঁলোকে যি বিশ্বাস কৰে, তাৰ অধিকাংশই উপাখ্যানৰ পৰা গৃহীত। কিন্তু বহু বিষয়ত তেওঁলোকে গ্ৰীকসকলৰ সৈতে একমত। কাৰণ গ্ৰীকসকলৰ দৰে এওঁলোকেও কয় যে এই জগতৰ সৃষ্টি হৈছে আৰু ই ধ্বংসশীল আৰু গোলাকাৰ। যি দেৱতাই ইয়াক সৃষ্টি কৰিছে আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছে তেওঁ ইয়াৰ সৰ্বত্ৰ বিৰাজমান। বিশ্বৰ মূল স্বৰূপ কেইটামান ভূত বৰ্তমানেও আছে আৰু পানীৰ পৰা এই জগতৰ উৎপত্তি হৈছে। (গ্ৰীক দৰ্শনত উল্লেখ থকা মতে ক্ষিতী, অপ, তেজঃ, মৰুৎ) এই চাৰি ভূতৰ উপৰিও আন এটি পঞ্চম ভূত (অৰ্থাৎ আকাশ) আছে, তাৰ পৰাই দু্যলোক অৰ্থাৎ তৰাবোৰৰ সৃষ্টি হৈছে। পৃথিৱী এই বিশ্বৰ কেন্দ্ৰভাগত অৱস্থিত। জনন, আত্মা আৰু অন্যান্য বহু বিষয়ত এওঁলোক আৰু গ্ৰীকসকলৰ মত একেই। প্লেটোৰ দৰে এওঁলোকেও আত্মাৰ অমৰত্ব, প্ৰেতলোকত বিচাৰ আৰু একেধৰণৰ বিষয়ত নিজৰ বিশ্বাস ৰূপক আকাৰে গ্ৰথিত কৰিছে। ব্ৰাহ্মণসকলৰ সম্পৰ্কে তেওঁলোকে ইদৰে লিখি থৈ গৈছে।

শ্ৰমণসকলৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ গৈ তেওঁ লিখিছে যে তেওঁলোকৰ ভিতৰত যিসকল আটাইতকৈ বেছি সন্মানীয় তেওঁলোকৰ নাম বনবাসী (Hylobioi অৰ্থাৎ বাণপ্ৰস্থী)। এওঁলোকে বনত বাস কৰে, গছৰ পাত আৰু ফল-মূল খাই জীৱন ধাৰণ কৰে, বৃক্ষবৃক্ষল পৰিধান কৰে আৰু মদ্যপান আৰু ইন্দ্ৰিয়সন্তোগৰ পৰা বিৰত থাকে। নৃপতিসকলৰ সৈতে তেওঁলোকৰ বাৰ্তা বিনিময় হৈ থাকে। তেওঁলোকে দূতৰ জৰিয়তে ঘটনাৰ কাৰণ সম্পৰ্কে এওঁলোকৰ পৰা জানিব

বিচাৰে আৰু তেওঁলোকৰ দ্বাৰাই দেৱতাৰ আৰাধনা আৰু তেওঁলোকৰ ওচৰত আত্মনিৱেদন সম্পন্ন কৰায়। বনবাসীসকলৰ পিছতেই বৈদ্যসকল বিশেষকৈ সন্মানীয়, কাৰণ এওঁলোক মানৱ প্ৰকৃতিত অভিজ্ঞ। এওঁলোকে সহজ সৰল জীৱন যাপন কৰে কিন্তু পথাৰত বাস নকৰে। এওঁলোকে ভাত বা যৱ খাই প্ৰাণ ধাৰণ কৰে, এইবোৰ যেতিয়াই ইচ্ছা তেওঁলোকে লাভ কৰে অথবা কাৰোবাৰ ঘৰত অতিথি হৈ গ'লেও লাভ কৰে। তেওঁলোকে বহু ৰমণীক সন্তান সন্তৱা বা পুৰুষক স্ত্ৰী আৰু স্ত্ৰীক পুৰুষ কৰিব পাৰে। এওঁলোকে সচৰাচৰ ঔষধৰ পৰিৱৰ্তে পথ্যৰ দ্বাৰাই ৰোগ আৰোগ্য কৰে। ঔষধৰ ভিতৰত মলম বা প্ৰলেপ অধিক ব্যৱহাৰ হয়। বাকী সকলোবোৰ তেওঁলোকে বৰ অপকাৰী বুলি ভাবে। এই দুয়োপ্ৰকাৰ ব্যক্তিয়েই সাধ্যানুসাৰে শ্ৰম কৰি আৰু কষ্ট সহিষ্ণুতা অভ্যাস কৰে, গতিকে তেওঁলোকৰ সমস্ত দিন একেই অৱস্থাত নিশ্চল হৈ থাকিব পাৰে।

ইয়াৰ বাহিৰেও গণক, যাদুকৰ আৰু প্ৰেতবিদ্যা আৰু প্ৰেতশাস্ত্ৰবিশাৰদ ব্যক্তিসকল উল্লেখযোগ্য। তেওঁলোকে গাঁও আৰু নগৰত ভিক্ষা কৰি ফুৰে। তেওঁলোকৰ ভিতৰত যিসকলে জ্ঞান আৰু বিদ্যাত শ্ৰেষ্ঠ তেওঁলোকেও পৰলোক সম্বন্ধে এইবোৰ কুসংস্কাৰ প্ৰচাৰ কৰে, যাৰ ফলত তেওঁলোকেৰ মতে ধৰ্মভীৰুতা আৰু পবিত্ৰতা বৃদ্ধি হয়। স্ত্ৰীলোকসকলে তেওঁলোকৰ সৈতে জ্ঞান চৰ্চা কৰে, কিন্তু ইন্দ্ৰিয়সেৱাৰ পৰা বিৰত থাকে।

৪২ সংখ্যক অংশ
ক্লিমেণ্ট
(Clem. Alex Strom. I. p. 305. D. Ed. Colon 688)

ভাৰতীয় পণ্ডিতসকল
(ইয়াৰ পূৰ্বে ২৯ সংখ্যক অংশ)

পাইথাগোৰাচৰ সম্প্ৰদায়ভুক্ত ফিলো বহুতো যুক্তিৰে প্ৰমাণ কৰিছে যে সকলো জাতিৰ ভিতৰত ইহুদীসকল সকলোতকৈ প্ৰাচীন আৰু তেওঁলোকৰ দৰ্শন লিপিবদ্ধ হৈছিল গ্ৰীক দৰ্শনৰ পূৰ্বতে। পেৰিপ্যাটিক (অৰ্থাৎ এৰিষ্টটল স্থাপিত) সম্প্ৰদায়ৰ আৰিষ্টবুলচ আৰু আন বহুতেই এইদৰে কৈ গৈছে যাৰ নামবোৰ উল্লেখ কৰি মই আপোনালোকৰ সময় নষ্ট কৰিব নিবিচাৰোঁ।

চেলিউকচ নিকাটৰৰ সভাসদ মেগাষ্টেনীচ নামৰ গ্ৰন্থকাৰৰ দ্বাৰা লিখিত “ভাৰতবিরৰণ”ৰ তৃতীয় ভাগত সুস্পষ্টকৈ এই কথা লিখিছে যে-

প্ৰাচীনসকলে বিশ্ব সম্বন্ধে যি কথা কৈ থৈ গৈছে গ্ৰীচৰ বাহিৰেও দাৰ্শনিকসকলে তাকেই ব্যক্ত কৰিছে। (সেই দাৰ্শনিকসকল) এফালে ভাৰতৰ ব্ৰাহ্মণসকল, আনফালে সিৰিয়া দেশৰ ইহুদী নামৰ জাতি।

৪২ সংখ্যক অংশ । খ।

ইয়ুচেবীয়চ

(Euseb. *praep. Ev.* IX. 6. p. 410 C.D.

Ed. Colon. 1688)

Ex. clem. Alex.

ইয়াৰ বাহিৰে অন্য ঠাইত তেওঁ এইবুলি লিখিছে-

চেলিউকচ নিকাটৰৰ সভাসদ মেগাষ্টেনীচ নামৰ গ্ৰন্থকাৰে লিখা “ভাৰত
বিৱৰণ”ৰ তৃতীয় ভাগত সুস্পষ্টৰূপে এইদৰে লিখিছে- প্ৰাচীনসকল ইত্যাদি।

৪২ সংখ্যক অংশ

ষ্ট্ৰাবো

(Cyril. *Contra Julian* IV. opp. ed. Paris, 1638,

T. VI. P. 134 A. *Ex Clem. Alex.*)

পৰিপাটিটিক সম্প্ৰদায়ভুক্ত অৰিষ্টবুলচ কোনো স্থানত লিখিছিল-
প্ৰাচীনসকল ইত্যাদি।

৪৩ সংখ্যক অংশ
ক্লিমেণ্ট
(Clem. Alex. Strom. I. p. 305 A. B. Ed.
Colon 1688)

(গতিকে মহামানৱসকলৰ মহাউপকাৰী দৰ্শন অতি প্ৰাচীন কালতেই বৰ্বৰসকলৰ মাজত প্ৰকাশিত হৈ জাতিসমূহৰ (অৰ্থাৎ ইহুদী ভিন্ন অন্য জাতিৰ) মাজত নিজৰ পোহৰ বিলাইছিল, তাৰ পিছত তেওঁলোক গ্ৰীচ দেশত প্ৰৱেশ কৰে। ইজীপ্টবাসীসকলৰ মাজত ভৱিষ্যতবক্তাসকল, আচিৰীয়সকলৰ মাজত কালডিয়ানসকল, গলসকলৰ মাজত ড্ৰয়িদসকল, বাকট্ৰিয়ান আৰু কেলট জাতিৰ দাৰ্শনিক শ্ৰমণসকল, পাৰ্চীসকলৰ মাজত মাগই নামৰ পুৰোহিতসকল সকলোই জানে যে এওঁলোকে পৰিত্ৰাতা ঈশাৰ জন্মবাতৰ্তা পূৰ্বেই ঘোষণা কৰিছিল, এক নক্ষত্ৰৰ অনুসৰণ কৰি জুডিয়া দেশত উপস্থিত হৈছিল আৰু ভাৰতীয়সকলৰ মাজত উলংগ পণ্ডিতসকল আৰু অন্যান্য বৰ্বৰ জাতিৰ দাৰ্শনিকসকল, দৰ্শনৰ নেতৃস্থানীয় আছিল।)

এওঁলোকৰ দুটা সম্প্ৰদায়। এটা শ্ৰমণ আৰু আনটো ব্ৰাহ্মণ নামে পৰিচিত। শ্ৰমণসকলৰ মাজত বনবাসী (Hylobioi) নামৰ এদল পণ্ডিত আছে। তেওঁলোকে নগৰ বা ঘৰত বাস নকৰে। তেওঁলোকে গছৰ বাকলি পিন্ধে, ফলাহাৰ কৰি জীৱন ধাৰণ কৰে আৰু আজলিৰে জলপান কৰে। তেওঁলোকে বিবাহ অথবা সন্তান উৎপাদন নকৰে, যেনে ইদানীন্তন এক্সৰ্ভাটাইনামৰ সন্ন্যাসীসকল। ভাৰতীয়সকলৰ মাজত এটা সম্প্ৰদায় আছে, তেওঁলোকে বুদ্ধৰ উপদেশ পালন কৰে, আৰু তেওঁৰ অনন্যসাধাৰণ পবিত্ৰতাৰ বাবে তেওঁলোকক দেৱতাৰ দৰে সন্মান কৰে।

৪৪ সংখ্যক অংশ
ষ্ট্ৰাবো
(Strabo, XV. I. 68. p. 718)

কলনচ আৰু মন্দনীচ

কিন্তু মেগাস্থেনীচে কৈছে যে আত্মহত্যা কৰা পণ্ডিতসকলে সমৰ্থনকৰে, তাৰ পিছতো যিসকলে আত্মহত্যা কৰে, তেওঁলোক অবিম্ৰ্ষকাৰী বুলি বিবেচিত হয়। যিসকলে স্বভাৱতঃ কৰ্কশ প্ৰকৃতিৰ, তেওঁলোকে তৰুবাৰিৰ দ্বাৰা, অথবা শৈলশিখৰৰ পৰা জপিয়াই নিজকে বিনাশ কৰে। যিসকলে ক্লেশবিমুখ তেওঁলোকে পানীত ডুবি মৰে, যিসকলে দুখ সহিব পাৰে তেওঁলোকে উদ্বন্ধনত প্ৰাণত্যাগ কৰে, যিসকলে তেজস্বী তেওঁলোকে অগ্নিকুণ্ডত প্ৰৱেশ কৰি প্ৰাণত্যাগ কৰে। কলনচ এই প্ৰকৃতিৰ মানুহ আছিল। তেওঁ আত্মসংযমবিহীন মানুহ আছিল আৰু চিকন্দৰ শ্বাহৰ ঘৰত সুভোজ্যৰ দাস হৈছিল। তেওঁ এইবাবে নিন্দিত হৈছিল, কিন্তু মন্দনীচ প্ৰশংসাভাজন হৈছিল। কাৰণ যেতিয়া চিকন্দৰ শ্বাহৰ দূতসকলে তেওঁৰ ওচৰলৈ কৈছিল, “জীযুচৰ পুত্ৰই আপোনাক মাতি পঠিয়াইছে। আমি প্ৰতিশ্ৰুতি দিছোঁ যে তেওঁৰ আদেশ পালন কৰিলে বহু উপহাৰ লাভ কৰিব, কিন্তু অবাধ্য হ’লে দণ্ডিত হ’ব।” তেতিয়া তেওঁ উত্তৰ দিছিল, “এওঁ জীযুচৰ পুত্ৰ নহয়, কাৰণ তেওঁ পৃথিৱীৰ অৰ্দ্ধ অংশও জয় কৰিব পৰা নাই। যাৰ নিজৰেই বাসনাৰ তৃপ্তি নাই, তেওঁৰ ওচৰত মই আৰু কি উপহাৰ বিচাৰিম? মই কোনো দণ্ডৰ ভয় নকৰোঁ। কাৰণ যিমানদিনলৈ জীয়াই থাকিম, এই ভাৰতবৰ্ষতেই মই পৰ্যাপ্ত আহাৰ পাই থাকিম আৰু মৰিলে জড়াপীড়িত দেহ মুক্ত হ’ব আৰু উৎকৃষ্টতৰ আৰু পবিত্ৰ জীৱনত প্ৰৱেশ কৰিম।” চিকন্দৰ শ্বাহ এইবাবেই তেওঁৰ প্ৰশংসা কৰিছিল, তেওঁ তাৰ স্বাধীনতাত হস্তক্ষেপ কৰা নাছিল।

৪৫ সংখ্যক অংশ
আৰিয়ান
(Arr. Anab. VII. 2. 3-9)

কলনচ আৰু মন্দনীচ

ইয়াৰ পৰা দেখা পোৱা গ'ল যে যদিও চিকন্দৰ শ্বাহৰ হৃদয়ত খ্যাতি আকাংক্ষা পূৰ্ণ মাত্ৰাই আছিল তথাপি তেওঁ মহত্ববোধৰ পৰা একেবাৰে বঞ্চিত হোৱা নাছিল। তেওঁ যেতিয়া তক্ষশীলাত উপস্থিত হৈ ভাৰতীয় নগ্ন সন্ন্যাসীসকলক দেখিবলৈ পাইছিল, তেতিয়া তেওঁৰ একান্তই ইচ্ছা হৈছিল যে তেওঁলোকৰ এজনক তেওঁৰ ওচৰলৈ লৈ অনা হওক, কিয়নো তেওঁলোকৰ কষ্টসহিষ্ণুতাই তেওঁৰ মনত বিস্ময়ৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এই সন্ন্যাসীসকলৰ ভিতৰত যিজন আটাইতকৈ জ্যেষ্ঠ আছিল, তাৰ নাম আছিল দন্দমীচ আৰু আটাইয়ে তেওঁৰ শিষ্য আছিল। তেওঁ নিজেতো চিকন্দৰৰ ওচৰলৈ যাবলৈ অমান্তি হৈছিলেই, আন কোনো যাবলৈ অনুমতি দিয়া নাছিল। কথিত আছে তেওঁ প্ৰত্যুত্তৰত কৈছিল চিকন্দৰ যদি জীযুচৰ পুতেক হয়, তেন্তে মইও জীযুচৰ পুত্ৰ। চিকন্দৰৰ ওচৰত মোৰ একো বিচাৰিবলগীয়া নাই। (কাৰণ মোৰ বৰ্তমান অৱস্থাই মোৰ বাবে উৎকৃষ্ট)। কিন্তু মই দেখিবলৈ পাইছোঁ যে যিসকলে তেওঁৰ সৈতে গোটেই পৃথিৱী ঘূৰি ফুৰিছে, তেওঁলোকে কোনো শ্ৰেষ্ঠত্বই লাভ কৰিব পৰা নাই আৰু তেওঁলোকৰ বহু ভ্ৰমণৰ পৰিসমাপ্তি হোৱা নাই। গতিকে চিকন্দৰ শ্বাহে যি দিব পাৰে, মই এনে কোনো বস্তুৰেই আকাংক্ষা নকৰোঁ, আৰু মোক পদানত কৰিবৰ বাবে তেওঁ যি পদক্ষেপেই নলওক কিয়, তালৈকো মই ভয় নকৰোঁ। কাৰণ মই যদি জীয়াই থাকোঁ, তেন্তে ভাৰতৰ প্ৰতিটো ঋতুৰেই মোৰ বাবে আহাৰ যোগান ধৰিবৰ বাবে

যথেষ্ট আৰু মৰিলে মই মোৰ দেহৰ অপকৃষ্ট সংগীৰ পৰা মুক্তি লাভ কৰিম।”
এই প্ৰত্যুত্তৰ শুনি চিকন্দৰ শ্বাহে আৰু বল প্ৰয়োগ কৰিবৰ চেষ্টা নকৰিলে, কাৰণ
তেওঁ বুজিব পাৰিছিল যে এই ব্যক্তি স্বাধীন। কিন্তু তেওঁ সেই স্থানৰ সন্ম্যাসী
কলনচক থিৰ্কাৰ দিছে কাৰণ তেওঁ তেওঁলোকৰ মাজত যি আনন্দ সন্তোগ কৰি
আছিল, তাক ত্যাগ কৰি ঈশ্বৰ ভিন্ন অন্য এক প্ৰভুৰ সেৱাত প্ৰবৃত্ত হ’ল।

চতুৰ্থ ভাগ

৪৬ সংখ্যক অংশ

ষ্ট্ৰাবো

(Strabo. XV. I. 6-8, pp. 686-688)

ভাৰতীয়সকলে কেতিয়াও আন জাতিৰ দ্বাৰা আক্ৰান্ত হোৱা নাছিল বা আন জাতিক আক্ৰমণো কৰা নাছিল

(কিন্তু কাইৰচ আৰু চেমিৰামিচৰ অভিযানৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষৰ যি বিৱৰণ পোৱা যায়, তাক আমি জানো নায্যভাৱে বিশ্বাস স্থাপন কৰিব পাৰোঁ? মেগাস্থেনীচো এই বিষয়ে একমত। তেওঁ কয় যে ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাচীন ইতিহাস বিশ্বাস কৰা উচিত নহয়। কাৰণ এই দেশৰ অধিবাসীসকলে কেতিয়াও বিদেশত যুদ্ধ যাত্ৰা কৰা নাই আৰু এই দেশো হীৰাক্লিচ বা ডায়োনিচচ আৰু সম্প্ৰতি মচেডেনীয়ানসকলৰ বাহিৰে আন কাৰো দ্বাৰা আক্ৰান্ত বা বিজিত হোৱা নাছিল। কিন্তু ইজিপ্টৰ ৰজা চেচোষ্ট্ৰিচ আৰু ইথিওপিয়াৰ অধিপতি টেয়াকোৰ্ন ইউৰোপ পৰ্যন্ত অগ্ৰসৰ হৈছিল। নবকড্ৰচৰ স্তম্ভ* পৰ্যন্ত (সমুদায় ভাগ) জয় কৰিছিল- গ্ৰীকসকলৰ মাজত হীৰাক্লিচ যেনেদৰে বিখ্যাত কালডীয়সকলৰ মাজত এওঁ

* The Pillars of Alexander- এছিয়াৰ অন্তৰ্গত চামাচিয়াৰ সীমান্তত অৱস্থিত।-
অনুবাদক

তাতকৈও অধিক খ্যাতিসম্পন্ন। টেয়াকোৰ্ণও এই পৰ্যন্ত উপস্থিত হৈছিল, কিন্তু চেচোষ্ট্ৰিচ ইবাৰিয়াৰ পৰা থ্ৰেচ আৰু পণ্টচৰ অভ্যন্তৰলৈ প্ৰৱেশ কৰিছিল। শকৰাজ ইডাষ্টীৰ্চৰ এছীয়া অধিকাৰ কৰি ইজিপ্টলৈ অগ্ৰসৰ হ'ব পাৰিছিল। কিন্তু এওঁলোকৰ কোনেই ভাৰতবৰ্ষৰ ওচৰ চাপিব পৰা নাছিল। চেমিৰামিচে (যুদ্ধযাত্ৰাৰ) আয়োজন পূৰ্ণ হোৱাৰ পূৰ্বেই পৰলোক গমন কৰিছিল। পাৰ্চীসকলে ভাৰতবৰ্ষৰ পৰা ক্ষুদ্ৰকসকলক (Hydrakai) বেতনভোগী সৈন্যৰূপে আহ্বান কৰিছিল কিন্তু তেওঁলোকে সসৈন্যে সেই দেশত প্ৰৱেশ কৰা নাছিল আৰু যেতিয়া কাইৰচ মচচগেটাইসকলক আক্ৰমণ কৰিছিল, তেতিয়া তেওঁ কেৱল তাৰ সীমান্ত উপস্থিত হৈছিল।

ডায়োনীচচ আৰু হাৰকিউলিচ (হীৰাক্লিচ)

মেগাস্থেনীচ আৰু কেইগাৰকীমান লেখকে ধাৰণা কৰে যে ডায়োনীচচ আৰু হীৰাক্লিচৰ বৃত্তান্ত বিশ্বাসযোগ্য। কিন্তু অধিকাংশ লেখক- এৰাটস্থেনীচ তেওঁলোকৰ মাজত এজন, ধাৰণা কৰে যে গ্ৰীকদেশত প্ৰচলিত উপাখ্যানবিলাকৰ দৰে এই বৃত্তান্ত অবিশ্বাস্য, কাল্পনিক ইত্যাদি) (এইবিলাক কাৰণতে এটি জাতি নাইচায়িয়ান (Nyssaian) নামে অভিহিত হৈছে। তেওঁলোকৰ নগৰখনৰ নাম নাইচা (Nyssa)। সেইখন ডায়োনীচচৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠিত। তাৰ উপকণ্ঠত থকা শৈলপৰ্বতৰ নাম মীৰচ। এইবিলাক নামৰ উল্লেখ কাৰণ হ'ল ইয়াত আইডি আৰু দ্ৰাক্ষা জন্মে। কিন্তু দ্ৰাক্ষাৰ ফলবোৰ পুৰঠ নহয়, কাৰণ আঙুৰৰ ফলবোৰ পুৰঠ হোৱাৰ আগতেই অতিবৃষ্টিৰ প্ৰকোপত সৰি পৰে। প্ৰবাদ আছে যে ক্ষুদ্ৰকসকল ডায়োনীচচৰ বংশধৰ, যিহেতু এই দেশত দ্ৰাক্ষা উৎপন্ন হয়, এওঁলোকৰ সংযাত্ৰা জাকজমকতাৰে সম্পন্ন হয় আৰু ৰজাসকলে যুদ্ধযাত্ৰা আৰু অন্যান্য সময়ত ডায়োনীচচৰ উপাসকসকলৰ দৰে মহাসমাৰোহেৰে গমন কৰে। লগে লগে দুন্দুভি বাজি উঠে আৰু তেওঁলোকে বিচিত্ৰ বৰ্ণৰ পোছাকেৰে সজ্জিত হয়। অন্যান্য ভাৰতীয় জাতিৰ মাজত এইধৰণৰ পোছাক পৰিধানৰ প্ৰথা আছে। পুনশ্চ চিকন্দৰ শ্বাহে যেতিয়া প্ৰথামবাৰৰ আক্ৰমণতেই আয়োগ্ৰচ নামৰ গিৰিদুৰ্গ অধিকাৰ কৰে- সিন্ধুনদৰ উৎপত্তিস্থানত এই নদৰ পাদদেশ ধৌত কৰি প্ৰবাহিত হৈছে, তেতিয়া অনুগামীসকলে তেওঁলোকৰ বীৰত্ব বজাই ৰাখিবৰ বাবে কৈছিল যে হীৰাক্লিচে

এই দুৰ্গ তিনিবাৰ আক্ৰমণ কৰে আৰু তিনিবাৰেই বিফল মনোৰথ হয়। তেওঁলোকে লগতে কয় যে যিসকলে হীৰাক্লিচৰ সৈতে এই যুদ্ধ যাত্ৰাত অংশ লৈছিল, শিবসকল (Sibai) তেওঁলোকৰ বংশধৰ, তেওঁলোকে নিজৰ জাতিৰ চিহ্ন ৰক্ষা কৰিছিল, কাৰণ তেওঁলোকে হীৰাক্লিচৰ দৰে চৰ্ম পৰিধান কৰে, গদা ধাৰণ কৰে, আৰু গৰু আৰু ঘোঁৰাৰ গাত গদাৰ চিহ্ন মুদ্ৰিত কৰে। তেওঁলোকে ককেচচ আৰু প্ৰমিথিউচৰ আখ্যায়িকাৰ দ্বাৰা এই কাহিনীৰ পোষকতা কৰে, আৰু এই উদ্দেশ্যে ককেচচ পৰ্বতক কৃষ্ণসাগৰৰ (Pontos) পৰা এই দেশলৈ স্থানান্তৰ কৰে। ইয়াৰ সপক্ষে যৎসামান্য যুক্তি এই যে তেওঁলোকে পৰপমিসদসকলৰ* দেশত এটি পবিত্ৰ গুহা দেখিছিল। তেওঁলোকে কয় যে এই গুহাতেই প্ৰমিথিউচক কাৰাৰুদ্ধ কৰি ৰখা হৈছিল আৰু তেওঁক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ হীৰাক্লিচ এই স্থানলৈ আহিছিল আৰু যি ককেচচ পৰ্বত প্ৰমিথিউচে শিকলিবদ্ধ হৈছিল বুলি গ্ৰীকসকলে বৰ্ণনা কৰে, এয়াই সেইখন।

* Paropanisadai কাবুল আৰু তাৰ চাৰিসীমাত বাস কৰা বিভিন্ন প্ৰদেশৰ অধিবাসীসকল। Paropanisos, হিন্দুকুশ।

৪৭ সংখ্যক অংশ

আৰিয়ান

(Arr. Ind. V. 4-12)

ভাৰতীয়সকল কেতিয়াও কাৰো দ্বাৰা আক্ৰমিত হোৱা নাই বা কাকো আক্ৰমণ কৰা নাই।

মেগাস্থেনীচে নিজেই কৈছে যে ভাৰতীয়সকলে আন জাতিক আক্ৰমণ নকৰে, আৰু আন জাতিয়েও তেওঁলোকক আক্ৰমণ নকৰে। কাৰণ ইজিপ্টবাসী চেচেট্ৰীচ এছিয়াৰ অধিকাংশ অধিকাৰ কৰি আৰু সসৈন্যে ইউৰোপলৈ অগ্ৰসৰ হৈ স্বদেশলৈ প্ৰত্যাগমন কৰে। শকৰাজ ইণ্ডাৰ্থীচ শকদেশৰ পৰা বাহিৰলৈ আহি এছীয়াৰ বহু জাতিক পৰাভূত কৰি দিগ্বিজয়ীৰূপে ইজিপ্টৰ সীমান্তত আহি উপস্থিত হয়। আচিৰিয়াৰ ৰাজ্ঞী চেমিৰামিচ ভাৰতবৰ্ষলৈ যুদ্ধযাত্ৰাৰ উদ্যোগ কৰিছিল। কিন্তু তেওঁলোকৰ মন্ত্ৰণা কাৰ্যত পৰিণত হোৱা পূৰ্বেই তেওঁ পৰলোকলৈ গমন কৰে। গতিকে একমাত্ৰ চিকন্দৰ শ্বাহেই ভাৰতবৰ্ষ আক্ৰমণ কৰিছিল।

ডায়োনীচচ আৰু হাৰ্কিউলিচ

ডায়োনীচচ সম্পৰ্কে বহুত কাহিনীয়েই শুনিবলৈ পোৱা যায়। সেইবোৰ কাহিনীৰ সাৰমৰ্ম এই যে তেওঁ চিকন্দৰ শ্বাহৰ পূৰ্বে ভাৰতবৰ্ষ আক্ৰমণ কৰি ভাৰতবাসীক পৰাভূত কৰিছিল। কিন্তু হীৰাক্লিচ সম্বন্ধে জনপ্ৰবাদ ইমানকৈ নাই। নাইচা নগৰ ডায়োনীচচৰ সামান্য স্মৃতিচিহ্ন নহয়, আৰু মীৰচ পৰ্বত আৰু তাৰ

পৰা উৎপন্ন হোৱা আইভি, অন্যতম স্মৃতিচিহ্ন। আৰু আন এটা চিহ্ন এই ভাৰতীয়সকল যেতিয়া যুদ্ধলৈ যায়, তেতিয়া লগে লগে দুন্দুভি আৰু কৰতাল বাজিবলৈ ধৰে আৰু ডায়োনীচচৰ পূজকসকলৰ দৰে তেওঁলোকে চিত্ৰিত বস্ত্ৰ পৰিধান কৰে। তাৰ বিপৰীতে হীৰাক্লিচৰ স্মৃতিচিহ্ন বৰ বেছি নাই। চিকন্দৰ শ্বাহে যেতিয়া আয়োগৰ্চ নামৰ শৈল বাহুবলেৰে অধিকাৰ কৰে, তেতিয়া মচেদেনীয়ানসকলে কৈছিল যে হীৰাক্লিচ তাক তিনিবাৰকৈ আক্ৰমণ কৰি তিনিবাৰেই বিফল হৈছিল। আমাৰ ধাৰণা হয় যে এয়া মচেদেনীয়ানসকলৰ মিছা গৰ্বোক্তি। তেওঁলোকে যেনেকৈ পৰপমিচচক ককেচচ নামেৰে অভিহিত কৰিছে, যদিও তাৰ ককেচচৰ সৈতে কোনো সম্পৰ্ক নাই, এয়াও তেনেকুৱাই। এইদৰে তেওঁলোকে পৰপমিচচসকলৰ ৰাজ্যত এটা গুহা দেখিবলৈ পাই কৈছিল যে এয়াই প্ৰমিথিউচ নামৰ দেৱদেৱী (Titan) গুহা। এই স্থানতেই তেওঁক অগ্নিহৰণৰ বাবে ওলোমাই ৰখা হৈছিল। আৰু এইদৰে তেওঁলোকে যেতিয়া শিৱ নামৰ ভাৰতীয় জাতিৰ মাজত আহি উপস্থিত হয় আৰু দেখিবলৈ পায় যে তেওঁলোকে চৰ্ম পৰিধান কৰে, তেতিয়া তেওঁলোকে স্থিৰ কৰে যে যিসকলে হীৰাক্লিচৰ সৈতে যুদ্ধযাত্ৰা কৰিছিল আৰু পিছত এই দেশতেই ৰৈ যায়, শিৱসকল তেওঁলোকৰেই বংশধৰ। কাৰণ শিৱসকলে চৰ্ম পৰিধানতো কৰেই তাৰ উপৰিও তেওঁলোকে গদা ধাৰণ কৰে আৰু নিজৰ গৰুবোৰৰ গাত গদাৰ চিহ্ন অংকন কৰে। মচেদেনীয়ানসকলৰ মতে এই সকলোবোৰেই হীৰাক্লিচৰ স্মৃতিচিহ্ন।

৪৮ সংখ্যক অংশ
জোচেফাচ
(Joseph, Contra Apion. I. 20. T. II. p. 451.
Haverc)

নবুকড্রচৰ

মেগাস্থেনীচে তাৰ “ভাৰত বিৱৰণ”ৰ চতুৰ্থ ভাগত এইদৰে মতামত ব্যক্ত কৰিছে। তেওঁ ইয়াৰ দ্বাৰা প্ৰামাণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল যে বেবিলনীয়নসকলৰ পূৰ্বৰ ৰজা (নবুকডনচৰ) সাহসী আৰু বীৰোচিত কাৰ্যৰে হীৰাক্লিচকো অতিক্ৰম কৰিছিল, কাৰণ (তেওঁ কয়), তেওঁ ইবিৰিয়াও জয় কৰিছিল।

৪৮ সংখ্যক অংশ । খ।

জোচেফাচ

(Joseph, *Ant. Jud.* X. ii. I. T. I. p 538. Haverc)

নবুকড্রচৰ

(এই ৰাজপুৰীত নবুকডনচৰে প্ৰস্তৰেৰে উচ্চ মঞ্চ নিৰ্মাণ কৰে। তাক দেখিলে পৰ্বত বুলি ভ্ৰম হয়। তাৰ চাৰিওফালে বিবিধ বৃক্ষ ৰোপিত হৈছিল। তাৰ কাৰণ এয়ে যে তেওঁৰ পত্নী মীডিয়া দেশত লালিত পালিত হৈছিল। সেইবাবে তেওঁ সেই দেশৰ দৃশ্যৰ দ্বাৰা পৰিৱেশিত হৈ থাকিবলৈ বিচাৰিছিল)। মেগাস্থেনীচেও নিজৰ প্ৰণীত “ভাৰত বিৱৰণ”ৰ চতুৰ্থ ভাগত এই বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। তেওঁ ইয়াৰ দ্বাৰা ইয়াকেই প্ৰমাণ কৰিব বিচাৰিছিল যে এই ৰজা সাহস আৰু বীৰত্বৰ মহান কীৰ্ত্তিৰে হীৰাক্লিচকো অতিক্ৰম কৰিছিল, যিহেতু (তেওঁ কয়) এওঁ লিবিয়াৰ অধিকাংশ জয় কৰিছিল।

৪৮ সংখ্যক অংশ । গ।
(Zonar. ed. Basil. 1557. T. I. p. 87)

যোচেফাচে কয় যে বহু প্রাচীন ইতিহাস লেখক নবুকডনচৰৰ উল্লেখ
কৰিছে, তাৰ মাজত বীৰোচচ, মেগাস্থেনীচ আৰু ডায়োক্লীচ বিশেষভাৱে
উল্লেখযোগ্য।

৪৮ সংখ্যক অংশ । ঘ।
(G. Syncell. T. I. p. 419. Ed. Bonn.)

মেগাস্থেনীচৰ “ভাৰত বিৱৰণ”ৰ এঠাইত লিখিছে যে নবুকডনচৰ
বীৰত্বত হীৰাক্লিচতকৈও শ্ৰেষ্ঠ আছিল। কাৰণ তেওঁ লিবিয়াৰ অধিকাংশ আৰু
ইবিৰিয়াও জয় কৰিছিল।

৪৯ সংখ্যক অংশ
(Abyden. ap. Euseb. praep. Ev. IX. 41. Ed.
Colon. 1668, p. 456. D)

মেগাস্থেনীচে কয় যে নবুকডনচৰ বীৰত্বৰ ফালৰ পৰা হীৰাক্লিচতকৈ শ্ৰেষ্ঠ
আছিল। তেওঁ লিবিয়া আৰু ইবিৰিয়া অভিমুখে যুদ্ধযাত্ৰা কৰিছিল আৰু এই দুই
দেশ জয় কৰি পণ্টচৰ দক্ষিণৰ সীমান্তৱৰ্তী ভূভাগত উক্তদেশবাসীসকলৰ
উপনিৱেশ স্থাপন কৰিছিল।

৫০ সংখ্যক অংশ
আৰিয়ান
(Arr. Ind. VII. - IX.)

ভাৰতবৰ্ষৰ অধিবাসীসকল

(৭) মেগাস্থেনীচে কৈছে যে ভাৰতীয় জাতিসমূহৰ সংখ্যা ১১৮। (ভাৰতীয় জাতিসমূহৰ সংখ্যা বহুত। এই ক্ষেত্ৰত আমি মেগাস্থেনীচৰ সৈতে একমত। কিন্তু মই নিশ্চিতকৈ বুজিব পৰা নাই যে তেওঁ কেনেকৈ পুঙ্খানুপুঙ্খকৈ জানি এই সংখ্যা লিপিবদ্ধ কৰিছিল। কাৰণ তেওঁ ভাৰতবৰ্ষৰ অধিকাংশই দৰ্শন কৰা নাছিল। আৰু সকলোবোৰ জাতিৰ মাজত আদান-প্ৰদান আৰু যাতায়াতও কৰা নাছিল।)

ডায়োনিচ

মেগাস্থেনীচে কয় ভাৰতীয়সকল প্ৰাচীন কালত শকসকলৰ দৰে যাযাবৰ আছিল। এই শকসকলে ভূমি কৰ্ষণ নকৰিছিল, তেওঁলোকে ঋতু অনুসাৰে ৰখত উঠি এঠাইৰ পৰা আনঠাইলৈ পৰিভ্ৰমণ কৰিছিল। তেওঁলোকে নগৰত বাস কৰা নাছিল নাইবা কোনো দেৱতাৰ আৰাধনা কৰা নাছিল। সেইদৰে ভাৰতীয়সকলৰো নগৰ বা কোনো দেৱমন্দিৰ নাছিল। তেওঁলোকে যি বন্য পশু হত্যা কৰিছিল, তাৰেই চামৰা পৰিধান কৰিছিল আৰু গছৰ বাকলি আহাৰ কৰি জীৱন ধাৰণ কৰিছিল। ভাৰতীয় ভাষাত এই গছবিধৰ নাম তাল। খেজুৰ গছৰ মূৰত যেনেদৰে

ফল ধৰে, তেনেকৈ এই গছৰ মূৰত ৰেচমৰ গোলকৰ দৰে ফল ধৰে। তেওঁলোকে যি পশু হত্যা কৰিছিল, তাৰ মাংস ভক্ষণ কৰিও জীৱন ধাৰণ কৰিছিল। তেওঁলোকে আমামংস ভক্ষণ কৰিছিল- অন্ততঃ ডায়োনীচচৰ ভাৰতবৰ্ষ গমনৰ পূৰ্বে এনেধৰণৰ প্ৰথা আছিল। কিন্তু ডায়োনীচচ ভাৰতবৰ্ষলৈ গৈ সেই দেশবাসীৰ অধীশ্বৰ হয়, বহু নগৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰে আৰু তেওঁলোকৰ বাবে বিধি প্ৰণয়ন কৰে। যেনেদৰে গ্ৰীচত তেনেদৰে ভাৰতীয়সকলৰ মাজত মদৰ প্ৰচলন আছিল আৰু তেওঁলোকক মাটিত বীজ সিঁচিবৰ প্ৰশিক্ষণ দিয়ে আৰু তাৰ বাবে নিজেই বীজ প্ৰদান কৰে। ইয়াৰ কাৰণ এই যে জ্যামাতা যেতিয়া ট্ৰিপ্টলেমচক পৃথিৱীৰ সৰ্বত্ৰ বীজ ৰোপণৰ বাবে প্ৰেৰণ কৰিছিল, তেতিয়া তেওঁ এই দেশলৈ অহা নাছিল নাইবা আন কোনো ডায়োনীচচ ট্ৰিপ্টলেমচৰ পূৰ্বে ভাৰতলৈ আহি ভাৰতীয়সকলক ফলশস্যৰ বীজ প্ৰদান কৰিছিল। ডায়োনীচচই সৰ্বপ্ৰথমে বৃষ যোজনা কৰিছিল আৰু বহু ভাৰতীয়ক যাযাবৰৰ পৰা কৃষকলৈ পৰিৱৰ্তন কৰিছিল আৰু তেওঁলোকক যুদ্ধৰ উপযোগী অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ প্ৰদান কৰিছিল। তেওঁলোকে কৰতাল আৰু দুন্দুভিৰে সৈতে দেৱতাসকলৰ বিশেষকৈ ডায়োনীচচৰ পূজা কৰিছিল, কাৰণ তেওঁ তেওঁলোকক এইদৰে শিক্ষা দিছিল। তেওঁ তেওঁলোকক চাৰিবিধ নৃত্যৰ শিক্ষা দিছিল, গ্ৰীকসকলৰ মাজত এই নৃত্য কৰ্ডাকচ নামেৰে পৰিচিত। তেৱেঁই ভাৰতীয়সকলক দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে কেশ ধাৰণ কৰিবলৈ, পাণ্ডুৰী মাকিবলৈ আৰু গাত সুগন্ধি ছটিওৱাৰ শিক্ষা দিয়ে। সেইবাবে চিকন্দৰ শ্বাহৰ সময়তো ভাৰতীয়সকলে দুন্দুভি আৰু কৰতাল ধ্বনিৰে সৈতে যুদ্ধৰ বাবে সজ্জিত হৈছিল।

(৮) কিন্তু ভাৰতবৰ্ষত নতুন শাসনতন্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰি প্ৰত্যাগমন কৰিবৰ সময়ত তেওঁ তেওঁৰ সংগী আৰু বন্ধুৰ পূজাৰ অভিজ্ঞ স্পাৰ্টেস্ভাচ নামৰ এগৰাকী ব্যক্তি এই দেশৰ ৰাজত্ব কৰিবলৈ অভিষেক কৰোৱায়। স্পাৰ্টেস্ভাচৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ বৌদাই ৰাজা লাভ কৰে। পিতৃয়ে ভাৰতীয়সকলৰ ওপৰত ৫২ বছৰ আৰু পুত্ৰই ২০ বছৰ প্ৰভুত্ব কৰে। শেষোক্ত ৰজাৰ পুত্ৰ ক্ৰদুয তাৰ পিছত সিংহাসনত আৰোহণ কৰে। তাৰ পিছত তেওঁৰ বংশধৰসকলে সাধাৰণতে উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে ৰাজত্ব কৰে, কিন্তু এই দেশত উত্তৰাধিকাৰীৰ অভাৱ হ'লে ভাৰতীয়সকলে গুণানুসাৰে উত্তৰাধিকাৰী নিৰ্বাচন কৰে।

হাৰ্কিউলিচ

কিন্তু শুনা যায় যে হীৰাক্লিচ প্ৰকৃততে ভাৰতবৰ্ষতেই জন্মলাভ কৰিছিল। যদিও প্ৰচলিত জনশ্ৰুতি এই যে তেওঁ আন দেশৰ পৰা এই দেশলৈ আহিছিল। এই হীৰাক্লিচক সৌৰসেনীসকলে বিশেষভাৱে পূজা কৰে, এওঁলোক এটি ভাৰতীয় জাতি, মথুৰা আৰু কৃষ্ণপুৰ নামৰ এওঁলোকৰ দুখন নগৰ আছে, যমুনা নামৰ নৌচলনৰ উপযোগী নদী এওঁলোকৰ দেশৰ মাজেৰে প্ৰবাহিত হৈছে। কিন্তু মেগাষ্ট্ৰেনীচে কৈছে যে এই হীৰাক্লিচ খীবচ দেশীয় হীৰাক্লিচৰ দৰে বস্ত্ৰ পৰিধান কৰে, ভাৰতীয়সকলেও তাক স্বীকাৰ কৰে। ভাৰতবৰ্ষত তেওঁৰ বহুসংখ্যক পুত্ৰই জন্মলাভ কৰে (কাৰণ খীবচৰ হীৰাক্লিচৰ দৰে এৰোঁ বহু ৰমণীৰ পাণি গ্ৰহণ কৰিছিল), কিন্তু এটি মাত্ৰ কন্যা সন্তান আছিল। এই কন্যাৰ নাম আছিল পাণ্ড্যা। যি দেশত তেওঁ জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল আৰু হীৰাক্লিচে তেওঁক যি দেশৰ ৰাজত্ব প্ৰদান কৰিছিল তেওঁৰ নামানুসাৰে সেই দেশৰ নাম হয়গৈ পাণ্ড্যা। তেওঁ পিতৃৰ পৰা পাঁচশ হাতী, চাৰিহাজাৰ অশ্বাৰোহী আৰু একলাখ ত্ৰিশ হাজাৰ পদাতিক সৈন্য লাভ কৰে। কোনো কোনো ভাৰতীয় লেখকে হীৰাক্লিচ সম্বন্ধে এইদৰে কয় যে যেতিয়া হীৰাক্লিচে পৃথিৱীক হিংস্ৰজন্তুশূন্য কৰিবৰ উদ্দেশ্যে জল আৰু স্থল সৰ্বত্ৰ পৰিভ্ৰমণ কৰিছিল, তেতিয়া তেওঁ সমুদ্ৰত নাৰী জাতিৰ এক ভূষণ প্ৰাপ্ত হৈছিল (আজিলৈ যিসকল ভাৰতীয় বণিক আমাৰ ওচৰত পণ্যদ্রব্য বিক্ৰী কৰে, তেওঁলোকে আগ্ৰহেৰে সৈতে সেয়া ক্ৰয় কৰি বিদেশলৈ লৈ যায়। প্ৰাচীন কালত ধনী আৰু বিলাসী গ্ৰীকসকলৰ দৰে বৰ্তমান কালত ধনী আৰু বিলাসী ৰোমানসকলে ইয়াক অতিশয় আগ্ৰহেৰে ক্ৰয় কৰে।) ভাৰতীয় ভাষাত ইয়াৰ নাম সামুদ্ৰিক মুক্তা। অলংকাৰ হিচাবে পৰিধান কৰিলে ইয়াক কেনে সুন্দৰ লাগে, তাক অনুভৱ কৰি হীৰাক্লিচে কন্যাৰ দেহ সজ্জিত কৰিবৰ উদ্দেশ্যে সমুদায় সমুদ্ৰৰ পৰা এই মুক্তা আহৰণ কৰিছিল।

মুক্তা

মেগাষ্ট্ৰেনীচে কৈছে যিবোৰ শুভ্ৰিকাত এই মুকুতা পোৱা যায় এই দেশত তাক জালেৰে ধৰা হয় আৰু সেইবোৰ মৌমাখিৰ দৰে দলৱদ্ধ হৈ বাস কৰে। মৌমাখিৰ দলৰ দৰে এওঁলোকৰো ৰজা-ৰাণী আছে। যদি কোনোবাই সৌভাগ্যবশতঃ ৰজা-ৰাণীক ধৰিব পাৰে তেন্তে সমুদায় শুভ্ৰিকাৰ জাক দলে

দলে আৱদ্ধ কৰিব পাৰে। কিন্তু ৰজা পলায়ন কৰিলে আনসকলক শুদ্ধিকাক ধৰিবৰ কোনো সম্ভাৱনা নাথাকে। শুদ্ধিবোৰ ধৰিব পাৰিলে যেতিয়ালৈকে তাৰ দেহৰ মাংস পচি সৰি নাযায়, তেতিয়ালৈকে সেইবোৰক ৰাখি থোৱা হয়। তাৰ পিছত তেওঁলোকৰ অস্থি অলংকাৰৰূপে ব্যৱহাৰ কৰি হয়। ভাৰতবৰ্ষত মুক্তাৰ মূল্য সমান ওজনৰ সোণৰ তিনিগুণ। এই দেশত খনিৰ পৰা সোণ তোলা হয়।

পাণ্ড্যদেশ

(৯) শূনা যায় হীৰাক্লিচৰ কন্যাই যিদেশত ৰাজত্ব কৰিছিল, তাত ৰমণীসকলে সাত বছৰ বয়সত বিবাহযোগ্য হয় আৰু পুৰুষসকলে অত্যাধিক চল্লিশ বছৰলৈ জীয়াই থাকে। এই ক্ষেত্ৰত ভাৰতীয়সকলৰ মাজত নিম্নলিখিত প্ৰবাদ প্ৰচলিত আছে। হীৰাক্লিচ শেষ বয়সত এজনী কন্যা সন্তানৰ পিতৃ হয়। যেতিয়া তেওঁ দেখিলে যে তেওঁৰ অস্তিমকাল নিকটৱৰ্তী, অথচ মান মৰ্যাদাত নিজৰ সমকক্ষ এনে কোনো এজন নাই, যাৰ সৈতে কন্যাৰ বিবাহ দিব পাৰে, যাতে উভয়ৰ বংশধৰসকলে ভাৰতত ৰাজত্ব কৰিব পাৰে, সেই উদ্দেশ্যে তেওঁ সাতবছৰীয়া কন্যাৰ সৈতে অভিগমন কৰে, সেই বাবে তেওঁ কন্যাক বিবাহযোগ্য কৰে আৰু সেইবাবেই যি জাতিৰ ওপৰত পাণ্ড্যই ৰাজত্ব কৰে, তেওঁলোক আটাইয়ে হীৰাক্লিচৰ পৰা উক্ত অধিকাৰ প্ৰাপ্ত হয়। (মোৰ ধাৰণা হয় হীৰাক্লিচে যদি এনে এটা আচৰিত কৰ্ম সম্পাদন কৰিব পাৰিছিল, তেন্তে তেওঁ যথাকালত কন্যাৰ অভিগমন কৰাৰ উদ্দেশ্যে নিজক আৰু দীৰ্ঘজীৱী কৰিবও পাৰিলেহেঁতেন। কিন্তু, বাস্তৱিকতে ৰমণীসকলৰ বিবাহযোগ্য বয়স সম্বন্ধে যি কথা কোৱা হৈছে, সেই কথা যদি সঁচা হয়, তেন্তে আমাৰ ধাৰণা হয় যে পুৰুষসকলৰ বয়স সম্বন্ধে যি কথা উল্লেখ আছে, যিসকল অত্যাধিক দীৰ্ঘজীৱী, তেওঁলোকে চল্লিশ বছৰ বয়সত মৃত্যুমুখত পতিত হয়, সেয়াও সকলো ক্ষেত্ৰতে সম্ভৱ। কাৰণ যিসকলে ইমান কম বয়সতে বাৰ্ধক্যত উপনীত হয় আৰু বাৰ্ধক্যত উপনীত হৈয়েই মৃত্যুমুখত পতিত হয়, তেওঁলোকে নিশ্চয় সোনকালে যৌৱনকাল প্ৰাপ্ত হ'ব- এয়াই যুক্তিসংগত। গতিকে এই দেশত পুৰুষসকলৰ মাজত ত্ৰিশ বছৰ বয়সতেই বাৰ্ধক্যৰ চিন দৃষ্টিগোচৰ হ'ব, যুৱকসকলে বিশ বছৰ বয়সতেই যৌৱন অতিক্ৰম কৰিব আৰু পোন্ধৰ বছৰ বয়সতেই তেওঁলোকে পূৰ্ণযৌৱন প্ৰাপ্ত হ'ব। আৰু এই নিমানুসাৰিয়েই নাৰী জাতি সাত বছৰ বয়সতেই বিবাহযোগ্য হ'ব।) কিয়নো

মেগাষ্টেনীচে নিজেই লিখি থৈ গৈছে এই দেশৰ ফলো আন দেশৰ তুলনাত
সোনকালে পৰিপক্ব হয় আৰু বিনষ্ট হয়।

ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাচীন ইতিহাস

ভাৰতীয়সকলৰ গণনা অনুসাৰে ডায়োনীচচৰ পৰা চন্দ্ৰগুপ্ত পৰ্যন্ত
৬০৪২ বছৰে ১৫৩ জন নৃপতিয়ে ৰাজত্ব কৰিছিল। কিন্তু এই সময়ছোৱাৰ ভিতৰত
তিনিবাৰকৈ সাধাৰণতন্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠা হৈছিল। এটা ৩০০ বছৰ আৰু আনটি ১২০
বছৰ। ভাৰতীয়সকলে কয় যে ডায়োনীচচ হীৰাক্লিচৰ পোন্ধৰ পুৰুষ পূৰ্বে বৰ্তমান
আছিল আৰু একমাত্ৰ তেওঁৰ বাহিৰে আন কোনোৱেই ভাৰতবৰ্ষ আক্ৰমণ কৰা
নাছিল। আনকি কান্ধুচিচৰ পুত্ৰ কাঈৰাচো নহয়। যদিও তেওঁ শকসকলৰ বিৰুদ্ধে
যুদ্ধযাত্ৰা কৰিছিল আৰু শৌৰ্য-বীৰ্যৰ ফালৰ পৰা সমগ্ৰ এছীয়াৰ ৰজাসকলৰ
ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ বুলি খ্যাতিলাভ কৰিছিল। অৱশ্যে চিকন্দৰ শ্বাহ এই দেশলৈ
আহে আৰু যদি কোনোবাই তেওঁৰ সন্মুখলৈ আহে, তেওঁকেই যুদ্ধত পৰাভূত
কৰে আৰু সৈন্যসকল অবাধ্য নহ'লে তেওঁ সমগ্ৰ পৃথিৱী জয় কৰিব
পাৰিলেহেঁতেন। পক্ষান্তৰে (ভাৰতীয়সকলে প্ৰায়েই কয়) ন্যায়বোধ থকা বাবে
ভাৰতৰ কোনো ভূপতিয়েই আন দেশ জয় কৰাৰ বাবে যুদ্ধ যাত্ৰা কৰা নাছিল।

৫০ সংখ্যক অংশ । খ।

প্লিনি

(Plin. Hist. Nat. IX. 55.)

মুক্তা

কোনো কোনো লেখকে কয় যে যেনেকৈ মৌমাখিৰ দলে, তেনেকৈ
বিনুকৰ দলে তেওঁলোক আকাৰ আৰু সৌন্দৰ্যত শ্ৰেষ্ঠ, তেওঁলোকে দলপতিৰ
কাম কৰে। এওঁলোকৰ পলায়ন কৰিবৰ দক্ষতা আতি আশ্চৰ্যজনক। ডুবাৰুসকলে
সহজতে ইহঁতক ধৰিব নোৱাৰে। এওঁলোকক ধৰিব পাৰিলে, আন যিবোৰে
ইতস্ততঃ বিচৰণ কৰে তেওঁলোকক সহজেই জালত আৱদ্ধ কৰিব পাৰি। ধৃত
হ'লে তেওঁলোকক মৃৎপাত্ৰত প্ৰচুৰ লৱণৰ মাজত আৱদ্ধ কৰি ৰখা হয়। ইয়াত
মাংস পচি সৰি যায় আৰু শৰীৰ মাজত থকা হাড় সৰি তলত পৰি যায়- এই
অস্থিয়েই মুকুতা।

৫০ সংখ্যক অংশ । গ।

প্লিনি

(Plin. *Hist. Nat.* VI. 4-5.)

ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাচীন ইতিহাস

কাৰণ, সকলোবোৰ জাতিৰ ভিতৰত সম্ভৱতঃ কেৱল ভাৰতীয়সকলেই কেতিয়াও বিদেশত বসতি কৰিবলৈ যোৱা নাই। পিতৃ ডায়োনীচচৰ সময়ৰ পৰাই চিকন্দৰ শ্বাহৰ সময়লৈকে ১৫৪ জন ৰজাৰ নাম গণনাত পোৱা যায়। তেওঁলোকৰ ৰাজত্বকাল ৬৪৫১ বছৰ ৩ মাহ।

চলিনাচ

(Salin 52. 5.)

পিতৃ ডায়োনীচচে পোনপ্ৰথমবাৰ ভাৰতবৰ্ষ আক্ৰমণ কৰিছিল আৰু তেৱেঁই প্ৰথমবাৰৰ বাবে ভাৰতীয়সকলক পৰাজিত কৰি বিজয়ীৰ সন্মান লাভ কৰে। এওঁৰ সময়ৰ পৰা চিকন্দৰ শ্বাহৰ সময়লৈকে ৩ মাহ অধিক ৬৪৫১ বছৰ। এই সময়ছোৱাত ১৫৩ জন ৰজাই ৰাজত্ব কৰিছিল। তেওঁলোকৰ নাম গণনা কৰি এই সময় পোৱা গৈছে।

৫১ সংখ্যক অংশ
(Phlegon. *Mirab.* 33.)

পাণ্ড্যদেশ

মেগাস্থেনীচে কৈছে পাণ্ড্যদেশৰ নাৰীসকলে ছয় বছৰ বয়সতেই সন্তান
প্ৰসৱ কৰে।

কিছুমান সন্দেহজনক অংশ

৫২ সংখ্যক অংশ

এলিয়ান

(Plin. Hist. Nat. IX. 55.)

হাতী

হাতীয়ে সচৰাচৰ কেৱল আহাৰৰ সময়তহে জলপান কৰে। কিন্তু যেতিয়া যুদ্ধৰ বাবে পৰিশ্ৰম কৰিবলগীয়া হয়, তেতিয়া তেওঁলোকক মদ খুৱাই দিয়া হয়। এই মদ আঙুৰৰ পৰা প্ৰস্তুত কৰা নহয়, ধান আৰু নলৰ পৰা প্ৰস্তুত। হাতীৰ পৰিচালকসকলে আগে আগে গৈ এওঁলোকৰ বাবে ফুল সংগ্ৰহ কৰে, কাৰণ এওঁলোক অত্যন্ত সুগন্ধীপ্ৰিয়। সেইবাবে সুগন্ধীৰ সাহায্যত শিক্ষা দিবৰ বাবে তেওঁলোকক এইবোৰক পথাৰলৈ লৈ যায়। হাতীয়ে গন্ধ অনুসৰি ফুল নিৰ্বাচন কৰে আৰু পৰিচালকে তেওঁৰ সন্মুখত যি ফুলৰ পাত্ৰ ধৰে, তাতে সংগৃহীত ফুল নিক্ষেপ কৰে। পাত্ৰ সম্পূৰ্ণ হ'লে আৰু ফুল তোলাৰ দৰে শস্য কটা পৰ্ব সমাপ্ত হ'লে হাতীয়ে স্নান কৰে আৰু বিলাসী পুৰুষৰ দৰে আনন্দেৰে স্নান সন্তোগ কৰে। স্নানৰ পিছত হাতী ফুলৰ বাবে আকুল হয় আৰু তাক অনাত পলম হ'লে গৰ্জন কৰিবলৈ ধৰে। সংগৃহীত সকলোবোৰ ফুল তাৰ সন্মুখত নাৰাখিলে তেওঁ কোনোপধ্যেই আহাৰ গ্ৰহণ নকৰে। ফুল পালে তাক পাত্ৰৰ পৰা শুৰেৰে তুলি বাসস্থানৰ চাৰিওফালে ছটিয়াই দিয়ে আৰু ক'বলৈ গ'লে ফুলৰ সৌৰভেৰে নিজৰ খাদ্য সুস্বাদু কৰি তোলে। হাতীয়ে শয়ন কৰা স্থানতো এইদৰে ফুল ছটিয়ায়। কাৰণ তেওঁ সুখেৰে টোপনি যাব বিচাৰে। ভাৰতীয় হাতীৰ উচ্চতা ৯ হাত আৰু

ইয়াৰ বিস্তাৰ ৫ হাত। সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰত প্ৰাচ্য নামৰ হাতীয়েই সকলোতকৈ
বৃহৎ, তাৰ পিছতেই তক্ষশীলাৰ হাতী।

(এই অংশ মেগাষ্ট্ৰেনীচৰ পৰা সংগৃহীত। এইধৰে ধাৰণা কৰিবৰ মূল কাৰণ তাৰ বৰ্ণনাৰ
বিষয়। দ্বিতীয় কাৰণ ইয়াৰ পূৰ্ববৰ্তী (৩৮ সংখ্যক অংশ) আৰু পৰবৰ্তী (৩৫ সংখ্যক
অংশ) স্থল দুটা এলিয়ানে নিশ্চয় মেগাষ্ট্ৰেনীচৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰিছে।- শোৱানবেক)

৫৩ সংখ্যক অংশ
এলিয়ান
(Plin. Hist. Nat. IX. 55.)

এটা বগা হাতী

এজন ভাৰতীয় হাতীচালকে এটা বগা হাতী পোৱালি দেখিবলৈ পাই
শৈশৱ কালতেই তাক ঘৰলৈ লৈ যায় আৰু লালন পালন কৰি তাক ক্ৰমশঃ
পোহ মনায় আৰু তাৰ পিঠিত উঠিবলৈ আৰম্ভ কৰে। হাতীটোৰ প্ৰতি তেওঁ
অত্যন্ত অনুৰক্ত হৈছিল, হাতীটোও পালকৰ প্ৰতি অনুৰক্ত হৈছিল আৰু নিজৰ
অনুৰাগেৰে পালকক তাৰ বাবে পুৰস্কাৰ প্ৰদান কৰিছিল। তেতিয়া ভাৰতীয় ৰজাই
এই হাতীটোৰ কথা শুনি তাক পাবলৈ ব্যাকুল হৈ পৰিল। কিন্তু হাতীৰ পালকজনে
প্ৰেমজনিত ঈৰ্ষাবশতঃ আৰু আনজন তাৰ স্বামী হ'ব- এই ভাৱনাত কষ্ট পাই
হাতীটো প্ৰদান কৰিবলৈ অমান্তি হয় আৰু তাত আৰোহণ কৰি দ্ৰুতগতিত
মৰুভূমিৰ ফালে গুচি যায়। এই কাৰ্যত ৰজা অতিশয় ক্ৰোধাধ্বিত হ'ল আৰু
হাতীটো ধৰিবৰ বাবে মানুহ পঠিয়ালে আৰু আদেশ কৰিলে যে দণ্ডপ্ৰাপ্তিৰ বাবে
হাতীটোৰ মালিকক যেন তেওঁৰ ওচৰলৈ লৈ অনা হয়। অনুচৰসকলে হাতীৰ
মালিকক পাই ৰাজাৰ পালন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে, কিন্তু তেওঁ ৰাজাৰ
পালন নকৰি হাতীৰ পিঠিৰ পৰাই তেওঁলোকক আক্ৰমণ কৰিলে। হাতীটোও
অন্যায়ৰ বলি হোৱা প্ৰভুৰ বাবে যুদ্ধ কৰিবলৈ ধৰিলে। শেষত সেই ব্যক্তি যেতিয়া
আহত হৈ মাটিত পৰি গ'ল, তেতিয়া যুদ্ধক্ষেত্ৰত যেনেদৰে ভূপতিত সৈন্যৰ
দুইফালে দুজনে থিয় হৈ আহত সৈন্যক ঢাল আৰু তৰোৱালৰ আঘাতৰ পৰা
ৰক্ষা কৰে, তেনেদৰে হাতীটোও তেওঁৰ আহত মালিকৰ ৰক্ষা কৰাৰ বাবে

দণ্ডায়মান হৈ বহুতকে আহত কৰে আৰু বাকীসকলক পলাই যাবলৈ বাধ্য কৰে। তাৰ পিছত হাতীটোৱে তেওঁক শুৰেৰে পিঠিত তুলি লৈ গৃহাভিমুখী হ'ল আৰু বিশ্বস্ত বন্ধুই যেনেদৰে ওচৰতে বাস কৰে, তেনেদৰে তেওঁৰ ওচৰতে থাকি তেওঁৰ প্ৰতি সহৃদয়তা প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ ধৰিলে। (হে পাপীষ্ঠ মানৱসকল, তোমালোকে সদায়েই বন্ধন পাত্ৰৰ সংগীত শুনি নৃত্য কৰা আৰু আহাৰৰ আনন্দত বিহ্বল হোৱা কিছু বিপদৰ কালত তোমালোক বিশ্বাসঘাতক- তোমালোক বৃথা, নিৰৰ্থক, বন্ধুত্বৰ নামত কলঙ্ক লেপন কৰি থাকা)।

৫৪ সংখ্যক অংশ

ভক্তি অৰিজেন

(Pseudo-Origen, Pholosoph. 24. Ed. Delarue.
Paris. 1733, Vol I. p. 904.)

ব্রাহ্মণসকল আৰু তেওঁলোকৰ দৰ্শন

ভাৰতবৰ্ষত ব্রাহ্মণসকলৰ মাজত এক শ্ৰেণীৰ সন্ন্যাসী (Philosophoi) আছে, তেওঁলোকে স্বতন্ত্ৰ জীৱন যাপন কৰে মাছ, মাংস আৰু জুইত বনোৱা খাদ্য নাখায়, ফলাহাৰ কৰিয়েই সন্তুষ্ট থাকে, তাকো গছৰ পৰা পাৰি নাখায়, কিন্তু যিবোৰ ফল গছৰ পৰা সৰি মাটিত পৰে তাকেই সংগ্ৰহ কৰে আৰু তুংগভদ্রা (Tagabena) নদীৰ পানী পিয়ে। তেওঁলোকে আজীৱন নগ্ন দেহেৰে বিচৰণ কৰে, তেওঁলোকে কয় যে ঈশ্বৰে আত্মাৰ পৰিচ্ছদৰূপে এই দেহৰ সৃষ্টি কৰিছে। তেওঁলোকে কয় যি ঈশ্বৰ জ্যোতিঃ, আমি যি জ্যোতিঃক চকুৰে দেখিবলৈ পাওঁ ই সেই জ্যোতি নহয়, কিম্বা সূৰ্য বা অগ্নিও নহয়, কিন্তু এওঁলোকৰ ওচৰত ঈশ্বৰ বাক্য (Logos), তেওঁ উচ্চাৰিত বাক্য নহয়, কিন্তু প্ৰজ্ঞাৰ বাক্য, ইয়াৰ সাহায্যতেই জ্ঞানীসকলে নিগূঢ় ৰহস্যৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰে। এই জ্যোতিঃকেই তেওঁলোকে ঈশ্বৰ বুলি মানে, কিন্তু ব্রাহ্মণসকলেই তাক জানিব পাৰে, কাৰণ তেওঁলোকেই একমাত্ৰ অহংকাৰ দূৰ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে, এই অহংকাৰেই আত্মাৰ শেষ কোষ। তেওঁলোকে মৃত্যুক একেবাৰে তুচ্ছ জ্ঞান কৰে আৰু আমি আগতেই কৈছোঁ যে তেওঁলোকে বিশেষ শব্দৰে সৈতে ঈশ্বৰৰ নাম জপ কৰে আৰু তেওঁৰ স্তুতি কীৰ্তন কৰে। তেওঁলোকে বিবাহ নকৰে, তেওঁলোকৰ পুত্ৰ-কন্যা নাই। যিসকলে ঈদৃশ জীৱনৰ বাবে আগ্ৰহান্বিত হয়,

তেওঁলোকে নদী পাৰ হৈ সিপাৰৰ দেশৰ পৰা তেওঁলোকৰ ওচৰলৈ আগমন কৰে আৰু আজীৱন তেওঁলোকৰ সৈতে বাস কৰে, কেতিয়াও স্বদেশলৈ প্ৰত্যাগমন নকৰে। এওঁলোককো ব্ৰাহ্মণ বুলি কয়। কিন্তু এওঁলোকে সন্ন্যাসীৰ দৰে জীৱন যাপন নকৰে, কাৰণ সেই দেশত বহুত নাৰী আছে, সেই দেশৰ অধিবাসীসকল সেই নাৰীসকলৰ গৰ্ভজাত, তেওঁলোকে সেই নাৰীৰ গৰ্ভত সন্তান উৎপাদন কৰে।

এই যে বাক্য, যাক তেওঁলোকে ঈশ্বৰ বুলি কৈ থাকে, তেওঁলোকৰ মতে এই বাক্য দেহবিশিষ্ট। লোকে যেনেদৰে ৰেচমৰ বস্ত্ৰ পৰিধান কৰে, তেনেকৈ ই ইয়াৰ বহিৰাবৰণ দেহেৰে আচ্ছাদিত কৰে। যি দেহেৰে ই আবৃত হৈ থাকে, তাক পৰিত্যাগ কৰিলেই ই দৃষ্টিগোচৰ হয়। ব্ৰাহ্মণসকলে কয় এওঁলোকৰ আৱৰণ এই দেহত সংগ্ৰাম চলিছে আৰু তেওঁলোকৰ বিবেচনাত এই দেহ সংগ্ৰামেৰে পৰিপূৰ্ণ। আমি আগতেই কৈছোঁ, সৈন্যসকলে যেনেকৈ যুদ্ধক্ষেত্ৰত শত্ৰুৰ সৈতে সংগ্ৰাম কৰে, তেওঁলোকেও তেনেকৈ দেহৰ সৈতে সংগ্ৰাম কৰে। তেওঁলোকে আকৌ কয় যে সকলো মানুহেই যুদ্ধত পৰাজিত হোৱা বন্দীৰ দৰে, নিজৰ নিজৰ অন্তৰ্নিহিত ৰিপুৰ দাস, ৰিপুসমূহ হ'ল - কাম, ক্ৰোধ, লোভ, হৰ্ষ, বিষাদ, আসক্তি আৰু এনেকুৱা আন আন। যি ব্যক্তিয়ে এই ৰিপুসমূহক জয় কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে, কেৱল তেৱেঁই ঈশ্বৰৰ ওচৰলৈ গমন কৰিব পাৰে। এইবাবেই ব্ৰাহ্মণসকলে দণ্ডমীচক দেৱতা বুলি মানে, কাৰণ তেওঁ দেহৰ সৈতে কৰা সংগ্ৰামত জয়লাভ কৰিছিল। আনকথাত তেওঁলোকে কলনচৰ নিন্দা কৰে, কাৰণ তেওঁ পাষণ্ডৰ দৰে জ্ঞানৰ পথ পৰিহাৰ কৰিছিল।

গতিকে যেনেদৰে মাছে পানীৰ পৰা জপিয়াই বায়ুৰ মাজলৈ আহি সূৰ্যলোক দেখিবলৈ পায়, সেইদৰে ব্ৰাহ্মণসকলে দেহবিমুক্ত হৈ সেই আলোক দৰ্শন কৰে।

৫৫ সংখ্যক অংশ

পালাডিয়াচ

(Pallad. de Bragmanibus, pp. 8, 20, et seq. Ed.
Londin.1688.)

(Camerar. libell. gnomolog. pp. 116, 124. et seq.)

কলনচ আৰু মন্দনিচ

ব্রাহ্মণসকলে দৈবাৎ যি ফল পায় আৰু মাটিত যিবোৰ বনৰীয়া উদ্ভিজ্জ
নিজে নিজেই গজি উঠে, তাকেই আহাৰ হিচাবে গ্ৰহণ কৰে আৰু জল পান
কৰে। তেওঁলোকে হাবিত বিচৰণ কৰে আৰু বৰ্জলক বিচনা কৰি নিদ্রা যায়।

তোমালোকৰ কপট বন্ধু কলনচৰো এই ধৰ্মমতেই আছিল কিন্তু আমি
তেওঁক পদলেহন কৰোঁ। তেওঁ যদিও তোমালোকৰ সকলোপ্ৰকাৰ অকল্যাণৰ
মূল কাৰণ, তথাপি তোমালোকে তেওঁক পূজা আৰু সন্মান কৰি থাকা। কিন্তু
আমি তেওঁক অকৰ্মণ্য বুলি ঘৃণাত দূৰ কৰি দিছোঁ। কাৰণ আমি যিবোৰ পদদলিত
কৰোঁ, অৰ্থলোভী কলনচ তাতেই মুগ্ধ, কলনচ তোমালোকৰ অন্তঃসাৰশূন্য বন্ধু,
আমাৰ বন্ধু নহয়, তেওঁ দুখী, নিতান্তই দুৰ্দৰ্শাগ্ৰস্ত ব্যক্তিৰ তুলনাত কৃপাৰ পাত্ৰ,
কাৰণ তেওঁ অৰ্থ লিপ্সাত বিভ্রান্ত হৈ নিজৰ আত্মাক হেৰুৱাইছে। সেইবাবেই
তেওঁ আমাৰ উপযুক্ত বা ঈশ্বৰৰ সৈতে বন্ধুত্বৰ উপযুক্ত বুলি প্ৰতীয়মান হোৱা
নাই। গতিকে তেওঁ হাবিত নিশ্চিন্তমনে আনন্দপূৰ্ণ জীৱন যাপন কৰি সন্তুষ্ট হৈ

থাকিব পৰা নাই। ঐহিক জীৱনৰ অৱসানত তেওঁৰ আশা ভৰষা বুলিবলৈও একো নাছিল, কাৰণ অৰ্থলোভত তেওঁ নিজৰ দৰিদ্ৰ আত্মটোক হত্যা কৰিছিল।

কিন্তু আমৰ মাজত দন্দমিচ নামৰ এজন আছে, তেওঁ হাবিত পৰ্ণশয্যা শয়ন কৰে, তেওঁৰ ওচৰত শান্তিৰ নিজৰা বৰ্তমান, শিশুই যেনেদৰে মাতৃস্তন পান কৰে, তেওঁ তেনেকৈ তাৰ বাৰি পান কৰে।

ৰজা চিকন্দৰে এই সকলোবোৰ কথা শুনি এই সম্প্ৰদায়ৰ ধৰ্মমত শিক্ষা লবৰ উদ্দেশ্যে দন্দমিচক মাতি পঠিয়ালে, কাৰণ তেৱেঁই এই সম্প্ৰদায়ৰ গুৰু আৰু শিক্ষক আছিল।

অনীচিদ্ৰাটীচক তেওঁক আনিবৰ বাবে প্ৰেৰণ কৰা হ'ল। তেওঁ মহাত্মা দন্দমিচৰ ওচৰলৈ গৈ ক'লে, “হে ব্ৰাহ্মণকুলৰ শিক্ষক, কল্যাণ হওক। মহান দেৱতা জীয়েচৰ পুত্ৰ ৰজা চিকন্দৰে আপোনাক মাতি পঠিয়াইছে। আপুনি তাৰ ওচৰলৈ গ'লে প্ৰচুৰ মহাৰ্ঘ্য উপঢৌকন প্ৰাপ্ত হ'ব, কিন্তু যদি নাযায়, তেন্তে তেওঁ আপোনাৰ শিৰোচ্ছেদ কৰিব।”

দন্দমিচে মিচিকিয়া হাঁহি মাৰি সকলো কথা শুনিলে, তেওঁ পৰ্ণশয্যাৰ পৰা মূৰটোও নুতুলিলে, কিন্তু তাত শুই থকা অৱস্থাৰ পৰাই ঘূৰাৰে সৈতে প্ৰত্যুত্তৰ দিলে, “মহান ৰজা পৰমেশ্বৰে কেতিয়াও স্পৰ্ধাপ্ৰসূত অন্যায়াৰ সৃষ্টি নকৰে। তেওঁ, আলোক, শান্তি, প্ৰাণ, বায়ু, মানৱদেহ আৰু আত্মাৰ সৃষ্টিকৰ্তা। মৃত্যুই যেতিয়া সেইবোৰক মুক্ত কৰি দিয়ে, তেতিয়া তেওঁ সেইবোৰক গ্ৰহণ কৰে, কাৰণ তেওঁ বাসনাৰ অধীন নহয়। একমাত্ৰ তেৱেঁই আমাৰ প্ৰভু আৰু দেৱতা, তেওঁ নৰহত্যা ঘিণ কৰে আৰু কাহানিও যুদ্ধৰ বাবে কাকো উত্তেজিত নকৰে। চিকন্দৰ ঈশ্বৰ নহয়, কিয়নো তেওঁৰো মৃত্যু হ'ব। আৰু যিজনে এতিয়া টিবেৰবোৱাচ নদীৰ সিপাৰে উপস্থিত হ'বলৈ আৰু সমগ্ৰ পৃথিৱীৰ সিংহাসনত প্ৰতিষ্ঠিত হ'ব পৰা নাই, তেওঁ কেনেকৈ বিশ্বৰ প্ৰভু হ'ব পাৰে? চিকন্দৰে এতিয়াও সোঁশৰীৰে পাতালত প্ৰৱেশ কৰা নাই, পৃথিৱীৰ মাজভাগত সূৰ্যৰ যি ভ্ৰমণ পথ, তাক তেওঁ নাজানে, আৰু পৃথিৱীৰ প্ৰান্তভাগত যিসকল জাতিয়ে বাস কৰে, তেওঁ তেওঁলোকৰ নামো কেতিয়াও শুনা নাই। এতিয়া তেওঁৰ যিখন ৰাজ্য আছে, তাত যদি তেওঁৰ তৃপ্তি নহয়, তেন্তে তেওঁ গঙ্গা নদীৰ সিপাৰে গুচি যাওক, গঙ্গাৰ

ইপাৰৱৰ্তী ভূভাগ যদি তেওঁৰ বাবে সঙ্কীৰ্ণ হয়, তেওঁ সিপাৰে এনে দেশ পাব য'ত সকলো লোকেই বসবাস কৰিব পাৰিব। চিকন্দৰে যি দিব বিচাৰিছে আৰু যি উপটৌকন দিবলৈ প্ৰতিশ্ৰুতিৱদ্ধ হৈছে, সেই আটাইবোৰ মোৰ বাবে অকিঞ্চিতকৰ। এই পাতবোৰেই মোৰ ঘৰ, পুষ্পপল্লৱ শোভিত এই উদ্ভিজ্জ মোৰ উপাদেয় খাদ্য, জল মোৰ পানীয়, মোৰ বাবে এই আটাইবোৰেই মনোৰম, মূল্যবান আৰু প্ৰয়োজনীয় আৰু সমস্ত বিষয় সম্পত্তি, মানুহে আকুল হৈ পৰম যত্নৰে সৈতে যাক সঞ্চিত কৰে, সঞ্চয়ীৰ বিনাশৰ কাৰণ, তাত দুখৰ বাহিৰে আন একোৱেই নাই, মানুহ মায়েই এই দুখেৰে পৰিপূৰ্ণ। মই এতিয়া বনৰীয়া পাত্ৰত শয়ন কৰি নিদ্ৰা যাওঁ, যিহেতু মোৰ ৰক্ষা কৰিবলৈ একোৱেই নাই, কিন্তু মই যদি সোণ ৰক্ষা কৰিব লাগিলেহেঁতেন, তেন্তে টোপনি দূৰলৈ পলাই গ'লহেঁতেন। মাতৃয়ে যেনেকৈ সন্তানক দুখ দি়ে, তেনেকৈ এই পৃথিৱীয়ে মোক প্ৰয়োজনীয় আটাইখিনিয়েই দিছে। মই য'লৈকে ইচ্ছা যাওঁ, মই কোনো কাৰণতেই উদ্ভিগ্ন নহওঁ আৰু মই কাৰোৱেই অধীন নহওঁ। চিকন্দৰে যদি মোৰ শিৰোচ্ছেদ কৰে, তেওঁ মোৰ আত্মাক বিনাশ কৰিব নোৱাৰিব। কেৱল মোৰ নীৰৱ মূৰটোৱেই পৰি থাকিব, কিন্তু আত্মা, পৃথিৱীৰ পৰা যি দেহ গৃহীত হৈছিল, জীৰ্ণ বস্ত্ৰৰ দৰে তাক পৃথিৱীতেই পৰিত্যাগ কৰি নিজৰ প্ৰভুৰ ওচৰলৈ গমন কৰিব। মই তেতিয়া আত্মাকাপে ঈশ্বৰৰ ওচৰত থাকিম। তেৱেঁই মোৰ দেহ আচ্ছাদিত কৰি পৃথিৱীলৈ প্ৰেৰণ কৰিছে, তেওঁ দেখিব বিচাৰে, আমি ইহলোকত তেওঁৰেই হৈ জীৱন ধাৰণ কৰোঁ নে নকৰোঁ। যেতিয়া আমি তেওঁৰ ওচৰলৈ যাম, তেতিয়া তেওঁ জীৱনৰ বিৱৰণ বিচাৰিব, কাৰণ তেওঁ সমুদায় অন্যায় আৰু অত্যাচাৰৰ বিচাৰকৰ্তা, আৰু অন্যায়পীড়িত জনগণৰ ত্ৰন্দন অত্যাচাৰীৰ দণ্ডলৈ পৰিণত হয়।

গতিকে যিসকলে ধন, সোণ আৰু ঐশ্বৰ্যৰ বাবে লালায়িত আৰু মৃত্যুভয়ত ভীত, চিকন্দৰে তেওঁলোককেই এইদৰে বিভীষিকা প্ৰদৰ্শন কৰক, কিয়নো মোৰ বিৰুদ্ধে এই দুয়োপাট অস্ত্ৰই ব্যৰ্থ, কাৰণ ব্ৰাহ্মণসকলে ধনৰ আকাঙ্ক্ষা নকৰে আৰু তেওঁলোকে মৃত্যুকো ভয় নকৰে। তেন্তে যোৱা চিকন্দৰক কোৱাগৈ, “আপোনাৰ কোনো বস্ত্ৰেই দন্দমিচৰ বাবে আৱশ্যকীয় নহয়। গতিকে তেওঁ আপোনাৰ ওচৰলৈ নাহিব। কিন্তু আপোনাক যদি দন্দমিচৰ আৱশ্যক হয়, তেন্তে আপুনি তেওঁৰ ওচৰলৈ যাব পাৰে।”

চিকন্দৰে অনীচিক্ৰণটীচৰ মুখেৰে এই আটাইবোৰ কথা শুনি তেওঁক চাবলৈ অধিক ব্যগ্ৰ হৈ পৰিল, কাৰণ এই নগ্নদেহ বৃদ্ধই বহুজাতিৰ বিজেতা চিকন্দৰক পৰাজিত কৰিছে।

৫৫ সংখ্যক অংশ । খ।

আম্ভ্ৰোচিয়াচ

(Ambrosius. De Moribus Brachmanorum, pp. 62,
68 et seq. Ed. Pallad. Londin. 1688)

কলনচ আৰু মন্দনিচ

ব্রাহ্মণসকলে গোবাদী পশুৰ দৰে মাটিৰ ওপৰত পৰি থকা অৱস্থাত
যি পায়, যেনে বৃক্ষপত্ৰ আৰু বনৰীয়া উদ্ভিজ্জ, তাকেই ভক্ষণ কৰে।

কলনচ তোমালোকৰ বন্ধু কিন্তু তেওঁ আমাৰ দ্বাৰা ঘৃণিত আৰু
পদদলিত। তেৱেঁইতো তোমালোকৰ বিবিধ অকল্যাণৰ নিদান অথচ তেওঁ
তোমালোকৰ দ্বাৰা পূজিত হৈছে, কিন্তু আমি তেওঁক অপদাৰ্থ বুলি বাহিৰ কৰি
দিছোঁ। আমি যিবোৰ বস্তুৰ অৱেষণ কেতিয়াও নকৰোঁ, অৰ্থলোভৰ বাবে কলনচে
তাতেই আনন্দ পায়। কিন্তু তেওঁ কেতিয়াও আমাৰ নাছিল, তেওঁ এনে এজন
ব্যক্তি যিয়ে হতভাগ্যৰ দৰে নিজৰ আত্মক আহত আৰু বিনষ্ট কৰিছে। সেইবাবে
তেওঁ স্পষ্টভাৱে আমাৰ বা ঈশ্বৰৰ বন্ধু হ'বৰ অযোগ্য। তেওঁ ইহ জীৱনত বনত
শান্তিৰে জীৱন নিৰ্বাহৰ উপযুক্ত নাছিল, আৰু ভৱিষ্যতে যি গৌৰৱৰ প্ৰতিষ্ঠিত
হ'ব তাকো তেওঁ আশা কৰিব নোৱাৰে।

চিকন্দৰ শ্বাহে যেতিয়া বনলৈ যাত্ৰা কৰে, তেতিয়া ইয়াৰ মাজেৰে যোৱাৰ
সমত তেওঁ দন্দমিচক দেখিবলৈ পোৱা নাছিল।

গতিকে যেতিয়া পূৰ্বোক্ত দূত দন্দমিচৰ ওচৰত উপস্থিত হ'ল, তেতিয়া তেওঁ তেওঁক সম্বোধন কৰি ক'লে, “মহান জুপিটাৰৰ পুত্ৰ, মানৱ জাতিৰ প্ৰভু, সম্ৰাট চিকন্দৰে আদেশ কৰিছে যে আপুনি অতি শীঘ্ৰেই তেওঁৰ ওচৰত গৈ উপস্থিত হ'ব। যদি আপুনি যায়, তেওঁ আপোনাক বহু উপঢৌকন উপহাৰ দিব, কিন্তু আপুনি যদি যাবলৈ অস্বীকাৰ কৰে, আপোনাৰ আত্মপৰিচয়ৰ দণ্ডস্বৰূপে তেওঁ আপোনাৰ শিৰচ্ছেদ কৰিব।”

এইবোৰ বাক্য যেতিয়া দন্দমিচৰ কাণত প্ৰৱেশ কৰিলে, তেতিয়া তেওঁ যি পৰ্ণশয্যাৰ শয়ন কৰি আছিল, তাৰ পৰা নুঠিল, কিন্তু শয়নৰত অৱস্থাতে স্মিত হাঁহি মাৰি উত্তৰ দিলে, “মহীয়ান পৰমেশ্বৰ কাৰোৱেই অপকাৰ কৰিব নাজানে, তেওঁ তেওঁলোকক জীৱনৰ আলোক প্ৰত্যাৰ্পণ কৰে। গতিকে তেৱেঁই মোৰ একমাত্ৰ প্ৰভু যিয়ে নৰহত্যা নিষিদ্ধ কৰিছে আৰু যুদ্ধৰ বাবে কেতিয়াও কাকো উত্তেজিত নকৰে। কিন্তু চিকন্দৰ কেতিয়াও ঈশ্বৰ নহয়, কিয়নো তেৱেঁ মৃত্যুমুখত পতিত হ'ব। যিজনে এতিয়াও টিবেৰবোৱাচ (Tiberoboa) নদী পাৰ হ'ব পৰা নাই, সমগ্ৰ পৃথিৱীত বাসস্থান নিৰ্মাণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হোৱা নাই, তেওঁ কেনেকৈ পৃথিৱীৰ প্ৰভু হ'ব? চিকন্দৰে এতিয়াও সশৰীৰে পাতালত প্ৰৱেশ কৰা নাই, জগতৰ মধ্যভাগত সূৰ্যৰ অয়নকক্ষ দৰ্শন কৰা নাই- তেওঁ আকৌ কেনেকৈ ঈশ্বৰ হ'ব? গতিকে বহু জাতিয়ে আজিলৈকে তেওঁৰ নামটো পৰ্যন্ত শুনা নাই। কিন্তু নিজৰ দ্বাৰা অধিকৃত ভূমি যদি তেওঁৰ নাটনি নহয়, তেন্তে তেওঁ আমাৰ নদী পাৰ হওক তাৰ পিছত তেওঁ এনে দেশ পাব, যিয়ে মানুহৰ আহাৰ যোগাবলৈ সমৰ্থ। চিকন্দৰ শ্বাহ কিছু দিবলৈ ইচ্ছা কৰিছে, যিগি বা সেইবোৰ দিয়ে, মোৰ বাবে সেইবোৰ অকিঞ্চিৎকৰ। কাৰণ মোৰ পত্ৰ মোৰ বাসগৃহ, মই ওচৰে পাজৰে যি উদ্ভিজ্জ পাওঁ, তাকেই খাওঁ আৰু জল পান কৰোঁ। আন কিছুমান লোকে কঠোৰ পৰিশ্ৰমেৰে যি সংগ্ৰহ কৰে, মোৰ বাবে সেয়া তেনেই তুচ্ছ, কিয়নো সেইবোৰ ধ্বংসশীল, আৰু যিসকলে তাক পাবৰ বাবে প্ৰাৰ্থনা কৰি আৰু যিসকলে তাক লাভ কৰে, সেইসকলৰ পক্ষে এয়া দুখনৰ কাৰক। গতিকে মই এতিয়া নিৰুদ্ধেগেৰে বিশ্রাম কৰিছোঁ, চকু মুদিলেও মই একোৱেই বন্ধাৰ বাবে চিন্তা কৰিব নালাগে। যদি মই সোণ ৰাখিবলৈ বিচাৰোঁ, তেন্তে মোৰ নিদ্ৰা হৰণ হ'ব। মাতৃয়ে যেনেকৈ সন্তানক দুগ্ধ দিয়ে, তেনেকৈ পৃথিৱীয়ে মোৰ সমুদায় দুখ মোচন কৰে। মই য'লৈকে যাবলৈ বিচাৰোঁ যাওঁ, কিন্তু যদি কোনো স্থানলৈ

যাবলৈ ইচ্ছা নকৰোঁ, কোনো দুশ্চিন্তাই মোক যাবলৈ বাধ্য কৰিব নোৱাৰে। যদি তেওঁ মোৰ শিৰোচ্ছেদ কৰিব বিচাৰে, মোপ আত্মা হনন কৰিব নোৱাৰিব। তেওঁ মাত্ৰ ভূপতিত হোৱা মূৰটো ল'ব, কিন্তু গমনোদ্যত আত্মা এটুকুৰা বস্ত্ৰখণ্ডৰ দৰে সেই মূৰ ত্যাগ কৰিব, তেওঁ যি পৃথিৱীৰ পৰা তাক গ্ৰহণ কৰিছিল, তাকেই ইয়াক প্ৰত্যাৰ্পণ কৰিব। কিন্তু মই যেতিয়া আত্মা হম, তেতিয়া যি ঈশ্বৰে আত্মাক এই দেহেৰে আবৃত কৰিছে তাৰ কাষলৈ যাব। যেতিয়া তেওঁ আমাক দেহত আচ্ছাদিত কৰিছিল, তেতিয়া তেওঁৰ এই অভিপ্ৰায় আছিল যে তেওঁ দেখিব তাৰ পৰা অৱতীৰ্ণ হৈ আমি ইহলোকৰ কিদৰে জীৱন কটাব। আৰু আমি যেতিয়া তেওঁৰ ওচৰলৈ উভতি যাম, তেতিয়া তেওঁ আমাৰ ওচৰত জীৱনৰ হিচাব বিচাৰিব। তেওঁৰ ওচৰত থিয় হৈ থাকি মই মোৰ অপৰাধ নিৰীক্ষণ কৰিম আৰু যিসকলে মোৰ অপৰাধ কৰিছিল, তেওঁলোকৰ বিচাৰো পৰ্যবেক্ষণ কৰিম। কাৰণ উৎপীড়িতৰ দীৰ্ঘনিশ্বাস আৰু ত্ৰন্দন উৎপীড়কৰ দণ্ডত পৰিণত হয়।

“যিসকলে ধন আকাঙ্ক্ষা কৰে নাইবা মৃত্যুক ভয় কৰে, চিকন্দৰে তেওঁলোকক এইবোৰ বিভীষিকা প্ৰদৰ্শন কৰক- মই ধন আৰু মৃত্যু উভয়কে তুচ্ছ জ্ঞান কৰোঁ, কাৰণ ব্ৰাহ্মণসকলে সোণৰ লোভ নকৰে, আৰু মৃত্যুকো ভয় নাপায়। গতিকে যোৱাগৈ, চিকন্দৰক কোৱা দন্দমিচে আপোনাৰ পৰা একোৱেই নিবিচাৰে, কিন্তু যদি আপুনি বিচাৰে যে আপোনাৰ তেওঁক প্ৰয়োজন আছে, তেন্তে তেওঁৰ ওচৰলৈ যাবলৈ ঘৃণাবোধ নকৰিব।

যেতিয়া চিকন্দৰে দোভাষীৰ মুখত এইবোৰ কথা শুনিবলৈ পালে, তেতিয়া তেওঁ এনে এজন ব্যক্তিক দেখিবৰ বাবে ব্যগ্ৰ হৈ উঠিল। কাৰণ যিজনে বহু জাতিক জয় কৰিছে, সেই তেওঁক এজন নগ্ন সন্ন্যাসীয়ে পৰাভূত কৰিলে।

৫৬ সংখ্যক অংশ
প্লীনি
(Plin. Hist. Ind. VI. 21. 8-23. II.)

ভাৰতীয় জাতিসমূহৰ নিৰ্ঘণ্ট

এই স্থান (অৰ্থাৎ বিপাশা)ৰ পৰা চেলিউকচ নিকাটৰৰ পক্ষে যিবোৰ পৰিভ্ৰমণ সম্পন্ন হৈছিল, সি এই শতদ্ৰু (Hesidrus) পৰ্যন্ত ১৬৮ মাইল আৰু যমুনা (Jomanes) পৰ্যন্ত ঐ। (কোনো কোনো কিতাপত ৫ মাইলৰ অধিক) তাৰ পৰা গঙ্গা পৰ্যন্ত ১১২ মাইল। ৰাধাপুৰ (Rhodapha) পৰ্যন্ত ১১৯ মাইল। আন কোনোবাই আই দূৰত্ব ৩২৫ মাইল বুলি কয়। কালীনিপক্ষ (Kalinipaxa) নগৰলৈ ১৬৭.৫ মাইল। আনৰ মতে ২৬৫ মাইল। তাৰ পৰা গঙ্গা যমুনাৰ সঙ্গমলৈ ৬২৫ মাইল। (বহুতেই আৰু ১৩ মাইল অধিক বুলি ক'ব খোজে)। আৰু পাটলিপুত্ৰ (Palibothra) নগৰলৈ ৪২৫ মাইল। গঙ্গাৰ মোহনা পৰ্যন্ত ৭৩৮ মাইল।*

* প্লামীয়ে যিবোৰ ঠাইৰ নাম উল্লেখ কৰিছে, সেই সকলোবোৰ সিন্ধু নদৰ পৰা পাটলিপুত্ৰ পৰ্যন্ত বিস্তৃত ৰাজপথৰ দাঁতিত অৱস্থিত আছিল। কিছুমানে অনুমান কৰে যে ওপৰত উল্লিখিত Rhodapha অনুপ চহৰৰ পৰা ৮ মাইল দূৰৱৰ্তী দাভাই (Dabhai) নামৰ ক্ষুদ্ৰ নগৰ, Kalinipaxa কালীনদীৰ তীৰত অৱস্থিত কোনো নগৰ। এখন নদী কালিন্দী বা কালিনী নামেৰেও পৰিচিত।

M. de St.- Martin উক্ত স্থানবোৰৰ প্ৰকৃত দূৰত্ব স্থিৰ কৰিছে। যেনে- শতদ্ৰুৰ পৰা যমুনা ১৬৮ ৰোমক মাইল।

যমুনাৰ পৰা গঙ্গা ১১২।

তাৰ পৰা ৰাধাপুৰ ১১৯।

পাঠকৰ ধৈৰ্য্যচ্যুতি নকৰি নিম্নলিখিত জাতিবোৰৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। আমি হিমদ (Emodus) পৰ্বতৰ পৰা আৰম্ভ কৰিম। তাৰ আকাংশৰ নাম Imaus দেশীয় ভাষাত অৰ্থ হিমবান্। জাতিবোৰ হ'ল- ইচৰী (Isari), খচীৰ (Cosyri), Izgi, পৰ্বতপৰি Chisiotosagi (কিৰাত), আৰু বহু শাখাত বিভক্ত ব্ৰাহ্মণসকল (Brachmanae), মথ-কলিঙ্গসকল (Maccocalingae) এই জাতিৰ অন্তৰ্গত। পৰ্ণাশা (Prinas) আৰু কৈনচ (Cainas) নদী গঙ্গাত পতিত হৈছে। দুয়োখনেৰেই নাও চলাচল কৰিব পাৰে। কলিঙ্গ (Calingae) জাতি সমুদ্ৰতীৰবাসী। তাৰ উৰ্ধত মন্দ্য (Mandei) আৰু মল্ল (Malli) জাতি। মল্লসকলৰ দেশত মল্ল (Mallus) পৰ্বত, এই সমুদায় ভূভাগৰ সীমা গঙ্গা।

(২২) কিছুমানে কয় এই নদী নীল নদৰ দৰে অজ্ঞাত উৎসৰ পৰা নিৰ্গত হৈছে আৰু তাৰ দৰেই তীৰবৰ্তী অঞ্চলসমূহক প্লাৱিত কৰি থাকে। কিছুমানে কয় যে এই নদী শকদেশীয় পৰ্বতত উৎপন্ন হৈছে। ইয়াত আছে ১৯টা উপনদী, তাৰ ভিতৰত পূৰ্বোল্লিখিত নদীসমূহৰ বাহিৰে গণ্ডকী (Condochats-গণ্ডকৰতী), কুশী (Cosoagus), হিৰণ্যবাহ (Erannoboas) আৰু শোণ (Sonus) নৌচলনৰ উপযোগী। আকৌ আন কিছুমানে কয় যে গঙ্গা উৎপত্তিস্থানৰ পৰাই গভীৰ গৰ্জনেৰে বহিৰ্গত হৈছে আৰু দুৰাৰাহো পৰ্বতৰ মাজেৰে বৈ আহি জনলৈ নামি এটা হুদৰ মাজত প্ৰৱেশ কৰিছে আৰু তাৰ পৰাই ধীৰে ধীৰে প্ৰবাহিত হৈ আছে। ইয়াৰ বিস্তাৰ য'ত ন্যূনতম তাতো ৮ মাইল আৰু গড়ে ১০০ ষ্টাডিয়াম। গভীৰতা ইয়াৰ শেষ ভাগত কোনো স্থানতেই ১০০ ফুটতকৈ কম নহয়। গাঙ্গেয়সকলৰ (Gangarides) দেশত ইয়াৰ শেষভাগ। কলিঙ্গজাতিৰ ৰাজধানী পাৰ্থলিচ (Parthalis) নামে অভিহিত। ৬০,০০০ পদাতিক, ১,০০০ অশ্বাৰোহী আৰু ৭০০ হাতীয়ে যুদ্ধৰ বাবে প্ৰস্তুত থাকি ৰজাক

ঝাজু পথেৰে শতদ্রৱ পৰা ৰাধাপুৰ (Rhodapha) ৩২৫।

ৰাধাপুৰৰ পৰা কালিনীপক্ষ ১৬৭।

শতদ্রৱ পৰা কালিনীপক্ষ ৫৬৫।

কালিনীপক্ষৰ পৰা গঙ্গা-যমুনা সংগম ২২৭।

যমুনা পাৰ হৈ গঙ্গা যমুনা সঙ্গমলৈকে ৬২৫।

গঙ্গা যমুনাৰ সংগমৰ পৰা পাটলিপুত্ৰ পৰ্যন্ত প্ৰকৃতপক্ষে ২৪৮ মাইল। তাৰ পৰা স্থলপথেৰে গঙ্গামুখত অৱস্থিত তাম্ৰলিপি পৰ্যন্ত ৪৮০ ৰোমক মাইল। জলপথেৰে অৱশ্যেই তাৰ তুলনাত কিছু দূৰ হ'ব।- McCrindle

ৰক্ষা কৰে।

ভাৰতীয়সকলে নানাধৰণৰ কৰ্ম কৰি জীৱন যাপন কৰে। কোনোবাই কৃষিভূমি চহ কৰে, কোনোবাই সৈনিকৰ কাম কৰে, কোনোবাই নিজস্ব পণ্য সামগ্ৰী বিক্ৰী কৰে, ধনী আৰু অভিজাত ব্যক্তিসকলে ৰাজ্য শাসন, বিচাৰ আৰু ৰজাৰ সহায়ক হিচাবে কাম কৰে। পঞ্চম আন এক জাতি তেওঁলোকৰ দেশত দৰ্শন বিষয়ে আলোচনা কৰে, ই ধৰ্মৰ অতি নিকটবৰ্তী, এই সম্প্ৰদায়ৰ লোকসকলে স্বেচ্ছাই জ্বলন্ত চিতাত আৰোহণ কৰি প্ৰাণ বিসৰ্জন দিয়ে। এইবোৰৰ বাহিৰে আধা বনৰীয়া এজাতি আছে, তেওঁলোকে সকলো সময়তে শাৰিৰীক শ্ৰমসাধ্য কৰ্মত নিযুক্ত হৈ থাকে। ভাষাৰে তাক বৰ্ণনা কৰিব নোৱাৰি, তেওঁলোকে হাতী চিকাৰ কৰে আৰু তাক বশ মনায়। তেওঁলোকে হাতীৰ দ্বাৰা ভূমি কৰ্ষণ কৰে, তাৰ পিঠিত আৰোহণ কৰে, সেইবোৰকেই তেওঁলোকৰ সম্পত্তি বুলি জ্ঞান কৰে, তেওঁলোকে সেইবোৰক যুদ্ধৰ কামত খটুৱায় আৰু স্বদেশ ৰক্ষাৰ বাবে সেইবোৰৰ সহায়ত যুদ্ধ কৰে। যুদ্ধত নিযুক্ত কৰিবৰ সময়ত তেওঁলোকে সেইবিলাকৰ বয়স, বল আৰু আকাৰৰ ওপৰত দৃষ্টি ৰাখে।

গঙ্গাৰ এটি প্ৰকাণ্ড দ্বীপ আছে। ইয়াত মাত্ৰ এটি জাতিয়েই বাস কৰে। তাৰ নাম মোদকলিঙ্গ (Modogolinga)। তাৰ পিছত মৌতিব (Modubae), মলদ (Molindae), ভৰ (Uberae), আৰু তাৰ মাজত সুদৃশ্য নগৰ, Galmudroesi, Preti, Calissae, Sasuri পঞ্চাল (Passalae), কোলুট (Colubae) Orxulae, অবল (Abalae) আৰু তাম্বলিপ্ত (Taluctae) জাতি অৱস্থিত। এই জাতিসকলৰ ৰজাৰ ৫০,০০০ পদাতিক, ৪,০০০ অশ্বাৰোহী আৰু ৪০০ হাতী যুদ্ধৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰি ৰাখে। এওঁলোকৰ পিছতেই অধিকতৰ পৰাক্ৰান্ত অন্ধজাতি। এওঁলোকৰ বহুসংখ্যক গাঁও আৰু প্ৰাচীৰ আৰু বুৰুজৰদ্বাৰা সুৰক্ষিত ৩০খন নগৰ আছে। আৰু এওঁলোকে ৰজাক ১,০০,০০০ পদাতিক, ২,০০০ অশ্বাৰোহী, ১০০০ হাতী যুদ্ধৰ বাবে ৰজাক যোগান ধৰে। দৰতসকলৰ (Dardae) দেশত প্ৰচুৰ সোণ আৰু সাতকসকলৰ (Satae) দেশত প্ৰচুৰ ৰূপ পোৱা যায়।

কিন্তু কেৱল এই প্ৰদেশতেই কিয়, ক'বলৈ গ'লে কমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষতেই প্ৰাচ্যসকলেই পৰাক্ৰম আৰু প্ৰতিপত্তিত শ্ৰেষ্ঠ। সুবিস্তৃত আৰু মহাঐশ্বৰ্যশালী পাটলিপুত্ৰ তেওঁলোকৰ ৰাজধানী। সেইবাবে কোনো কোনোৱে এই জাতিক আনকি গঙ্গাভাৰতীয় সমগ্ৰ ভূভাগকেই পাটলিপুত্ৰ নামেৰে অভিহিত কৰে। এই

জাতিৰ ৰজাই দৰ্মহা দি ৬,০০,০০০ পদাতিক, ৩০,০০০ অশ্বাৰোহী আৰু ৯,০০০ হাতী ৰাখে। ইয়াৰ পৰাই তেওঁৰ বিপুল ঐশ্বৰ্যৰ বিষয়ে উমান পাব পাৰি।

এই জাতিৰ পিছত কিন্তু আৰু ভিতৰত মন্দ্য আৰু শৱৰ জাতি, তেওঁলোকৰ দেশত মলয় পৰ্বত, তাত শীতকালত ছমাহ উত্তৰফালে আৰু গ্ৰীষ্মকালত ছমাহ দক্ষিণফালে ছাঁ পৰে। বীটনে কৈছে যে এই প্ৰদেশত সপ্তৰ্ষিমণ্ডল বছৰৰ মাজত কেৱল ১৫ দিন দৃষ্টিগোচৰ হয়, মেগাষ্টেনীচে কয় যে ভাৰতবৰ্ষৰ বহু ঠাইতেই এনেকুৱা ঘটনা ঘটে। ভাৰতীয়সকলে দক্ষিণ মেৰুক দ্ৰমচ বোলে। যমুনা নদী পাটলিপুত্ৰসকলৰ দেশেৰে প্ৰবাহিত হৈ মথুৰা (Methora) আৰু কৃষ্ণপুৰ (Carisobora)* মাজেৰে গঙ্গাত মিলিত হৈছে। গঙ্গাৰ দক্ষিণে বাস কৰা অধিবাসীসকল একেই ক'লা বৰণৰ, তাতে সূৰ্যৰ কিৰণত আৰু অধিক ক'লা হৈছে কিন্তু তেওঁলোক ইথিওপিয়াসকলৰ দৰে পোৰা কয়লাৰ দৰে নহয়। যি জাতি সিন্ধুৰ যিমান নিকটৱৰ্তী, তেওঁলোকৰ বৰ্ণ সূৰ্যৰ প্ৰভাৱত তেনেই সুস্পষ্ট।

সিন্ধু প্ৰাচ্যদেশৰ সীমান্তৰে প্ৰবাহিত হৈ আছে, প্ৰাচ্যজাতিৰ পাৰ্বত্যদেশত বামনসকলে বাস কৰে। আটেমিৰোডচৰ মতে এই দুয়োখন নদীৰ মাজত ব্যৱধান ১২১ মাইল।

(২৩) ইণ্ডাচ- ভাৰতীয়সকলে ইয়াক সিন্ধু বুলি কয়, পৰোপমিচচ নামৰ ককেচচ পৰ্বতৰ পৰা উৎপন্ন হৈছে। ইয়াৰ উৎপত্তিস্থল উদয়াচলৰ অভিমুখী। ইয়াৰ উনৈশটা উপনদী, তাৰ ভিতৰত সবাতোকৈ বিখ্যাত বিতস্তা (Hydaspes), ইয়াত চাৰিখন নদী পতিত হৈছে; চন্দ্ৰভাগা (Cantabra)- ইয়াৰ তিনিখন উপনদী- অচিন্ধী (Acesines) আৰু বিপাশা (Hypasis); এই দুয়োখনেই নৌ চলনৰ উপযোগী; কিন্তু ইয়াৰ জলৰাশি অধিক নহয় বাবে ইয়াৰ বিস্তাৰ কোনো স্থানতেই ৫০ ষ্টাডিয়াম আৰু গভীৰতা ১৫ পাদৰ অধিক নহয়। ইয়াত এটা সুবৃহৎ দ্বীপ আছে, তাৰ নাম প্ৰসেন (Prasiane) আৰু এটি ক্ষুদ্ৰ দ্বীপ আছে তাৰ নাম পটল (Patale)। নিম্নতম গণনানুসাৰে সিন্ধু নদ ১২৪০ মাইল পৰ্যন্ত নৌ চলনৰ উপযোগী। ই যেন সূৰ্যৰ গতি অনুসৰণ কৰিবৰ অভিপ্ৰায়েৰে পশ্চিম দিশে বৈ গৈ অৱশেষত মহাসমুদ্ৰত মিলিত হৈছে। গঙ্গাৰ মুখৰ পৰা সিন্ধু পৰ্যন্ত উপকূলৰ দৈৰ্ঘ্য সচৰাচৰ যি নিৰ্দিষ্ট কৰা হয়, তাকেই ইয়াত উল্লেখ

* Carisobora বা Carisoborca সংস্কৃত নাম কৃষ্ণপুৰ বা কালিকাৱৰ্ত, General Cunningham ৰ মতে বৰ্তমান বৃন্দাবন।- অনুবাদক

কৰা হৈছে, যদিও গণনাসমূহৰ এটাৰ সৈতে আনটোৰ মিল নাই। গঙ্গাৰ মোহনাৰ পৰা কলিঙ্গ (Calingon) অন্তৰীপ আৰু দণ্ডুগুলা (Dandagula)* নগৰ পৰ্যন্ত ৬২৫ মাইল, ত্ৰিপন্তৰি (Tropina) পৰ্যন্ত ১২২৫ মাইল, পেৰিমূলা অন্তৰীপলৈ ৭৫০ মাইল। এই স্থানতেই ভাৰতবৰ্ষৰ আটাইতকৈ প্ৰসিদ্ধ বাণিজ্যস্থান অৱস্থিত। পূৰ্বোক্ত পটল দ্বীপস্থিত নগৰ পৰ্যন্ত ৬২০ মাইল।

সিন্ধু আৰু যমুনাৰ মাজত পাৰ্বত্যজাতিসমূহৰ এই খচ (Cesi), ক্ষত্ৰিবনীয় (Centriboni) এওঁলোকে বনত বাস কৰে, তাৰ পিছত মাৰেল (Megallae) এওঁলোকৰ ৰজাৰ ৫০০ হাতী আছে, পদাতিক, অশ্বাৰোহীৰ সংখ্যা অজ্ঞাত, কৰোঞ্চ (Chrysei), পৰসঙ্গ (Parasangae) আৰু অসঙ্গ (Asangae) এই দেশ হিংস্ৰ বাঘেৰে পৰিপূৰ্ণ। সৈন্যসংখ্যা ৩০,০০০ পদাতিক, ৮০০ অশ্বাৰোহী, ৩০০ হাতী। এই জাতিকেইটা সিন্ধুৰ দ্বাৰা অৱবদ্ধ আৰু ইয়াৰ চাৰিওফালে ৪২৫ মাইল পৰিসৰ জুৰি পৰ্বত আৰু মৰুভূমি। মৰুভূমিৰ পিছত ধাৰ (Dari) আৰু শূৰ (Surae) জাতি। তাৰ পিছত ১৪৭ মাইল ব্যাপী মৰুভূমি, সমুদ্ৰই যেনেদৰে দ্বীপক আৱৰি ৰাখে, এই মৰুভূমিবোৰো উৰ্বৰ প্ৰদেশক আৱৰি ৰাখিছে। এইবোৰ মৰুভূমিৰ পিছত মালতিকাৰ (Maltecorae), সিংহ (Singhae), মৰুহ (Marohae), ৰৰুঙ্গ (Rarungae) আৰু মৰুণ (Moruni) জাতি। এওঁলোকে সমুদ্ৰৰ সৈতে অবিচ্ছেদ্য হৈ সমান্তৰালভাৱে অৱস্থিত পৰ্বতমালাত বাস কৰে। এওঁলোকৰ মাজত ৰজা নাই। এওঁলোকে স্বাধীনভাৱে পৰ্বতৰ শৃঙ্গত বাস কৰে। তাতেই তেওঁলোকৰ বহুত নগৰ আছে। তাৰ পিছত নায়ৰ (Nareae); এওঁলোকৰ চাৰিওফালে ভাৰতৰ সৰ্বোচ্চ Capitalia** পৰ্বত অৱস্থিত। এই দলৰ অধিবাসীসকলে পৰ্বতৰ সিপাৰে থকা খনিৰ পৰা বিপুল পৰিমাণৰ সোণ আৰু ৰূপ আহৰণ কৰে। তাৰ পিছত ওৰাতুৰ (Oraturae)*** জাতি। বড়নগৰৰ তেওঁলোকৰ ৰজাৰ মাত্ৰ দহটা

* কলিঙ্গ অন্তৰীপ বৰ্তমান গোদাবৰী অন্তৰীপ, Dandugula- Cunningham এ অনুমান কৰে যে ই বৌদ্ধ ইতিহাসত উল্লিখিত দন্তপুৰ নগৰ, এই স্থানত বুদ্ধদেৱৰ এটা দাঁত সংৰক্ষণ কৰা হৈছিল। বৰ্তমান ৰাজমাহেন্দ্ৰী - অনুবাদক।

** Capitalia মানে আবু পৰ্বত। Varetatae সুৰাষ্ট্ৰ - General Cunningham অনুবাদক।

*** বৰ্তমান ৰাঠোৰ জাকিৰ পূৰ্বপুৰুষসকল - McCrindle। বড়পুৰ বা অধিবাসী - Cunningham)।

হাতী কিন্তু বহুসংখ্যক পদাতিক আছে। এই জাতিৰ পিছত বৰততসকল (Varetatae) এজন ৰজাৰ অধীনত বাস কৰে। তেওঁলোকে হাতী নোপোহে, ৰজাই অশ্ব আৰু পদাতিক সৈন্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। তাৰ পিছত উডুম্বৰী (Odomboerae), সলবাস্ত্ৰ (Salabastreae)*, হোৰাত (Horatae) এইসকলৰ জলাভূমিৰ দ্বাৰা ৰক্ষিত এখন সুশোভিত নগৰ আছে। এই জলাভূমিয়ে খাৱেৰ কাম কৰে। ইয়াত বহুত ঘৰিয়াল আছে, এইবোৰে মানুহৰ মাংস অতিপাত ভাল পায়, গতিকে কেৱল সঁতুৰ বাহিৰে নগৰত প্ৰৱেশ কৰিবৰ আন কোনো উপায় নাই। এই জাতিৰ উপৰিও আন এখন সৰ্বজনপ্ৰশংসিত নগৰ অটোমেলা (Automela)**। ই পাঁচটাকৈ নদীৰ সঙ্গমস্থলত সমুদ্ৰউপকূলত অৱস্থিত। গতিকে ই এক বিখ্যাত বাণিজ্যস্থান। এই দেশৰ ৰজাৰ ১,৬০০ হাতী, ১,৫০,০০০ পদাতিক, আৰু ৫০০০ অশ্বাৰোহী আছে। তুলনামূলকভাৱে নিৰ্ধন খৰ্ম্মা (Charmae) জাতিৰ ৰজাৰ মুঠেই ৬০টা হাতী আছে। তেওঁলোকৰ সেনাবল অন্যান্য ফালৰ পৰাও নগণ্য। এই জাতিৰ পিছতেই পাণ্ড্যসকল (Pandae)। ভাৰতবাসীৰ ভিতৰত কেৱল এই জাতিৰ লোকসকলেই নাৰী ৰাজ্যত বাস কৰে। তেওঁলোকে কয় যে হাৰ্কিউলিচৰ এজনীয়েই মাত্ৰ কন্যা সন্তান আছিল যাক তেওঁ অত্যন্ত ভাল পাইছিল। সেইবাবে তেওঁ কন্যাজনীক এখন বিশাল ৰাজ্য প্ৰদান কৰে। তেওঁলোকৰ বংশধৰসকলে ৩০০ৰো অধিক নগৰ শাসন কৰে আৰু তেওঁলোকৰ অধীনত ১,৫০,০০০ পদাতিক আৰু ৫০০ হাতী আছে।

ইয়াৰ পিছত তিনিশ নগৰ অধিস্বামী সুৰিয়নি (Syrieni) ঝাড়েজা (Derangae), পসিঙ্গ (Posingae), বুদ্দা (Buzae), কোকাৰি (Gogiarei), উমৰাণী (Umbrae), নাৰোনি (Nenerae), ব্ৰঙ্কোচী (Brancosi), নুবীতা (Nobundai), ককোন্দ (Cocondae), নিশা (Nesei), পদত্ৰিৰ (Pedatiriae), শূলবিয়চ (Solobriasae) আৰু ওলস্ত্ৰ (Olostrae) জাতি। এই জাতি পটল দ্বীপৰ ওচৰত বাস কৰে।

* Salabastreae- ধাৰণা কৰা মতে শল্লবস্ত্ৰ নামৰ ৰূপান্তৰ। সম্ভৱতঃ স্বল্পজাতি। লাচেনৰ মতে সৰস্বতীৰ মুখ আৰু যোধপুৰৰ মাজত এওঁলোকৰ বসতিস্থল। Horatae কাস্মে উপসাগৰৰ শিৰোদেশত বাস কৰিছিল আৰু Automela বৰ্তমান খম্বাট। - McCrindle.

** McCrindle ৰ মতে Horatae সৌৰাষ্ট্ৰ, বৰ্তমান গুজৰাট। De. St. Martin অনুমান কৰে Automela প্ৰাচীন বলভী।

কাস্পীয়দ্বাৰৰ* পৰা এই দ্বীপৰ দূৰতম উপকূল পৰ্যন্ত ব্যৱধান ১৯২৫ মাইল বুলি কোৱা হৈছে।

তাৰ পিছত সিন্ধু নদৰ ফালে সহজবোধ্য ক্ৰমানুসাৰে নিম্নলিখিত জাতিয়ে বাস কৰে- অমত (Amatae), ভৌলিঙ্গ (Bolingae), গিটে (Gallitalutae), দুমৰা (Dimuri), মোকৰ (Megari), অৰ্দৰ (Ordabae), মজৰি (Mesae), এওঁলোকৰ পিছত হৌৰ (Uli) আৰু সুলল (Sileni); তাৰ পিছতেই ২৫০ মাইল ব্যাপী মৰুভূমি। মৰুভূমি অতিক্ৰম কৰিলে অৰ্ঘনাগ (Arganagae), অববৰ্ত (Abaortae), সৌভীৰ (Sibarae) আৰু স্বাৰ্ত (Suartae) জাতি। তাৰ পিছত পূৰ্বতে উল্লেখ কৰা মৰুভূমিৰ সমান আকাৰৰ আন এখন মৰুভূমি। তাৰ পিছত সৰভাম (Sarophages), সৰ্গ (Sorgae), বৰাহমত (Baraomatae) আৰু অম্বষ্ঠ (Umbrittae) জাতি। এওঁলোক বাৰটা শাখাত বিভক্ত। প্ৰতিটো শাখাতে দুখনকৈ নগৰ আছে। আৰু আচেন (Aseni); এওঁলোকে তিনিখন নগৰত বাস কৰে। তেওঁলোকৰ ৰাজধানী বুকেফালা (Bucephala)। চিকন্দৰ শ্বাহৰ এই নামৰ ঘোঁৰাটি য'ত সমাধিস্থ কৰা হৈছিল, এই নগৰ তাতেই স্থাপিত কৰা হৈছে। তাৰ পিছত পাৰ্বত্য জাতিসমূহ। এওঁলোকে ককেচ পৰ্বতৰ পাদদেশত বাস কৰে। যেনে- শৈলদ (Soleadae), সুন্দৰ (Sondrae), তাৰ পিছত সিন্ধু পাৰ হৈ তললৈ গতি কৰিলে সমৰবীৰ (Samarabriae), সম্বৰসেন (Sambruceni), বিষমবৃত্ত (Bisambritae), ওচ (Osii), অন্তিক্ষণ (Antixeni) আৰু বিখ্যাত নগৰসহ তক্ষশীলা (Taxillae)। তাৰ পিছত সমতল প্ৰদেশ যাৰ নাম অমন্দ (Amanda - গান্ধাৰ)। তাত চাৰিটা জাতিয়ে বাস কৰে- পুঞ্চলৱতী (Peucolatae), আৰ্যগলিত (Arsagalitae) গৌৰী (Geretae) আৰু আশয় (Asoi)।

কিন্তু বহুতো লেখকে সিন্ধু নদক ভাৰতৰ পশ্চিম সীমা বুলি মানি নলয়। তেওঁলোকে আৰু চাৰিখন প্ৰদেশ তাৰ অন্তৰ্গত বুলি কয়। তাত বাস কৰা প্ৰদেশবাসীৰ নাম গেড্ৰোচী (Gedrosi), আৰাখোটি (Arachatoe), আৰ্য

* দুটা গিৰিসংকট Caspian Gates নামেৰে পৰিচিত। এটা আলবানিয়া প্ৰদেশত য'ত ককেচ পৰ্বতৰ এটা বাহুয়ে কাস্পীয় হ্ৰদ স্পৰ্শ কৰিছে। আনটো এছীয়াৰ উত্তৰ-পশ্চিম ভাগৰ পৰা পাৰস্যৰ পূৰ্বোত্তৰ অঞ্চলৰ প্ৰৱেশপথ। এইস্থলত এইটোৱেই প্লীনিৰ অভিপ্ৰেত- McCrindle.

(Arii) আৰু পৰোপমিচদ; কপিশা নদী ইয়াৰ শেষ সীমা। আন কিছুমানে কয় এই সকলোবোৰেই আৰ্যভূমিৰ অন্তৰ্গত।

বহু গ্ৰন্থকাৰে নিশা (Nysa) নগৰ আৰু মেৰু পৰ্বততো ভাৰতৰ অন্তৰ্ভুক্ত বুলি দাবী কৰে। মেৰু পৰ্বত পিতা ডায়োনিচচৰ পৱিত্ৰ অধিস্থান। তাৰ পৰাই এই প্ৰবাদৰ উৎপত্তি হৈছে যে ই জুপিটাৰৰ উৰুৰ (Meros) পৰা উদ্ভূত হৈছিল। তেওঁলোকে অশ্বকসকলকো (Astacani= আফগান) ভাৰতৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব বিচাৰে। এই ভূভাগত প্ৰচুৰ পৰিমাণে দ্ৰাক্ষা, লৰেল, বক্স তৰু আৰু গ্ৰীচ দেশত পৰিচিত সকলোবিধ ফল উৎপন্ন হয়। এই দেশৰ ভূমিৰ উৰ্বৰতা, ফল আৰু বৃক্ষৰ প্ৰকৃতি, পশু, পক্ষী আৰু অন্যান্য জন্তু সম্বন্ধে যিবোৰ আশ্চৰ্য আৰু ক'বলৈ গ'লে অলৌকিক কাহিনী প্ৰচলিত আছে, সেইবোৰ এই গ্ৰন্থতৰ আন এটা ভাগত লিপিবদ্ধ কৰা হ'ব। মই আৰু কিছু পিছতেই চাৰিটা প্ৰদেশৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰিম। কিন্তু তাম্ৰপৰ্ণী (Taprobane) দ্বীপৰ বৃত্তান্ত এতিয়াই লিখিবলগীয়া হৈছে।

কিন্তু তাৰ পূবত আৰু অন্যান্য দ্বীপ আছে, এটা পটল যাৰ উল্লেখ আগতেই কৰা হৈছে, ই ত্ৰিভূজাকৃতিৰ, সিন্ধু নদৰ মুখত অৱস্থিত আৰু ২২০ মাইল বিস্তৃত। সিন্ধুৰ মোহনা অতিক্ৰম কৰি সুবৰ্ণভূমি (Chryse - ব্ৰহ্মদেশ) আৰু ৰজতভূমি (Argyra- আৰাকান), আমাৰ বিশ্বাস এইবোৰত প্ৰচুৰ ধাতুৰে পৰিপূৰ্ণ। কোনো কোনো লেখকে কয় যে তেওঁলোকৰ ভূমি স্বৰ্ণ আৰু ৰৌপ্যময়। ই সহজে বিশ্বাসযোগ্য নহয়। এই দুখন দেশৰ পৰা ২০ মাইল দূৰত (Crocala) আৰু তাৰ ২০ মাইল দূৰত বিবগ (Bibaga), তাত যথেষ্ট শক্তি আৰু শঙ্খ পোৱা যায়। তাৰ পিছত শেষৰ দ্বীপটোৰ পৰা ৯ মাইল দূৰত তৰলীব (Toralliba) আৰু বহুসংখ্যক উল্লেখযোগ্য দ্বীপ।

৫৬ সংখ্যক অংশ । খ।

চলিনাচ

(Solin. 52, 6-17.)

ভাৰতীয় জাতিসমূহৰ নিৰ্ঘণ্ট

ভাৰতবৰ্ষৰ বৃহত্তম নদী গঙ্গা আৰু সিন্ধু। কিছুমানে কয় যে এই দুয়োটাৰ ভিতৰত গঙ্গা অজ্ঞাত উৎসৰ পৰা উৎপন্ন হৈছে আৰু ই নীল নদৰ দৰে দুকূল প্লাৱিত কৰে, কিছুমানে কয় যে ই শকদেৱী পৰ্বতৰ পৰা প্ৰবাহিত হৈছে। (এই দেশত বিপাশা এখন বিশাল নদী। এয়েই চিকন্দৰৰ অভিযানৰ শেষ সীমা। ইয়াৰ পাৰত প্ৰতিষ্ঠিত স্তম্ভই তাৰ সাক্ষ্য বহন কৰিছে।) গঙ্গাৰ সৰ্বনিম্ন বিস্তাৰ ৮ মাইল আৰু সৰ্বাধিক বিস্তাৰ ২০ মাইল। ইয়াৰ গভীৰতা যিস্থানত কম বুলি কোৱা হয় তাতো কমেও ১০০ ফুট। যি জাতিয়ে ভাৰতৰ শেষ প্ৰান্তত বাস কৰে, তাৰ নাম গাঙ্গেয়। এওঁলোকৰ ৰজাৰ ১,০০০ অশ্বাৰোহী, ৭০০ হাতী আৰু ৬০,০০০ পদাতিক যুদ্ধৰ বাবে প্ৰস্তুত হৈ আছে। ভাৰতীয়সকলৰ ভিতৰত কোনোবাই ভূমি চহ কৰে, বহু সংখ্যক লোক যুদ্ধ ব্যৱসায়ী আৰু আন বহুতেই বণিক। সকলোতকৈ ধনী আৰু অভিজাত বংশোদ্ভূত ব্যক্তিসকল ৰাজ্যশাসন, বিচাৰকাৰ্য আৰু ৰাজমন্ত্ৰীৰ কাম কৰে। তাত পঞ্চম আন এটি জাতি আছে। এই জাতি জ্ঞানৰ বাবে সুবিখ্যাত ব্যক্তিসকলৰ দ্বাৰা গঠিত। এওঁলোকে জীৱনৰ প্ৰতি বিতৃষ্ণ হ'লে জ্বলন্ত চিতাত উঠি আত্মবিসৰ্জন দিয়ে। কিন্তু যিসকল কঠোৰতৰ সম্প্ৰদায়ভুক্ত আৰু আজীৱন বনত বাস কৰে তেওঁলোকে হাতী চিকাৰ কৰে। হাতী পোহ মানি শান্ত হ'লে তেওঁলোকে ইয়াৰ দ্বাৰা ভূমি কৰ্ষণ কৰে আৰু ইয়াৰ পিঠিত উঠি ঘূৰি ফুৰে।

গঙ্গাত এটি বহু জনাকীৰ্ণ দ্বীপ আছে। তাত এক প্ৰবল পৰাক্ৰান্ত জাতিৰ লোকে বাস কৰে। তেওঁলোকৰ বজাৰ ৫০,০০০ পদাতিক আৰু ৪০০০ সশস্ত্ৰ অশ্বাৰোহী আছে। ফলত যিসকলে ৰাজপদত অধিষ্ঠিত, তেওঁলোকৰ মাজৰ কোনোবাই বহুসংখ্যক হাতী, পদাতিক আৰু অশ্বাৰোহী বাদে কোনো সেনাদল যুদ্ধৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰি নাৰাখে।

বহুবলশালী প্ৰাচ্যজাতি পাটলিপুত্ৰ নগৰত বাস কৰে। সেইবাবে কোনো কোনোৱে এই জাতিক পাটলিপুত্ৰ বুলি কয়। এই জাতিৰ ৰজাই দৰ্মহা দি সদায় ৬০,০০০ পদাতিক, ৩০,০০০ অশ্বাৰোহী আৰু ৮,০০০ হাতী পোহপাল দিয়ে।

পাটলিপুত্ৰৰ পিছত মলয় পৰ্বত। তাত পৰ্যায়ক্ৰমে শীতকালত ছমাহ উত্তৰফালে আৰু গ্ৰীষ্মকালত ছমাহ দক্ষিণ দিশত ছাঁ পতিত হয়। বীটনে কয় যে এই দেশত সপ্তৰ্ষিমণ্ডল বছৰত মাত্ৰ এবাৰ দৃষ্টিগোচৰ হয়, তাকো পোন্ধৰ দিনৰ অধিক নহয়। তেওঁ আৰু কয় যে ভাৰতবৰ্ষৰ বহু স্থানতেই এনে ঘটনা ঘটি থাকে। যিসকলে দক্ষিণ দিশত সিন্ধু নদৰ ওচৰত বাস কৰে, তেওঁলোক অন্য জাতিৰ তুলনাত অধিক গৰম সহ্য কৰি থাকে। আৰু শেষত অধিবাসীসকলৰ বৰ্ণ সূৰ্যৰ তাপৰ প্ৰৱণতাক প্ৰতিপন্ন কৰে। পৰ্বতমালা বামনসকলৰ বাসতিস্থল। কিন্তু যিসকলে সমুদ্ৰতীৰত বাস কৰে তেওঁলোকৰ ৰজা নাই।

পাণ্ড্যজাতি নাৰীদেশত বাস কৰে। জনশ্ৰুতিমতে প্ৰথমগৰাকী ৰাণী হাৰকিউলিচৰ কন্যা আছিল। প্ৰচলিত মত এই যে নিশা নগৰ এই ৰাজ্যত আছিল। জুপিটাৰৰ পবিত্ৰ অধিষ্ঠান ভূমি মেৰু নামৰ পৰ্বতো এই ৰাজ্যত অৱস্থিত- এইবুলি কোৱা হয়। প্ৰাচীন ভাৰতীয়সকলে কয় যে ইয়াৰ এটা গুহাত পিতা ডায়োনীচচ লালিত পালিত হৈছিল। এই পৰ্বতৰ নামৰ পৰাই এই অলৌকিক কিস্মদন্তীৰ উৎপত্তি হৈছে যে ডায়োনীচচ তেওঁৰ পিতৃৰ উৰুৰ পৰা জন্ম গ্ৰহণ কৰে। সিন্ধুৰ মোহনা পাৰ হ'লে সুৱৰ্ণভূমি আৰু ৰজতভূমি নামৰ দুটা দ্বীপ দেখিবলৈ পোৱা যায়। তাত ইমান প্ৰচুৰ পৰিমাণে ধাতু উৎপন্ন হয় যে বহু লেখকে কয় তাৰ ভূমি সুৱৰ্ণময় আৰু ৰজতময়।

৫৭ সংখ্যক অংশ
পলিয়েনচ
(Polyaen. Strateg. I. I. 1-3)

ডায়োনিচচ

যেতিয়া ডায়োনিচচে ভাৰতবৰ্ষ আক্ৰমণ কৰিছিল, তেতিয়া নগৰবোৰে যাকে তাকে গ্ৰহণ কৰে, এই অভিপ্ৰায়েৰে তেওঁ সৈন্যসকলক প্ৰকাশ্যে অস্ত্ৰ শস্ত্ৰৰে সুসজ্জিত নকৰি তেওঁলোকক কোমল বস্ত্ৰ আৰু মৃগচৰ্ম পৰিধান কৰিবলৈ আদেশ দিয়ে। যাঠিবোৰ গছৰ পাতেৰে আবৃত কৰা হয়, আৰু থাৰ্চাচ* সুস্ফাণ্ড আছিল। তেওঁ শিঙাৰ পৰিৱৰ্তে কৰতাল আৰু ভেৰী বজাই যুদ্ধ আৰম্ভ কৰিছিল আৰু শত্ৰুসকলক মদ খুৱাই বিহ্বল কৰি নৃত্যৰ প্ৰতি তেওঁলোকক আকৃষ্ট কৰিছিল। এই প্ৰকাৰ আৰু অন্যান্য তাণ্ডৱ নৃত্যাদি (Bacchic orgies) সমস্ত ডায়োনিচচৰ যুদ্ধকৌশল। এইবোৰৰ দ্বাৰাই তেওঁ সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষ আৰু এছীয়া জয় কৰে।

ভাৰতবৰ্ষত যুদ্ধৰ সময়ত তাৰ সৈন্যসকলে সূৰ্যৰ প্ৰখৰ উত্তাপ সহ্য কৰিব পৰা নাছিল বাবে ডায়োনিচচে বাহুবলেৰে তাৰ ত্ৰিশূলগিৰি দখল কৰে। এই তিনি শূলৰ এটা কোৰাচিবী (Korasibie), এটা কুন্দস্কী (Kondaske) আৰু তৃতীয়টো তেওঁৰ জন্মৰ স্মৰণচিহ্নস্বৰূপ মেৰু নামে অভিহিত। তাত সুস্বাদু সুপেয় বহু নিজৰা, যথেষ্ট মৃগয়াযোগ্য পশু, অপৰ্যাপ্ত ফল আৰু নৱপ্ৰাণবিধায়ক তুষাৰ আছিল। এনে পৰিস্থিতিত শিৱিৰৰ পৰা সৈন্যসকলে সমতলৰ বৰ্ষৰসকলক সহজেই আক্ৰমণ কৰে আৰু উচ্চতৰ গিৰিপৃষ্ঠৰ পৰা অস্ত্ৰ নিক্ষেপ কৰি শত্ৰুসকলক

* Thyrsus আইভি আৰু দ্ৰাক্ষালতাৰ আচ্ছাদিত ষষ্ঠিবিশেষ। এয়া ডায়োনিচচৰ পূজাৰ এবিধ উপকৰণ।- অনুবাদক।

সহজেই পৰাজিত কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

(ভাৰতবৰ্ষ জয় কৰি ডায়োনীচচে বাকী (Baktria) আক্ৰমণ কৰে আৰু যুদ্ধত সহায় কৰিবৰ বাবে ভাৰতীয় সৈন্য আৰু ৰমণী সেনা (Amazons) লগত লৈ যায়। শাৰ্ঙ্গ (Saranges) নদী বাকিৰ সীমা। নদী পাৰ হ'বৰ সময়ত উচ্চতৰ ভূমিৰ পৰা ডায়োনীচচক আক্ৰমণ কৰিবৰ অভিপ্ৰায়েৰে বাকিসকলে নদীৰ পাৰৰ পৰ্বত অধিকাৰ কৰে। কিন্তু তেওঁ নদীৰ পাৰত শিৱিৰ পাতি ৰমণীসেনা আৰু তাৰ উপাসকসকলক (the Bakkhai) নদী পাৰ হ'বলৈ আদেশ দিয়ে। উদ্দেশ্য এই যে তাৰ ফলত বাকিসকলে ৰমণীসকলৰ প্ৰতি থকা অৱজ্ঞাৰ বাবে পৰ্বতত আৰোহন কৰিব। ৰমণীসকলে যেতিয়া নদী পাৰ হ'বলৈ আৰম্ভ কৰে শত্ৰুসকলেও তেতিয়া নদীৰ পাৰলৈ আহি তেওঁলোকক দূৰলৈ খেদি পঠিয়াবলৈ চেষ্টা কৰে। ৰমণীসকলে ইয়াৰ ফলত পশ্চাৎধাৰন কৰিবলৈ ধৰে। তেতিয়া ডায়োনীচচে পুৰুষসকলক লৈ তেওঁলোকৰ সাহায্যার্থে তাত উপস্থিত হয়। নদীৰ বাবে বাকিসকলে যুদ্ধত বাধাপ্ৰাপ্ত হৈছিল। তেওঁ তেওঁলোকক সংহাৰ কৰি নিৰাপদে নদী পাৰ হয়।)

৫৮ সংখ্যক অংশ
পলিয়েনচ
(Polyaen. Strateg. I. 3. 4.)

হাৰকিউলিচ আৰু পাণ্ড্যৰাজ্য

হাৰকিউলিচে ভাৰতবৰ্ষত এটি কন্যা সন্তান লাভ কৰে তাৰ নাম পাণ্ড্যা।
(Pandaia= পাণ্ডবী?) তেওঁ তাইক ভাৰতৰ দক্ষিণ ভাগত সমুদ্ৰ তীৰৱৰ্তী
প্ৰদেশ দান কৰে, তাৰ প্ৰজাসকলক ৩৬৫ গাঁৱত সংস্থাপিত কৰে আৰু এই নিয়ম
কৰে যে প্ৰতিদিনে একো একোখন গাঁৱৰ মানুহে ৰাজকোষত ৰাজহ প্ৰদান কৰিব।
উদ্দেশ্য এই যে যদি কোনোবাই কেতিয়াবা কৰ প্ৰদান নকৰে, তেন্তে তেওঁক
শাসন কৰিবৰ বাবে যিসকলে কৰ প্ৰদান কৰিছে তেওঁলোকক ৰাণী সহায়কৰূপে
পাব।*

* এলিয়ান ৰচিত প্ৰাণী বৃত্তান্তৰ ১৬শ অধ্যায়ৰ (২-২২) বহুত স্থানত মেগাষ্টেনীচৰ লেখাৰ
পৰা সংগ্ৰহ কৰা যেন ধাৰণা কৰা হয়। যদিও নিশ্চিত প্ৰমাণৰ দ্বাৰা এই অনুমান সত্য বুলি
প্ৰমাণিত কৰিব পৰা নাযায়, তথাপিও এই অনুমানৰ কিছুপৰিমাণে সত্যতা আছে বুলি
প্ৰতীয়মান হোৱা যায়। প্ৰথমতঃ গ্ৰন্থকাৰ ভাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰভাগ সম্পৰ্কে অৱহিত, দ্বিতীয়তে
তেওঁ বাৰংবাৰ প্ৰাচ্যজাতি আৰু ব্ৰাহ্মণসকলৰ উল্লেখ কৰিছে। তাৰ পিছত ইয়াৰ মাজ
ভাগত কিছুমান অধ্যায় (১৩ শ অংশ খ; ১৫ শ অংশ খ) মেগাষ্টেনীচৰ পৰা উদ্ধৃত, সেই
বিষয়ে কাৰো সন্দেহ থাকিব নোৱাৰে। গতিকে এই অনিশ্চয়তাৰ অৱস্থাত উক্ত সমগ্ৰ
স্থলতেই মেগাষ্টেনীচ প্ৰণীত গ্ৰন্থৰ অংশবোৰৰ শেষত মুদ্ৰিত হৈছে। - চোৱানবেক)

৫৯ সংখ্যক অংশ
পলিয়েনচ
(AElia, *Hist. Anim.* XVI. 2 - 22)

ভাৰতবৰ্ষৰ ইতৰ জন্তু

(২) মই জানিব পাৰিলোঁ যে ভাৰতত শুক চৰাই আছে। মই যদিও পূৰ্বতে ইয়াৰ উল্লেখ কৰিছিলোঁ, তথাপি তেতিয়া এই সম্বন্ধে যিবোৰ কোৱা নাছিলোঁ, সেইবোৰ ক'বলৈ এয়াই উপযুক্ত সময় বুলি মোৰ বোধ হৈছে। শুনিবলৈ পাইছোঁ যে শুক চৰাই তিনি প্ৰকাৰৰ। শিশুসকলৰ দৰে শিক্ষা দিলে আটাইকেইপ্ৰকাৰেই বাকপটু হয় আৰু মানুহৰ দৰে কথা কয়। কিন্তু হাবিত তেওঁলোকে চৰাইৰ দৰে চিঞৰে। সুস্পষ্ট আৰু সুললিত শব্দ উচ্চাৰণ কৰিব নোৱাৰে আৰু শিক্ষাহীন বাবে বাকপটু নহয়। ভাৰতবৰ্ষত সমগ্ৰ পৃথিৱীৰ ভিতৰত আটাইতকৈ বৃহৎ ময়ূৰ আৰু ঈষৎ সেউজীয়া বৰ্ণৰ পাৰ্বত্যপাৰাবাত জন্মে। যি ব্যক্তি শকুনিশাস্ত্ৰত অভিজ্ঞ নহয়, তেওঁ ইয়াক প্ৰথমে দেখিলে পাৰাবাত বুলি নাভাবি শুকচৰাই বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰে। চঞ্চু আৰু ভৰিদুখনৰ বৰণ গ্ৰীচদেশীয় তিতিৰ চৰাইৰ দৰে। এই দেশত কুকুট আছে, সেইবোৰৰ আকাৰ বৃহৎ। সেইবোৰৰ শিখা অন্যান্য স্থানৰ। অন্ততঃ আমৰ দেশৰ কুকুটশিখাৰ দৰে ৰক্তবৰ্ণৰ নহয়। কিন্তু ই কুসুম কিৰীটৰ দৰে বিচিত্ৰবৰ্ণ। আকৌ তেওঁলোকৰ ফিছাৰ পাখি কুণ্ডিত বা চক্ৰকাৰে আৱৰ্তিত নহয়। কিন্তু এয়া প্ৰশস্ত, ফিছা সৰল বা ওখ নকৰিলে ময়ূৰ যেনেদৰে মাটিৰে লেচেকী যোৱাকৈ লৈ যায়, এই কুকুটও তেনেকৈ কৰে। এই ভাৰতীয় কুকুটৰ পাখি সোণৰ দৰে, মৰকতৰ দৰে উজ্জ্বল নীলাও হয়।

(৩) ভাৰতবৰ্ষত আন এক প্ৰকাৰ চৰাই দৃষ্টিগোচৰ হয়। এই চৰাই অঙ্গৰা বা

ভৰত চৰাইৰ (starling) দৰে বিচিদ্ৰবৰ্ণ আৰু শিক্ষা দিলে মানুহৰ দৰে শব্দ উচ্চাৰণ কৰিব পাৰে। ই শুকচৰাইতকৈও বাকপটু আৰু চতুৰ স্বভাৱৰ। ইহঁতে মানুহৰ পৰা আহাৰ লাভ কৰি বিন্দুমাত্ৰ সুখ অনুভৱ নকৰে, কিন্তু এওঁলোক স্বাধীনতাৰ বাবে ইমানেই আকুল আৰু সংগীতশিল্পীসকলৰ সৈতে গীত গাবৰ বাবে ব্যাকুল যে ৰসাল খাদ্য গ্ৰহণ কৰি দাস হোৱাৰ পৰিৱৰ্তে অনশন কৰি মৃত্যুক আকোৱালি লোৱাই শ্ৰেষ্ঠ বুলি ভাবে। যিসকল মেচিদিনীয়াই ভাৰতবৰ্ষত বৌকেফালচ নগৰ আৰু পাশ্ববৰ্তী স্থানত কুৰুপুৰী (Kurupolis) নামৰ নগৰত আৰু ফিলিপ তনয় চিকন্দৰ স্থাপিত অন্যান্য নগৰত বাস কৰে, তেওঁলোকে এইবোৰক কাউৰী (Kerkeon) বোলে। এইবোৰে পানীকাউৰীৰ (water-ousel) দৰে ফিছা জোকাৰে তাৰ পৰাই বোধহয় এই নামৰ উৎপত্তি হৈছে।

(৪) মই পুনৰ জানিব পাৰিছোঁ যে ভাৰতবৰ্ষত কীল (Kelas) নামৰ চৰাই আছে। এইবিধ আয়তনত bustered (উটপক্ষী জাতীয় পক্ষীবিশেষ) তিনিগুণ। তাৰ চঞ্চু আচৰিত ধৰণে দীঘল আৰু দেখিবলৈও মনোমোহা। হোমাৰে কয় যে গ্ৰীক ৰজাৰ যেনেদৰে অশ্বৰ বন্ধা আৰু সজ্জাত আনন্দ, ভাৰতীয় ৰজাসকলৰ তেনেৰে শ্বেতকণ্ঠত আনন্দ। তেওঁ এইবোৰক হাতত লৈ ফুৰিবলৈ যায়। ইয়াৰ সৈতে খেলে। বিস্মিত হৈ এই চৰাইৰ উজ্জ্বল বৰ্ণ আৰু প্ৰকৃতিপ্ৰদত্ত সৌন্দৰ্য নিৰীক্ষণ কৰি তেওঁ কোনোপধ্যেই ক্ষান্ত নহয়। এইবাবেই ব্ৰাহ্মণসকলে এই চৰাইটিক লৈ এটি উপাখ্যান ৰচনা কৰিছে। তেওঁলোকে ৰচনা কৰা এই উপাখ্যানটো এনেধৰণৰ- ভাৰতবৰ্ষত এজন ৰজাৰ এটি পুত্ৰ সন্তানৰ জন্ম হয়। তেওঁৰ কেইজনমান ভায়েক আছিল। তেওঁলোকে বয়ঃপ্ৰাপ্তি হ'লত অত্যন্ত দুৰ্বৃত্ত আৰু পাপিষ্ঠ হৈ উঠে। তেওঁলোকে ইয়াক কনিষ্ঠ বুলি ঘৃণা কৰিছিল। তেওঁলোকে নিজৰ পিতৃ-মাতৃকো বিদ্ৰূপ কৰিছিল আৰু বুঢ়া বুলি অগ্ৰাহ্য কৰিছিল। এওঁলোকৰ সৈতে বাস কৰিব নোৱাৰি বৃদ্ধ-বৃদ্ধা আৰু ল'ৰাটো ঘৰৰ পৰা পলাই যায়। সুদীৰ্ঘ পথ ভ্ৰমণ কৰাৰ ফলত ৰজা আৰু ৰাণী এটা সময়ত মৃত্যু মুখত পৰে। ল'ৰাজনে তেওঁলোকৰ প্ৰতি অলপ সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰা নাছিল। তেওঁ তৰোৱালেৰে নিজৰ মূৰ ছেদন কৰি নিজৰ দেহত তেওঁলোকক স্থাপন কৰে। ব্ৰাহ্মণসকলে কয় যে তেতিয়া সৰ্বদ্রষ্টা সূৰ্যই পিতৃ-মাতৃৰ প্ৰতি ল'ৰাজনৰ ইমান ভক্তি প্ৰত্যক্ষ কৰি মুগ্ধ হৈ ল'ৰাজনক সুন্দৰ আৰু দীৰ্ঘজীৱী চৰাইত পৰিণত কৰে। এইবাবে পলায়নকালত তাৰ কৃতকৰ্মৰ স্মৃতিচিহ্নস্বৰূপে মূৰত শিখা জন্মে। এখেৎবাসীসকলে শিখাধাৰী ভৰদ্বাজপক্ষী সম্বন্ধে এই ধৰণৰ এটা অদ্ভুত উপাখ্যান ৰচনা কৰে। মোৰ ধাৰণা,

বিদ্ৰূপাত্মক নাট্যকাৰ আৰিষ্টফেনিচে তেওঁৰ “বিহঙ্গম” নামৰ নাটকত এই উপাখ্যানৰ অনুসৰণ কৰিছে-

“কাৰণ তুমি যেতিয়া অজ্ঞ আছিলো, সৰ্বদা কৰ্মব্যস্ত নাছিলো আৰু সদায় ঈহুপৰ কথামালাও নপঢ়িছিলো। ঈহুপ শিখাধাৰী ভৰদ্বাজ চৰাইৰ বৰ্ণনা কৰিছে, তেওঁ কৈছিল যে পক্ষীজাতিৰ ভিতৰত ইয়েই সকলোতকৈ আগতে জন্ম গ্ৰহণ কৰে, তেতিয়াও পৃথিৱীৰ সৃষ্টি হোৱা নাছিল। কালক্ৰমত তাৰ পিতা ৰোগত পৰি মৃত্যুমুখত পতিত হয়। তেতিয়া পৃথিৱী নাছিল, গতিকে পঞ্চম দিনলৈ শৰ মাটিত পৰি আছিল, তেওঁ নিৰুপায় হৈ আৰু গতান্তৰ নেদেখি নিজৰ মূৰত পিতৃক সমাধিস্থ কৰে।”

গতিকে ধাৰণা হয়, এই উপাখ্যান আন এক চৰাইৰ বিষয়ে হ'লেও ভাৰতীয়সকলৰ মাজত উৎপন্ন হৈ ক্ৰমে গ্ৰীচদেশতো প্ৰচাৰ লাভ কৰিছে। কাৰণ ব্ৰাহ্মণসকলে কয় যে ভাৰতীয় শ্বেতকণ্ঠ যেতিয়া মানুহ ৰূপে শৈশৱকালত পিতৃ-মাতৃৰ প্ৰতি এইধৰণৰ ভক্তি প্ৰদৰ্শন কৰিছিল, তাৰ পৰা বহুকাল অতিক্ৰম হৈছে। (৬) ভাৰতবৰ্ষত একপ্ৰকাৰৰ জন্তু আছে, ই দেখিবলৈ বামত থকা ঘঁৰিয়ালৰ দৰে আৰু আকাৰত মালটাদীপৰ ক্ষুদ্ৰকায় কুকুৰৰ দৰে। ইয়াৰ দেহ শঙ্কেৰে আবৃত, ই এনে কৰ্কশ আৰু ঘননিবিষ্ট যে ভাৰতীয়সকলে তাৰ দ্বাৰা উখাৰ কৰ্ম নিৰ্বাহ কৰে। ইয়ে পিতল ভেদ কৰে আৰু লো জীৰ্ণ কৰে। তেওঁলোকে ইয়াক ফটুগীচ (Phattages) বোলে।

*** *** ***

(৮) ভাৰতীয় সমুদ্ৰত সামুদ্ৰিক সৰ্প জন্মে। তাৰ লেজ প্ৰশস্ত। হৃদতো বিশালকায় সৰ্প জন্মে। কিন্তু সামুদ্ৰিক সৰ্পসমূহ যিমান বিষাক্ত এইবোৰ সিমান বিষাক্ত নহয়। (৯) ভাৰতবৰ্ষৰ হাবিত দলবান্ধি বনৰীয়া ঘোঁৰা আৰু গাধাই বিচৰণ কৰে। শূনা যায় তাত ঘোঁৰীয়ে গাধাৰ সৈতে মিলিত হয়, এই মিলন তেওঁলোকৰ বহুত পছন্দৰ। এই মিলনৰ ফলত অশ্বতৰ জন্ম হয়। তাৰ বৰণ তেজৰঙা, ই অত্যন্ত দ্ৰুতগামী, কিন্তু সহজতে বশীভূত নহয় আৰু খুবেই অশান্ত। জনশ্ৰুতি মতে মানুহে ভৰিত ফান্দ পাতি ঘোঁৰাবোৰক ধৰে আৰু প্ৰাচ্যদেশীয় ৰজাসকলৰ ওচৰলৈ লৈ যায়। দুবছৰ বয়সত ধৰিব পৰা ঘোঁৰাকেইটাই পোহ মানে, কিন্তু তাতকৈ বয়স বেছি হ'লে জোঙাল দাঁতৰ মাংসাহাৰী জন্তুৰ সৈতে তেওঁলোকৰ কোনো

পাৰ্থক্য নাথাকে।

(ইয়াৰ পিছত ১৩ অংশ থ)

(১১) ভাৰতবৰ্ষত একপ্ৰকাৰ তৃণভোজী জন্তু আছে। এইবোৰ আকাৰত ঘোঁৰাৰ দুগুণ। এইবোৰৰ কেশবহুল, ঘন আৰু কৃষ্ণবৰ্ণৰ নেজ আছে। এই চুলি মানুহৰ চুলিতকৈও মসৃণ, ভাৰতীয় ৰমণীসকলে এইবোৰক খুবেই পছন্দ কৰে। কাৰণ তেওঁলোকৰ নিজা নিজা কেশগুচ্ছৰ সৈতে এই কেশ জোৰা লগাই বেণী বান্ধে। প্ৰতিডাল চুলিয়েই দুই হাত দীঘল আৰু এটা মুঠিৰ পৰা ত্ৰিশডাল চুলি উৎপন্ন হয়। সকলোবোৰ জন্তুৰ ভিতৰত এইবিধ জন্তুৱেই আটাইতকৈ ভীৰু, কাৰণ যদি গম পায় যে কোনোবাই তেওঁক দেখিছে, তেন্তে তুৰন্তেই দৌৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। কিন্তু ইয়াৰ পলাবৰ বাবে ব্যগ্ৰতা যিমান অধিক, পদৰ দ্ৰুতগমন কৰিবৰ শক্তি সিমান অধিক নহয়। ঘোঁৰা আৰু দ্ৰুতগামী কুকুৰৰ সহায়ত ইয়াক চিকাৰ কৰা হয়। এই জন্তু যেতিয়া ধৰিব পাৰে যে তেওঁক ধৰিবলৈ আৰু বেছি সময় নালাগে, তেতিয়া কোনো জোপোহাত নেজ লুকুৱাই চিকাৰীসকলৰ ফালে মৰণ পণ কৰি থিয় হৈ থাকে আৰু তেওঁলোকক সতৰ্কতাৰে সৈতে পৰ্যবেক্ষণ কৰিবলৈ ধৰে। তেতিয়া ইয়াৰ অন্তৰত কিছু পৰিমাণে হ'লেও সাহসৰ সঞ্চাৰ হয়, আৰু তেওঁ ভাবে যে যিহেতু নেজডাল দেখা যোৱা নাই, তাক ধৰিবৰ কোনো আশঙ্কা নাই। কাৰণ ই জানে যে তাৰ নেজডালহে দেখিবলৈ সুন্দৰ। কিন্তু ই অৱশ্যেই বুজিব পাৰে যে সেয়া তাৰ ভ্ৰম আছিল, কাৰণ যিকোনোৱে বিযাক্ত অস্ত্ৰ নিক্ষেপ কৰি ইয়াক আহত কৰিব পাৰে আৰু তাৰ ছাল বখলিয়াই (যিহেতু ইয়াৰ ছালহে মূল্যবান) মৃতদেহ পেলাই দিয়ে। কিয়নো ভাৰতীয়সকলে ইয়াৰ মাংস কোনো কামতেই ব্যৱহাৰ নকৰে।

(১২) বেছিভাগ ভাৰতীয় সমুদ্ৰত তিমি আছে। ই আয়তনত বৃহত্তম হাতীতকৈও তিনিগুণ অধিক বৃহৎ। এই অতিকায় জন্তুবিধৰ এটা পাঁজৰ ২০ হাত আৰু ওঁঠ ১৫ হাতলৈ হয়। কাণৰ ওচৰৰ পাখিবোৰ সাত হাতলৈ বহল। সেই সমুদ্ৰত kerukes নামৰ শঙ্খ আছে। এইবোৰ এক গেলন আকাৰৰ পাত্ৰত সহজেই প্ৰৱেশ কৰিব পাৰে। purple-fish নামৰ একপ্ৰকাৰ কঠিন দেহৰ মাছ তাত উৎপন্ন হয়। তাৰ আৱৰণ এক গেলনৰ সমান। কিন্তু ভাৰতবৰ্ষৰ বহু মাছেই বিশালকাৰৰ, বিশেষকৈ সামুদ্ৰিক বুক, amiai আৰু স্বৰ্ণাভ। আৰু শূনিবলৈ পাইছোঁ যে যি সময়ত নদীবোৰ স্ফীত হয় আৰু উত্তাল তৰঙ্গৰে দুয়োকূল প্লাৱিত কৰে, তেতিয়া মাছবোৰে ক্ষেত্ৰভূমিলৈ আহি অগভীৰ পানীত বিচৰণ

কৰে। যি বৰষুণৰ পানীৰ বাবে নদীৰ পানী বাঢ়ি যায়, বৰষুণ কমি গ'লে পানী শুকায় আৰু পূৰ্বৰদৰে ই প্ৰবাহিত হ'বলৈ ধৰে, তেতিয়া নিম্ন আৰু সমতল জলাশয়সমূহত নৱ নামেৰে অভিহিতা দেৱীসকলৰ এনে ধৰণৰ মাটিতেই বম্য বাসস্থান, আঠ হাত দীঘল মাছো পোৱা যায়। এইবোৰে তেতিয়া পানীৰ ওপৰত দুৰ্বলভাৱে সাঁতুৰি থাকে, গতিকে খেতিয়কসকলে সহজেই সেইবোৰক ধৰিব পাৰে, কিয়নো তাত পানী ইমান গভীৰ নহয় যে মছবোৰে তাত স্বচ্ছন্দে বিচৰণ কৰি ফুৰিব পাৰে, বৰং ই ইমানেই কম যে এইবোৰ কোনোমতে জীয়াই থাকে।

(১৩) তলত দিয়া মাছবোৰো ভাৰতত জন্মে- এইবোৰ আগলিচৰ বিষধৰ সাপৰ তুলনাত ক্ষুদ্ৰ নহয়, আৰু তাৰ মিছা বা কেঁকোঁৰা মাছতকৈও ডাঙৰ। এইবিলাকে সমুদ্ৰৰ পৰা গঙ্গাত প্ৰৱেশ কৰি সোঁতৰ বিপৰীত দিশত যাবলৈ ধৰে। এইবিলাকৰ নখ অত্যন্ত বৃহৎ আৰু হাতেৰে স্পৰ্শ কৰিলে অমসৃণ যেন লাগে। আমি জানিবলৈ পাইছোঁ যে যিবোৰ মিছা মাছ পাৰস্য উপসাগৰৰ পৰা সিন্ধু নদত প্ৰৱেশ কৰে, তাৰ কাঁইটবোৰ মসৃণ আৰু আগভাগ জোঙা আৰু দীঘল।

(১৪) ভাৰবৰ্ষৰ নদীসমূহত কাছই বাস কৰে। ইয়াৰ দেহ বিশাল, তাৰ চলং নাওতকৈ সৰু নহয়, তাত ১২০ গেলন পানী ধৰে। তাত স্থলচৰ কাছও আছে। এইবোৰ খুব প্ৰকাণ্ড মাটিৰ চপৰাৰ দৰে বৃহৎ। যি উৰ্বৰ ক্ষেত্ৰৰ মৃত্তিকা অত্যন্ত কোমল, তাত হাল বোৱাৰ সময়ত নাঙলৰ ফাল বহু ভিতৰলৈ সোমাব পাৰে আৰু সহজেই সীৰলুৰে খনন কৰি মাটিৰ বৃহৎ চপৰা উলিয়াব পাৰে, মই এনে চপৰাৰ কথা কৈছোঁ। শূনিবলৈ পোৱা যায় এইবোৰে চলং পৰিৱৰ্তন কৰে। খেতিয়ক আৰু অন্যান্য যিসকলে খেতি পথাৰত কাম কৰে, তেওঁলোকে অপতৃণ গুচোৱাৰ সময়তে কাছবোৰক ধৰিব পাৰে। কাঠৰ পোক গছত প্ৰৱেশ কৰিলে যেনেকৈ উলিয়াই অনা হয়, কাছবোৰকো তেনেকৈ মাটিৰ তলৰ পৰা উলিয়াই অনা হয়। এইবোৰৰ মাংস সুস্বাদু আৰু চৰ্বীয়ুক্ত। এইবোৰৰ সোৱাদ সামুদ্ৰিক কাছৰ দৰে উগ্ৰ নহয়।

(১৫) যেনেকৈ আমাৰ দেশত তেনেদৰে তেওঁলোকৰ দেশতো বুদ্ধিমান জন্তুই বাস কৰে। কিন্তু এই দেশত এইবোৰ ভাৰতৰ দৰে প্ৰচুৰ নহয়, সংখ্যাত কম। সেই দেশত এই লক্ষণৰ হাতী, শুক চৰাই, বান্দৰ আৰু চাটিৰ (satyr) নামৰ জন্তু আছে। ভাৰতীয় পৰম্পৰাবোৰো বুদ্ধিমান। অৱশ্যে আমাৰ দেশৰ পৰম্পৰাবোৰেও নিজৰ বাবে মাটি খনন কৰে, মাটিৰ তলত লুকুৱাবৰ বাবে উপযোগী গুপ্ত গহ্বৰ তৈয়াৰ কৰে। আৰু যি কামক লোকে আকৰ খনন বুলি কয় আৰু যি অকথ্য

শ্ৰমসাধ্য আৰু গোপনে সম্পাদন কৰা হয়, তাত নিজৰ শক্তি ক্ষয় কৰে। কিন্তু ভাৰতীয় পৰৱৰ্ত্তোৰে তেওঁলোকৰ বাবে শ্ৰেণীৱদ্ধ ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ বাসগৃহ নিৰ্মাণ কৰে, সেইবোৰ অতি সহজেই পানীৰ দ্বাৰা প্লাৱিত হ'ব পাৰে, এনেকুৱা সমতল আৰু এটলীয়া মাটিত স্থাপিত নহয়, কিন্তু উচ্চ আৰু দুৰাৰোহ স্থানত অৱস্থিত। তেওঁলোকে অৱগণীয় নিপুণতাৰ সৈতে এই স্থান খনন কৰি ইজিপ্টৰ সমাধি প্ৰকোষ্ঠ নাইবা ক্ৰীটৰ গোলক সাঁথৰৰ দৰে কিছুমান অকোৱাপকোৱা পথ নিৰ্মাণ কৰে, তাত ঘৰবোৰ এনেকৈ সজোৱা হয় যাতে এটা শ্ৰেণীও সৰলৰেখাত নাথাকে, গতিকে পথ আৰু গাঁতসমূহ এনেকুৱা জটিল আৰু অকোৱা পকোৱা হয় যে একোৱেই ঘৰবোৰত পোনে পোনে প্ৰৱেশ বা প্ৰবাহিত হ'ব নোৱাৰে। বাহিৰত প্ৰৱেশৰ বাবে কেৱল এখন মাত্ৰ দুৱাৰ থাকে, তেওঁলোকে এইখনৰ সহায় যাতায়াত আৰু সংগৃহীত শস্য ভঁৰালত সঞ্চয় কৰে। নদীৰ বাটনী পানী আৰু বানপানীৰ পৰা ৰক্ষা পাবৰ অভিপ্ৰায়েৰে এইদৰে উচ্চভূমিত বাসস্থান নিৰ্মাণ কৰে। আৰু নিজৰ বুদ্ধিৰ পৰা তেওঁলোকে এই ফল লাভ কৰে যে যেতিয়া ইয়াৰ চাৰিওফালে পানীৰে পৰিপূৰ্ণ হুদৰ আকাৰ ধাৰণ কৰে তেতিয়া তেওঁলোকে যাতে দ্বীপত বাস কৰিব পাৰে। তদুপৰি যদিও এই বাসস্থানসমূহ পৰস্পৰৰ ওচৰাওচৰিকৈ স্থাপিত, তথাপি সেইবোৰ জলপ্লাৱনত ভাঙি যোৱা বা দুৰ্বল হোৱা দূৰৰ কথা, সেইবোৰ আৰু কঠিন হয়, বিশেষকৈ পুৰাৰ নিয়ৰকণাত এইবোৰে কঠিনত্ব লাভ কৰে। কাৰণ ক'বলৈ গ'লে নিয়ৰ কণাত এই বাসস্থানবোৰৰ ওপৰত বৰফৰ পাতল আচ্ছাদন নিৰ্মিত হয়। তাৰোপৰি নদীৰ সোঁতে যি গছ-গছনিৰ ডাল আদি লৈ আহে, সেইবোৰেও ইয়াৰ নিম্নদেহ কঠিন কৰে। ভাৰতীয় পৰৱৰ্ত্তো সম্বন্ধে বহু পূৰ্বে যোবাচে (Jobas) এইদৰে কৈ গৈছে, ময়ো এইদৰে কৈ থলোঁ।

(১৬) ভাৰতীয় আৰ্যানসকলৰ (Arianoi) দেশত ভূপৃষ্ঠৰ তলত এটি গহ্বৰ আছে। তাত ৰহস্যময় কোঠা, গুপ্ত পথ আৰু মানুহৰ অদৃশ্য বিচৰণ স্থল আছে। এইবোৰ আকৌ গভীৰ আৰু বহুদূৰলৈ বিস্তৃত। এইবোৰ কিদৰে উৎপন্ন হ'ল বা কিদৰে খনন কৰা হ'ল, ভাৰতীয়সকলে সেই কথা নকয়। মই সেই কথা জানিবলৈ উসুক নহওঁ। ইয়াত তেওঁলোকে ত্ৰিশ হাজাৰৰো অধিক বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পশু-ভেঁড়া, ছাগলী, ঘোঁৰা, বলধ অনা-নিয়া কৰে। যদি কোনোবাই দুঃস্থপ্ন দেখি ভয় পাইছে, কিম্বা আকাশবাণী শুনিছে, নাইবা ভৱিষ্যত সম্বন্ধে কিবা শুনিবলৈ পাইছে, অথবা অমঙ্গলসূচক চৰাই দেখিবলৈ পাইছে, সেই নিজৰ প্ৰাণৰ বিনিময়ত নিজৰ শক্তিৰ অনুৰূপ এটি পশুক সেই গহ্বৰত নিক্ষেপ কৰে, তেওঁ নিজৰ আত্মাৰ

জীৱন ৰক্ষাৰ বাবে পশুটিক প্ৰদান কৰে। বলিৰ বাবে অনা পশুবোৰ শৃঙ্খলাৱদ্ধভাৱে অনা নহয় নাইবা তেওঁলোকক অন্যভাৱে বলপ্ৰয়োগ কৰিবলগীয়া নহয়, কিন্তু তেওঁলোকে স্বেচ্ছাই এই পথৰে গমন কৰে, যেন তেওঁলোকে কোনো অচিন্তনীয় মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা বশীভূত হৈ অগ্ৰসৰ হৈছে। তেওঁলোকে গহ্বৰৰ মুখত দণ্ডায়মান হৈ নিজে নিজেই জপিয়াই পৰে আৰু যেতিয়াই এই ৰহস্যময় পৃথিৱীগৰ্ভত পতিত হয়, তেতিয়াই চিৰদিনৰ বাবে লোকচক্ষুৰ পৰা অন্তৰ্হিত হয়। কিন্তু ওপৰৰ পৰা বলধ বা ঘোঁৰাৰ গৰ্জন আৰু ভেঁড়া বা ছাগলীৰ ক্ৰন্দন শুনিবলৈ পোৱা যায়। যদি কোনোবাই গহ্বৰৰ মুখত নিজৰ কাণ পাতি শুনিবলৈ চেষ্টা কৰে, তেন্তে দূৰৰ পৰা সেই আৰাও শুনিবলৈ পায়। কেতিয়াও সেই মিশ্ৰিত আৰাও স্তব্ধ নহয়, নে যিসকল পূৰ্বতে দিয়া হৈছিল তেওঁলোকৰো আৰাও শুনা যায়, তাক মই নাজানো, পশুৰ আৰাও শুনা যায়, মই কেৱল তাকেই জানো।

(১৭) শুনা যায় পূৰ্বে উল্লিখিত সমুদ্ৰত এটি দ্বীপ আছে। মই শুনিবলৈ পাইছোঁ দ্বীপটোৰ নাম তাম্ৰপৰ্ণী। মই জানিবলৈ পাইছোঁ এই দ্বীপটো দীঘলীয়া আৰু পৰ্বতেৰে আৱৰা। ইয়াৰ দৈৰ্ঘ্য ৭০০০ ষ্টাডিয়াম আৰু বহলে ৫০০০ ষ্টাডিয়াম। ইয়াত কোনো নগৰ নাই কিন্তু গাঁও আছে। ইয়াৰ সংখ্যা ৭৫০। অধিবাসীসকলে যিবোৰ গৃহত বাস কৰে, সেইবোৰ কাঠেৰে নিৰ্মিত আৰু সময়ে সময়ে তৃণেৰে নিৰ্মিত। এই সমুদ্ৰত এনে বৃহদাকাৰ কাছ জন্মে যে তাৰ ছলঙেৰে ঘৰৰ চাল বনাব পাৰি। কাৰণ একো একোটি ছলঙ ১৫ হাতলৈ দীঘল, ইয়াৰ তলত বহু লোকে আশ্ৰয় লব পাৰে আৰু তেওঁলোকক সূৰ্যৰ তাপৰ পৰা ৰক্ষা কৰি মনোৰম ছাঁ প্ৰদান কৰে। অকল এয়াই নহয় তেওঁলোকক প্ৰবল বৰষুণৰ পৰাও ৰক্ষা কৰে, কাৰণ ই ইটাতকৈও অধিক দৃঢ়, ইয়াৰ ওপৰত বৃষ্টিপাত হ'লে তৎক্ষণাত তললৈ বাগৰি পৰে আৰু যিসকলে ইয়াৰ তলত বাস কৰে, তেওঁলোকে ছাদৰ ওপৰত বৃষ্টিপাতৰ শব্দৰ দৰে বাম্ বাম্ শব্দ শুনিবলৈ পায়। অন্ততঃ ইটা ভাগি গ'লে যেনেদৰে ঘৰ পৰিৱৰ্তন কৰিবলগীয়া হয়, ইয়াত তেনে কৰিবলগীয়া নহয়; কিয়নো এই খোলা কঠিন আৰু গুহাৰ দৰে।

(১৮) এতিয়া, মহাসাগৰত অৱস্থিত তাম্ৰপৰ্ণী নামৰ এই দ্বীপত তাল বন আছে। উপবনৰক্ষীসকলে যেনেদৰে মনোৰম স্থানত ছাঁ দিয়া গছবোৰ ৰোপণ কৰে, তালৰ গছবোৰো তেনেদৰে আচৰিতভাৱে শাৰী শাৰীকৈ আছে। ইয়াত বহুসংখ্যক হাতীযুথো আছে। হাতীবোৰৰ দেহ অতি বিশাল। এই দ্বীপৰ হাতীবোৰ ভাৰতীয় হাতীৰ তুলনাত শ্ৰেষ্ঠ বাবেই আকাৰো বৃহৎ আৰু এইবোৰ সকলো বিষয়েই

বুদ্ধিমান বুলি বিবেচিত হ'ব পাৰে। দ্বীপবাসীসকলে ডাঙৰ ডাঙৰ নৌকাত তুলি হাতীবোৰ ভাৰতলৈ প্ৰেৰণ কৰে। নাওবোৰ এই কামৰ বাবেই নিৰ্মাণ কৰা হয় আৰু মোৰ ধাৰণা যে এই দ্বীপত প্ৰচুৰ কাঠ পোৱা যায়। তেওঁলোকে সাগৰ পাৰ হৈ কলিঙ্গৰাজৰ ওচৰত হাতীবোৰ বিক্ৰী কৰে। দ্বীপটো বহুত ডাঙৰ বাবে যিসকলে তাৰ অভ্যন্তৰত বাস কৰে, তেওঁলোকে কেতিয়াও সমুদ্ৰ দেখিবলৈ পোৱা নাই, কিন্তু মহাদেশবাসীসকলৰ দৰে জীৱন যাপন কৰে, যদিও তেওঁলোকে আনৰ মুখত শুনিবলৈ পায় যে সমুদ্ৰই তেওঁলোকক চাৰিওফালৰ পৰা পৰিৱেশিত কৰি ৰাখিছে। আকৌ যিসকলে সমুদ্ৰৰ তীৰত বাস কৰে, তেওঁলোকে হাতী চিকাৰ সম্বন্ধে অজ্ঞ। তেওঁলোকে কেৱল জনশ্ৰুতিৰ পৰা এই বিষয়ে অৱগত হৈ থাকে। তেওঁলোকৰ শক্তি কেৱল মাছ আৰু ডাঙৰ ডাঙৰ সামুদ্ৰিক প্ৰাণী ধৰাত ব্যৱহৃত হয়। কাৰণ শুনিবলৈ পোৱা যায় যে সমুদ্ৰই এই দ্বীপটোক চাৰিওফালৰ পৰা বেষ্টিত কৰি ৰাখিছে, তাত অসংখ্য মাছ আৰু সামুদ্ৰিক প্ৰাণী উৎপন্ন হয়। সামুদ্ৰিক প্ৰাণীসমূহৰ কাৰোবাৰ মূৰটো বাঘ, সিংহ বা আন বনৰীয়া পশুৰ দৰে। কোনো জন্তুৰ মূৰ ভেঁড়াৰ দৰে। কিছুমানৰ নাৰীৰ দৰে, কিন্তু তেওঁলোকৰ মূৰত চুলিৰ পৰিৱৰ্তে কাঁইট দেখা যায়। কিছুমানে এইবুলিও কয় যে কিছুমান জন্তুৰ আকাৰ এনেকুৱা অদ্ভুত যে দেশীয় চিত্ৰশিল্পীসকলে ভিন ভিন জন্তুৰ ভিন ভিন অংগপ্ৰত্যঙ্গ একেলগ কৰি কিছুদূৰকিমাৰ জন্তুৰ সৃষ্টি কৰে, তথাপি তাক যথাযথভাৱে মিলাই মানুহৰ সন্মুখত উপস্থাপন কৰিব নোৱাৰিব। এওঁলোকৰ দীঘল নেজ আৰু চুটি শৰীৰ আৰু ভৰিৰ পৰিৱৰ্তে নখ অথবা ডেউকা আছে। মই আকৌ জানিব পাৰিলোঁ যে এওঁলোক উভচৰ আৰু নিশাৰ ভাগত পথাৰত চৰি ফুৰে, কাৰণ এওঁলোকে তৃণভোজী জন্তু আৰু শস্যৰ বীজ খোৱা চৰাইৰ দৰে ঘাঁহ খায়। তেওঁলোকে তলত সৰি পৰা খেজুৰ খাবলৈও ভাল পায়। সেইবাবে তেওঁলোকে নিজৰ শৰীৰেৰে গছজোপাক মেৰিয়াই ধৰি তাক জোকাৰিবলৈ ধৰে যাতে গছৰ পৰা খেজুৰ সৰি পৰে আৰু তাক ভোজন কৰে। তাৰ পিছত ৰাতি যেতিয়া শেষ হ'বলৈ ধৰে, কিন্তু দিনৰ পোহৰ ভালকৈ উজ্জ্বল হোৱা নাই, তেতিয়া উষাৰ ৰক্তিম আভাই পূবাকাশ আলোকিত কৰাৰ আগেয়েই সমুদ্ৰত জপিয়াই পৰি অন্তৰ্ধান হয়। শুনা যায় যে এই সমুদ্ৰত বহুত তিমি আছে, কিন্তু এই কথা সঁচা নহয় যে তেওঁলোকে thynnos নামৰ কোনো মাছ ধৰিবৰ বাবে সমুদ্ৰৰ তীৰলৈ আহে। এই জন্তুবোৰ দুইধৰণৰ- এটা জাতি হিংস্ৰ, তীক্ষ্ণ দাঁত থকা, মাছমৰীয়াসকলৰ প্ৰতি খুবেই নিৰ্দয়, আনটো জাতি

প্ৰকৃতিত শান্ত, নিৰীহ আৰু আনন্দৰে থাকে, একেবাৰে প্ৰভুভক্ত কুকুৰৰ দৰে, কোনোবাই মৰম কৰিলে এওঁলোকে পলাই নাযায় আৰু কিবা খাবলৈ দিলে আনন্দৰে গ্ৰহণ কৰে।

(১৯) সামুদ্ৰিক শহা- মই সামুদ্ৰিক শহাৰ নাম উল্লেখ কৰিছোঁ, (কিয়নো যিবোৰ আন সমুদ্ৰত বাস কৰে, তেওঁলোকৰ কথা ইতিপূৰ্বেই উল্লেখ কৰিছোঁ) নোমৰ বাহিৰে আন সকলো বিষয়তেই এওঁলোকৰ স্থলচৰ শহাৰ দৰে। শহা স্থলত বাস কৰে আৰু তেওঁলোকৰ নোম কোমল, স্পৰ্শ কৰিলে কৰ্কশ যেন নালাগে, কিন্তু সামুদ্ৰিক শহাৰ নোম খহটা, কাঁইটৰ দৰে, যদি কোনোবাই তাক স্পৰ্শ কৰে, তেন্তে আঘাত লাগে। শুনিবলৈ পোৱা যায় এই শহাবোৰে সমুদ্ৰৰ ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ ঢৌত সাঁতুৰে, কেতিয়াও পানীত প্ৰৱেশ নকৰে, এওঁলোকে খৰকৈ সাঁতুৰিব পাৰে। এওঁলোকক জীৱিত অৱস্থাত ধৰিবলৈ সহজ নহয়, তাৰ কাৰণ এই যে এইবোৰে কেতিয়াও জালত অৱদ্ধ নহয় আৰু বৰশীৰ লোভনীয় খাদ্যৰ ওচৰলৈ নাযায়। কিন্তু এই শহাই যেতিয়া আঘাত পায় আৰু তাৰ ফলত স্বছন্দে সাঁতুৰিবলৈ ব্যৰ্থ হয়, তেতিয়া ই সমুদ্ৰ তীৰলৈ যায় আৰু কোনোবাই ইয়াক হাতেৰে স্পৰ্শ কৰে, তেন্তে তৎক্ষণাত চিকিৎসা নকৰালে, তাৰ মৃত্যু নিশ্চিত। আনকি যদি কোনোবাই যাঠিৰে এই মৃত শহাক স্পৰ্শ কৰে, তেন্তে তক্ষকে খুঁটিলে যেনে যন্ত্ৰণা হয়, তেনে যন্ত্ৰণা হ'বলৈ ধৰে। শুনা যায় এই দ্বীপত মহাসাগৰৰ এজাতি মূল জন্মে, সেই মূল মুচ্ছাৰ উপশম কৰে। মুচ্ছা যোৱা ব্যক্তিৰ নাসাবন্ধৰ ওচৰলৈ আনিলে সি জ্ঞান ঘূৰাই পায়। কিন্তু প্ৰতিকাৰৰ অভাৱ হ'লে সেই ব্যক্তিৰ মৃত্যু পৰ্যন্ত হ'ব পাৰে। এই শহাৰ অনিষ্ট কৰিব পৰা শক্তি ইমানেই অধিক।

(ইয়াৰ পিছত ১৫ শ অংশ। খ।)

(২২) কিৰাত (Skiratae) নামেৰে এটা জাতি আছে। ভাৰতবৰ্ষৰ বাহিৰত তেওঁলোকে বাস কৰে। তেওঁলোকৰ নাক চেপেটা, তাৰ কাৰণ এই যে জন্ম পিছতেই এওঁলোকৰ নাক চেপেটা কৰি ৰখা হয় আৰু আজীৱন নাকটো চেপেটা হৈয়েই ৰয়। সেই দেশত অতি বিশাল অজগৰ জন্মে। তাৰ ভিতৰত কোনো অজগৰে গৰু, মহ ধৰি খায়। কোনো কোনো জাতীয় অজগৰে গ্ৰীচদেশীয় ছাগস্তন (aigithelai) নামৰ সাপৰ দৰে তেজ পান কৰে। শেষৰ জন্তুবিধ সম্পৰ্কে মই পূৰ্বেই উল্লেখ কৰিছোঁ।

প্ৰথম পৰিশিষ্ট

গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰা ব্যক্তিসকলৰ চমু পৰিচয়

(খুবৈহ অপৰিচিত ব্যক্তিৰ নাম পৰিত্যাগ কৰা হৈছে)

অনাক্সিমেন্দাৰ (Anaximander) : গ্ৰীক দাৰ্শনিক। এণ্ড' মিলীটচ নগৰত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল আৰু আয়োনিক গ্ৰীক দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা থালীচৰ শিষ্য আছিল (খৃঃ পূঃ ৬১০-৫৪৭)

অনীচিক্ৰিটচ (Onesicritos) : ঈজিনা নিবাসী চিনিক সম্প্ৰদায়ভুক্ত দাৰ্শনিক। এণ্ড' চিকন্দৰ শ্বাহৰ অভিযান কালত তেওঁৰ দ্বাৰা হিন্দু সন্ন্যাসীসকলৰ ওচৰলৈ প্ৰেৰিত হৈছিল আৰু পিছত চিকন্দৰৰ জীৱন চৰিত প্ৰণয়ন কৰে যি অলৌকিক উপাখ্যানৰে পৰিপূৰ্ণ আৰু বিশ্বাসৰ অযোগ্য।

অমিত্ৰসৰ : আন নাম বিন্দুসৰ। চন্দ্ৰগুপ্তৰ পুত্ৰ, মগধৰ সম্ৰাট।

অৰিজেন (Origen) : এইগৰাকী মাহন ব্যক্তি নিজৰ বিদ্যা আৰু ধৰ্মপৰায়ণতাৰ বাবে খ্ৰীষ্টিয় সমাজত পিতা (Father) বুলি আদৰণীয় হৈ আহিছে। এণ্ড' ১৮৫ খ্ৰীষ্টাব্দত আলেকজেন্দ্ৰিয়া নগৰত উপজিছিল আৰু তাৰ পাছত নিজৰ উজ্জ্বল প্ৰতিভাৰ গুণত ন্যায়, গণিত, অলংকাৰ, দৰ্শন, ব্যাকৰণ আদি বিদ্যাত গভীৰ জ্ঞান লাভ কৰি অবিদ্বানৰ কীৰ্তি লাভ কৰে। এণ্ড'ৰ সাহিত্য কীৰ্তিৰ ভিতৰত হিব্ৰু ভাষাত লিখিত পুৰণি বাইবেল আৰু তাৰ গ্ৰীক অনুবাদৰ সম্পাদন সবাতোকৈ উল্লেখযোগ্য। ২৫৪ খ্ৰীষ্টাব্দত টায়ৰ নগৰত তেওঁৰ জীৱনাৱসান ঘটে।

আৰিষ্টফানীচ (Aristophanes) : অদ্বিতীয় গ্ৰীক ব্যঙ্গকবি। (খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৪৪৪-৩৮০)

অৰিষ্টবুলচ (Aristobulus) : এণ্ড' চিকন্দৰৰ সৈতে এছিয়া জয়ৰ সময়ত

উপস্থিত আছিল আৰু পিছত তেওঁৰ জীৱনী প্ৰণয়ন কৰিছিল। আৰিয়ানে প্ৰধানকৈ এই জীৱনীৰ পৰাই ‘চিকন্দৰৰ অভিযান’ নামৰ গ্ৰন্থখন প্ৰণয়ন কৰিছিল।

আগাথার্কিডীচ (Agatharcides) : ক্লিডচ নিবাসী গ্ৰীক ভূগোলবিদ। এওঁ গ্ৰীক ভাষাত বহুত ভূগোল ৰচনা কৰিছিল। (খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দ্বিতীয় শতাব্দ)

আগ্ৰিপা (M. Vispanius Agrippa) : এওঁ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৬৩ চনত এটি সাধাৰণ পৰিয়ালত জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। সম্ৰাট অগাষ্টাচ চীজৰ বাল্যকালত এওঁৰ সহপাঠী আছিল। জুলিয়াচ চীজাৰ হত্যাৰ পিছত যি অন্তৰ্বিদ্রোহৰ সূচনা হৈছিল, সেই সময়ত তেওঁ অগাষ্টাচক সহায় কৰিছিল। প্ৰধানকৈ তেওঁৰ সহায়ৰ বলতেই অগাষ্টাচে জয়লাভ কৰি সিংহাসনত আৰোহণ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। এওঁ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ২১ চনত অগাষ্টাচৰ কন্যা জুলিয়াৰ পাণি গ্ৰহণ কৰিছিল ১২ চনত মৃত্যু মুখত পতিত হৈছিল।

আণ্টিগোনচ (Antigonos) : চিকন্দৰ শ্বাহৰ সেনাপতি আৰু এছীয়াৰ পশ্চিমফালৰ ক্ষুদ্ৰ দেশৰ ৰজা। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৩২৩ চনত চিকন্দৰৰ মৃত্যু হোৱাত চেলিউকচ, টলেমী আদি সেনাপতিসকলে তেওঁৰ বিশাল সাম্ৰাজ্য নিজৰ মাজত ভাগ কৰি লয় যদিও ক্ৰমে তেওঁলোকৰ মাজত বিষম অন্তৰ্দ্রোহ আৰম্ভ হয়। বহু জয় পৰাজয়ৰ পিছত আণ্টিগোনচে ৰজা উপাধি গ্ৰহণ কৰে। আৰু অৱশেষত ইপচচৰ যুদ্ধত লাইচিমখচৰ দ্বাৰা পৰাভূত হৈ ৮১ বছৰ বয়সত যুদ্ধক্ষেত্ৰত প্ৰাণ বিসৰ্জন দিয়ে। (খ্ৰীঃ পূঃ ৩৮২-৩০১)

আণ্টিগোনাচ : কাৰিষ্টাচবাসী ঐতিহাসিক। এওঁ প্ৰণয়ন কৰা গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত এখন মাত্ৰ পোৱা গৈছে। (খ্ৰীঃ পূঃ তৃতীয় শতাব্দ)

আণ্ড্ৰেস্থেনীচ (Androstenes) : চিকন্দৰৰ অন্যতম সেনাপতি। এওঁ ভূবৃত্তান্ত সম্বন্ধীয় এখন উৎকৃষ্ট গ্ৰন্থ লিখিছিল।

আথীয়েনচ (Athenaeus) : গ্ৰীক বৈয়াকৰণিক। এওঁ খ্ৰীষ্টিয় তৃতীয় শতাব্দত মিছৰত বসতি কৰিছিল। এওঁ Deipnosophistae ‘বিদ্বৎজনৰ ভোজ’ নামৰ বিভিন্ন আখ্যানৰে পৰিপূৰ্ণ আৰু প্ৰাচীন গ্ৰন্থসমূহৰ উদ্ধৃতি সম্বলিত এখন কিতাপ লিখিছিল।

আপোলডৰচ (Apollodorus) : এওঁ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দ্বিতীয় শতাব্দত এথেন্স নগৰীত বাস কৰিছিল। এওঁৰ Bibliotheca নামৰ গ্ৰন্থত গ্ৰীক দেৱ-দেৱীসকলৰ সুবিন্যস্ত

বিৱৰণ দিয়া হৈছে।

আপিয়ান (Appian) : গ্ৰীক ঐতিহাসিক। এওঁ চিকন্দৰ শ্বাহৰ বিজয় বৃত্তান্ত আৰু ৰোমানসকলৰ দ্বাৰা বিজিত জাতিসমূহৰ ইতিহাস লিখে। শেষোক্ত গ্ৰন্থখন ২৪ ভাগত বিভক্ত আছিল যদিও তাৰ সামান্য কেইটামান অংশহে বৰ্তমান পোৱা যায়। (খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দী)

আম্ব্ৰচিয়চ (Ambrosius) : মিলান নগৰৰ বিচপ। ৰোমান সম্ৰাট থিয়োডাচীয়চে খেচালনীয়াবাসীসকলক সংহাৰ কৰাৰ পিছত এই ঘটনাৰ বাবে এওঁ তেওঁক প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিবলৈ বাধ্য কৰে। এওঁ ৰচনা কৰা গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত De officiis নামৰ এখন গ্ৰন্থ বৰ্তমানে পোৱা যায়।

আৰিয়ান (Arrianus Flavius) : গ্ৰীক ঐতিহাসিক। ষ্টয়িক গুৰু এপিকটিটচৰ শিষ্য। এওঁ সম্ৰাট মাৰ্কাচ আণ্টোনিচৰ দ্বাৰা কাপাডোকিয়াৰ শাসক পদত নিয়োজিত হৈছিল। এওঁ চিকন্দৰৰ অভিযান এপিকটিটচৰ উপদেশ প্ৰভৃতি বিষয়ে উৎকৃষ্ট গ্ৰন্থ লিখি থৈ গৈছে। (খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দী)।

আলেকজেণ্ডাৰ (Alexander the Great) : দিগবিজয়ী সম্ৰাট মেচিডনীয়াৰ ৰজা ফিলিপৰ পুত্ৰ। এওঁ খ্ৰীঃ পূঃ ৩৫৬ চনত পেলা নগৰত জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু সুপ্ৰসিদ্ধ দাৰ্শনিক এৰিষ্টটলৰ ওচৰত শিক্ষাগ্ৰহণ কৰিছিল। ৩৩৬ চনত ফিলিপ নিহত হোৱাৰ পিছত এওঁ সিংহাসনত আৰোহণ কৰিছিল আৰু শত্ৰুসকলৰ ষড়যন্ত্ৰ ব্যৰ্থ আৰু ৰাজ্য নিষ্কণ্টক কৰি সমগ্ৰ গ্ৰীচ দেশ নিজৰ অধিকাৰলৈ আনে। তাৰ পিছত এওঁ ৩৩৬ চনত ৩০,০০০ পদাতিক আৰু ৫,০০০ অশ্বাৰোহী লৈ দিগ্বিজয়ৰ অভিপ্ৰায়েৰে ওলাই হেলেন্স্পণ্ট প্ৰণালী পাৰ হয় আৰু পাৰস্যসকলক গ্ৰাণিকাচৰ যুঁজত পৰাজিত কৰি পাৰস্য দেশত প্ৰৱেশ কৰে। পিছৰ বছৰত পাৰস্য সম্ৰাট দাৰায়চ আৰু বহু সংখ্যক সৈন্য লৈ ইচাচ নামৰ স্থানত তেওঁৰ গতি প্ৰতিৰোধ কৰিবলৈ গৈ পৰাস্ত হৈ পলায়ন কৰে। দায়াচৰ মাতৃ, পত্নী আৰু সন্তানসকল শত্ৰুৰ হাতত নিহত হয়। আলেকজেণ্ডাৰে ইয়াৰ পিছত ফিনিচিয়া আৰু মিছৰ দেশ জয় কৰি ৩৩১ চনত আৰ্বেলাক্ষেত্ৰত দাৰায়চক সম্পূৰ্ণৰূপে পৰাজিত কৰি সমগ্ৰ পাৰস্য ৰাজ্য তেওঁৰ অধীনলৈ আনে। তেওঁ পাৰ্চীসকলৰ পোছাক-পৰিচ্ছদ আৰু আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰে। ৩২৯ চনত তেওঁ পৰোপমিচ (হিন্দুকুশ) পৰ্বত পাৰ হৈ বাকি আৰু তাৰ পাশ্বৱৰ্তী এলেকা জয় কৰি ৩২৭ চনত ভাৰতবৰ্ষ

আক্ৰমণ কৰিছিল। ৩২৬ চনৰ প্ৰথম ভাগত সিন্ধু নদ পাৰ হৈ আলেকজেণ্ডাৰে কিছুদিন তক্ষশীলাত বিশ্রাম লৈছিল আৰু পূবফালে অগ্ৰসৰ হৈ মে' মাহত বিলম্ব নৈৰ পাৰত উপস্থিত হৈছিল। তাতেই জুলাই মাহত বজা পোৰচৰ সৈতে তেওঁৰ মহাযুদ্ধ হয়। পোৰচ পৰাজিত হোৱাৰ পিছত বিজয়ী ৰজাৰ সন্মুখলৈ অনা হয় আৰু নিজৰ বীৰত্বৰ গুণত পুনৰ সিংহাসনত প্ৰতিষ্ঠিত হয়। আলেকজেণ্ডাৰৰ বিজয় স্মৃতিচিহ্ন স্বৰূপে বিজয় (Nikaia) আৰু বৌকেফালা (Boukephala) নামৰ দুখন নগৰ স্থাপন আৰু তাৰ পিছত চেনাৰ আৰু ৰাভী পাৰ হৈ ছেপ্টেম্বৰ মাহত বিপাশাৰ পাৰত উপস্থিত হয়। বিপাশাই তেওঁৰ ভাৰত অভিযানৰ শেষ সীমা। কাৰণ এই স্থানত বিজয়ী গ্ৰীক সৈন্যসকলে গান্ধেয়সকলৰ অপৰাজেয় অক্ষৌহিনী কথা শুনি অগ্ৰসৰ হ'বলৈ অস্বীকাৰ কৰে। আলেকজেণ্ডাৰৰ সমুদায় মিনতি আৰু চকুলো ব্যৰ্থ হোৱাত তেওঁ বাধ্য হৈ তাৰ পৰাই প্ৰত্যাহৰ্তন কৰিবলৈ উদ্যত হয়। বিলম্ব তীৰলৈ প্ৰত্যাগমন কৰি তেওঁ কিছু সৈন্য লৈ সমুদ্ৰৰ ফালে নাৱেৰে যাত্ৰা কৰিবলৈ লয় আৰু অৱশিষ্ট সৈন্যসকলে নদীৰ পাৰে পাৰে দুভাগত বিভক্ত হৈ তেওঁক অনুসৰণ কৰিবলৈ লয়। পথত মল্ল প্ৰভৃতি জাতিৰ ওপৰত বিজয় সাব্যস্ত কৰে। সমুদ্ৰৰ উপকূলত উপস্থিত হৈ আলেকজেণ্ডাৰে সসৈন্যে স্থলপথেৰে পাৰস্য অভিযুখে যাত্ৰা কৰিছিল আৰু নোৱাৰ্খচক পাৰস্য উপসাগৰলৈ প্ৰেৰণ কৰে। আলেকজেণ্ডাৰে ৩২৪ চনৰ মাজভাগত চুচানগৰত উপস্থিত হয় আৰু ৩২৩ চনত বেবিলন নগৰত প্ৰাণত্যাগ কৰে। তেওঁৰ মৃত্যুৰ তিনি বছৰৰ ভিতৰত ভাৰতীয় বিজিত প্ৰদেশসমূহ গ্ৰীচসকলৰ হাতৰ পৰা আঁতৰি আহে। গতিকে তেওঁৰ অভিযানে ভাৰতবৰ্ষত কোনো স্থায়ী ফলাফল ৰাখিব পৰা নাই। ঐতিহাসিক ভীনচেণ্ট স্মিথে কৈছে যে হিন্দু, বৌদ্ধ বা জৈন কোনো ভাৰতীয় গ্ৰন্থকাৰেই আলেকজেণ্ডাৰ বা তেওঁৰ বিষয়ে বিন্দু মাত্ৰই উল্লেখ কৰা নাই।

(আলেকজেণ্ডাৰ মুছলমান লেখকসকলৰ কলমত চিকন্দৰ শ্বাহ নামেৰে পৰিচিত। সেইবাবে বৰ্তমানৰ গ্ৰন্থত এই নামটো ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।)

আলেকজেণ্ডাৰ পৰিহিষ্টৰ (Alexander Polyhistor) : মিলাটচবাসী ঐতিহাসিক। এওঁ ৰোমান সম্ৰাজ্য, পাইথাগোৰাচৰ দৰ্শন, ব্যাকৰণ, ইতিহাস ইত্যাদি বিষয়ে বহু গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল। (খ্ৰীঃ পূঃ প্ৰথম শতাব্দ)।

ইয়ুচেবিয়াচ (Eusebius) : চীজাৰিয়া নগৰৰ বিচপ। এওঁ খ্ৰীষ্টধৰ্মৰ মতবাদ সম্বন্ধে তৰ্কযুক্ত বিস্তৰ সময়ৰ ব্যয় কৰে আৰু খ্ৰীষ্টিয় সমাজৰ ইতিহাস, সম্ৰাট

কনষ্টাণ্টাইনটৰ জীৱনী আৰু আন আন কেবাখনো গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি বিখ্যাত হয়। (খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতাব্দী)।

এৰাটস্থেনীচ (Eratosthenes) : আলেকজেন্দ্ৰিয়াৰ বিশ্ববিখ্যাত গ্ৰন্থাগাৰৰ দ্বিতীয়গৰাকী অধ্যক্ষ। এওঁ সৰ্বশাস্ত্ৰবিশাৰদ হোৱা বাবে দ্বিতীয় প্লেটো বুলি অভিহিত হৈছে। গণিতশাস্ত্ৰত এওঁৰ অসাধাৰণ পাণ্ডিত্য আছিল। এওঁ পৃথিৱীৰ পৰিধি আৰু পৰিমাণ ফল সুক্ষ্মৰূপে গণনা কৰিছিল। এওঁ ৮২ বছৰ বয়সত প্ৰাণত্যাগ কৰে। (খ্ৰীঃপূঃ ১৯৪ চন)।

এলিয়ান (Elianus Claudius) : ৰোমান গ্ৰন্থকাৰ। এওঁ গ্ৰীক ভাষাত ১৭ ভাগত বিভক্ত জীৱ জন্তুৰ বৃত্তান্ত আৰু ১৪ ভাগত বিভক্ত ইতিহাস ৰচনা কৰিছিল। (খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দী)।

কাইৰাচ (Cyrus the Elder) : পাৰ্চী সাম্ৰাজ্যৰ প্ৰতিষ্ঠাতা কাম্বুচিচৰ (Cambyses) পুত্ৰ। (খ্ৰীঃ পূঃ ষষ্ঠ শতাব্দী)।

স্ক্টিচিয়াচ (Ctesias) : এছীয়া মাইনৰৰ অন্তৰ্গত ক্লীডচৰ অধিবাসী। এওঁ পাৰস্যৰ সম্ৰাট আৰ্টাজক্সিচৰ চিকিৎসক হিচাবে তেওঁৰ প্ৰাসাদত ১৭ বছৰ কাল বাস কৰিছিল আৰু পাৰস্য আৰু ভাৰত সম্পৰ্কে দুখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। এই দুয়োখন গ্ৰন্থৰ সামান্য মাত্ৰ অৱশিষ্ট আছে। (খ্ৰীঃপূঃ ৫ম আৰু ৪ৰ্থ শতাব্দী)।

ক্লিমেণ্ট (Titus Flavius Clemens) : আলেকজেন্দ্ৰিয়াবাসী খ্ৰীষ্টীয় ধৰ্মাচাৰ্য। এওঁৰ গ্ৰন্থবোৰ বিবিধ তত্ত্বৰে পৰিপূৰ্ণ আৰু ভাষা চিন্তাকৰ্মক। (খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতাব্দী)।

খাৰণ (Charon) : লাম্পাচাকচবাসী ইতিহাসবিদ। ডায়োনিচিয়চে কৈছে এওঁ হীৰোডটচৰ পূৰ্বে এখন ইতিহাস ৰচনা কৰিছিল। এওঁ ৭৫ ৰপৰা ৭৯ অলিম্পিক অৰ্দৰ মাজৰ সময়ছোৱাত জীৱিত আছিল।

চন্দ্ৰগুপ্ত : ঐতিহাসিক কালৰ ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰথমগৰাকী সম্ৰাট। চন্দ্ৰগুপ্তৰ পিতৃকুল মগধৰ ৰাজবংশৰ আছিল মাক নীচ কুলৰ আছিল। জননীৰ নামানুসাৰে তেওঁ চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্য নামেৰে পৰিচিত হৈছিল। এওঁ বাল্যকালত মৌৰ্যৰাজ মহাপদ্ম নন্দৰ কোপানলত পতিত হৈ প্ৰাণ লৈ পলায়ন কৰিছিল আৰু অনাই বনাই ঘূৰি থকা অৱস্থাত পঞ্জাবত চিকন্দৰ শ্বাহৰ শিৱিৰত উপস্থিত হৈছিল। চিকন্দৰ শ্বাহৰ

মৃত্যুৰ পিছত চন্দ্ৰগুপ্তই পৰ্বতীয়া সৈন্যৰ সহায়ত মেচিডনীয়াসকলক বিদূৰ কৰি সমগ্ৰ পঞ্জাব নিজৰ অধীনলৈ আনে। তাৰ পিছত তেওঁ মগধ আক্ৰমণ কৰে আৰু মগধৰ ৰজাক সবংশে নিধন কৰি তাৰ ৰজা হয়। এই বিপ্লৱত চাণক্য তেওঁৰ সৌহাৰ্দস্বৰূপ আছিল। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৩০৫ চনত পশ্চিম আৰু মধ্য এছীয়াৰ ৰজা চেলিউকচে ভাৰতবৰ্ষ আক্ৰমণ কৰিছিল কিন্তু চন্দ্ৰগুপ্তৰ হাতত পৰাজিত হৈ সন্ধিস্থাপন আৰু ৫০০ হাতীৰ বিনিময়ত প্ৰায় সমগ্ৰ আৰিয়ানা দেশ সমৰ্পণ কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল। তদুপৰি উভয় নৃপতি বিবাহসূত্ৰে পৰস্পৰৰ কাষ চাপি অহাৰ সুযোগ গ্ৰহণ কৰিছিল। সন্ধিস্থাপনৰ পিছত মেগাস্থেনীচক দূত ৰূপে পাটলিপুত্ৰলৈ পঠিওৱা হৈছিল। চন্দ্ৰগুপ্তই বঙ্গোপসাগৰৰ পৰা হিন্দুকুশ পৰ্বতলৈ সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰত আৰু আফগানিস্তান নিজৰ সাম্ৰাজ্যভুক্ত কৰি প্ৰৱল প্ৰতাপেৰে ১৭ বছৰ কাল ৰাজত্ব কৰিছিল। মেগাস্থেনীচৰ গ্ৰন্থত এওঁৰ শাসন প্ৰণালীৰ সুন্দৰ বিৱৰণী পোৱা যায়। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ২৯৭ চনত এইগৰাকী সশটে পৰলোক গমন কৰে।

জাষ্টিনচ (Justinus) : ৰোম সাম্ৰাজ্যৰ ঐতিহাসিক। এওঁ Trogius Pompeius ৰ দ্বাৰা লিখিত ইতিহাসৰ উদ্ধৃতি দিছিল। তাত পাৰস্য, ওচিৰিয়া, গ্ৰীচ, মেচিডনীয়া আৰু ৰোম সাম্ৰাজ্যৰ বিৱৰণ লিখা আছে। (খ্ৰীষ্টিয় দ্বিতীয় শতাব্দী)।

জীয়ুচ (গ্ৰীক Zeus, লাটিন Jupiter, সংস্কৃত দ্যৌপিতা) : দেৱৰাজ, দেৱ আৰু মানুহৰ পিতৃ, সৰ্বনিয়ন্তা, বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ অধিকাৰী অমৰসকলৰ মাজত সকলোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ আৰু শক্তিমান। অলিম্পাচ পৰ্বতত তেওঁৰ প্ৰাসাদ অৱস্থিত। হীৰা (লেটিন জুনো) তেওঁৰ ভনীয়েক আৰু পত্নী। চিকন্দৰ শ্বাহে প্ৰচাৰ কৰিছিল যে তেওঁ নিজে জীয়ুচৰ পুত্ৰ।

জ্যামাতা (Demeter লেটিন Ceres) : পৃথিৱীৰ অধিদেৱতা, কৃষিকৰ্ম আৰু ফলশস্যৰ ৰক্ষা কৰোঁতা। পাতাল স্বামী, প্লুটো এওঁৰ কন্যা পাচিফনক হৰণ কৰিছিল। এই ঘটনাটো বহু মনোহৰ উপাখ্যানৰ মূল।

টলেমী (Ptolemaeus) : (১) চিকন্দৰ শ্বাহৰ অন্যতম সেনাপতি আৰু পিছলৈ মিছৰৰ ৰজা নামে Ptolemaeus Soter পৰিচিত। (খ্ৰীঃ চতুৰ্থ আৰু তৃতীয় শতাব্দী)

(১) টলেমী ফিলাডেলফচ : প্ৰথমে উল্লেখ কৰাগৰাকীৰ পুত্ৰ আৰু মিছৰৰ অধীশ্বৰ। (খ্ৰীঃ পূঃ ২৮৫-২৪৭)

টলেমী (Claudius Ptolemaeus) : বিখ্যাত গণিতজ্ঞ, জ্যোতিৰ্বিদ আৰু ভূগোলবিদ, আলেকজেন্দ্ৰিয়া নগৰৰ অধিবাসী। এওঁৰ গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত “ভূগোল বিৱৰণ” সকলোতকৈ প্ৰসিদ্ধ, ই আঠভাগত বিভক্ত। Sir R. Ball প্ৰণীত The Great Astronomers নামৰ উপাদেয় গ্ৰন্থত এওঁৰ জীৱন বৃত্তান্ত দ্ৰষ্টব্য। (খ্ৰীষ্টীয় ২য় শতাব্দ)।

ট্ৰিপ্টলেমচ (Triptolemos) : জ্যামাতাৰ অনুগ্ৰহভাজন এইগৰাকী ব্যক্তিয়ে হালেৰে খেতি কৰা পদ্ধতি উদ্ভাৱন কৰিছিল। সেয়ে এওঁক সভ্যতাৰ প্ৰতিষ্ঠাপক বুলি কোৱা হয়। এওঁ জ্যামাতা প্ৰদত্ত ৰথত আৰোহণ কৰি পৃথিৱী পৰিভ্ৰমণ কৰে আৰু মানুহককৃষিকৰ্ম সম্পৰ্কে শিক্ষা প্ৰদান কৰে।

ডায়োখ্ৰাইসষ্টম (Dio Chrysostomus অৰ্থাৎ সূৰ্যবৰ্জন ডায়ো) : এওঁ এছীয়া মাইনৰৰ অন্তৰ্গত পুচা নামৰ চহৰত জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু পৰৱৰ্তী কালত নিজৰ বাগ্মীতাৰ গুণত সূৰ্যবৰ্জন (অৰ্থাৎ মধুশ্ৰাৱঃ) উপাধি প্ৰাপ্ত হৈছিল। তেওঁৰ ৮০টা বক্তৃতা বৰ্তমান পোৱা যায়। (খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দ)

ডায়োডৰচ (Diodorus) : চিচিলীবাসী ঐতিহাসিক। এওঁ মিচৰ, পাৰস্য, চিৰিয়া, মিডিয়া, গ্ৰীচ, ৰোম আৰু কাৰ্থেজৰ ইতিহাস প্ৰণয়ন কৰিছিল। এই গ্ৰন্থখনৰ ৪০টা বিভাগ আছিল যদিও বৰ্তমানে ১৫টা বিভাগহে পোৱা যায়। (খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দ)।

ডায়োনিচচ (Dionysus) : তৰুণ, সৌন্দৰ্য, ভীৰু আৰু মদৰ দেৱতা, নামন্তৰ বৃক্চ (Bacchus) অৰ্থাৎ কোলাহলকাৰী দেৱতা, জীউচ আৰু চেমেলীৰ পুত্ৰ। এওঁ যৌৱনকালত বিমাতৃ দেৱবাণী হীৰাৰ অভিশাপত উন্মাদগ্ৰস্ত হৈ নানা দেশ পৰিভ্ৰমণ কৰিছিল। সেইবোৰৰ ভিতৰত তেওঁৰ ভাৰত ভ্ৰমণ সৰ্বাধিক বিখ্যাত। এই উপাখ্যানৰ কোনো ঐতিহাসিক ভিত্তি আছে নে নাই সন্দেহৰ বিষয়।

দাৰায়চ (Darius Hystaspes) : পাৰস্যৰ সম্ৰাট। পাৰ্চী আৰু গ্ৰীকৰ, এছীয়া আৰু ইউৰোপৰ সংঘৰ্ষ এওঁৰ ৰাজত্বৰ সকলোতকৈ উল্লেখযোগ্য ঘটনা। এওঁ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৪৯২ চনত এথেন্সবাসীক দণ্ড প্ৰদানৰ অভিপ্ৰায়েৰে বিপুল সেনাবলসহ

দুজন সেনাপতিক প্ৰেৰণ কৰিছিল। তেওঁলোকে মাৰাথনৰ যুদ্ধক্ষেত্ৰত বিপুলভাৱে পৰাজিত হয়। Dicey এ কয় এথেনীয়সকলৰ এই গৌৰৱময় বিজয়েই ইউৰোপৰ ভাগ্য নিয়ন্ত্ৰিত কৰিছে। এই নিৰ্মম পৰাজয়ৰ পিছত দাৰায়চ গ্ৰীচ জয়ৰ উদ্দেশ্যে তিনি বছৰ ধৰি নিজৰ সুবিস্তৃত সাম্ৰাজ্যৰ সেনাবল সংগ্ৰহত প্ৰবৃত্ত হৈছিল যদিও তেওঁৰ অভিপ্ৰায় সিদ্ধিৰ পূৰ্বেই তেওঁৰ মৃত্যু হৈছিল। তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ জয়বৰ্দ্ধিতৰ হাতত এই অভিযানৰ ভাৰ ন্যস্ত হৈছিল। (খ্ৰীঃ পূঃ ৫২১-৪৮৫)।

নবুকড্ৰচৰ (Nebuchanezzar, Nabucodonosor or Nobu-Kuduriuzzur) : নিনেভে আৰু বেবিলনৰ অধিপতি। এওঁ জুডিয়া আক্ৰমণ কৰি জেৰুজালেম অধিকাৰ কৰিছিল আৰু বহুসংখ্যক ইহুদীক বন্দী কৰি বেবিলনলৈ লৈ গৈছিল। (খ্ৰীঃপূঃ ৬ষ্ঠ শতাব্দ)।

নিকল (Nikolaus) : ডামাস্কাচবাসী দাৰ্শনিক আৰু ঐতিহাসিক। এওঁ সম্ৰাট আগষ্টাচৰ ঘনিষ্ঠ বন্ধু আছিল। (খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দ)।

নেৰাৰ্খচ (Nearchos) : চিকন্দৰ শ্বাহৰ অন্যতম সেনাপতি। ইয়াৰ নেতৃত্বতেই মেচিডনীয়াৰ নৌকাসমূহ সিন্ধু নদৰ পৰা পাৰস্য উপসাগৰলৈ যায় (খ্ৰীঃপূঃ ৩২৬-৩২৫)। এওঁ এই নৌযাত্ৰাৰ ইতিহাস লিপিবদ্ধ কৰিছিল। আৰিয়ানৰ গ্ৰন্থত তেওঁৰ বিষয়ে জনা যায়।

পম্পোনিয়চ মেলা (Pomponius Mela) : স্পেইনৰ অধিবাসী আৰু লেটিন ভাষাত De Situ Orbis Libri III নামৰ ভূগোল বিৱৰণৰ গ্ৰন্থকাৰ। (খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দ)।

পলিয়েনচ (Polyaenus) : মেচিডনীয়া ইয়াৰ জন্মভূমি। এওঁ গ্ৰীক ভাষাত যুদ্ধকৌশল সম্বন্ধে আঠটা ভাগত বিভক্ত এখন গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰে। এওঁ লিখা আন গ্ৰন্থসমূহৰ পাবলৈ নাই। (খ্ৰীষ্টীয় ২য় শতাব্দ)।

পালাডিয়াচ (Palladius) : খ্ৰীষ্টীয় সন্ন্যাসী আৰু ধৰ্মাচাৰ্য। এওঁ “সন্ন্যাসীসকলৰ ইতিহাস” (History of Anchorates) নামৰ এখন গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল। (খ্ৰীষ্টীয় ৪র্থ শতাব্দ)।

পোৰচ (Poros) : পাঞ্জাবৰ অধিপতি। ইয়াৰ নামৰ সংস্কৃত প্ৰতিৰূপ পুৰ,

পুৰুষৰা নে আৰু কিবা আজিলৈকে নিৰ্ণয় হোৱা নাই। এওঁ ভীমকায় বীৰপুৰুষ আছিল। চিকন্দৰৰ সৈতে যুদ্ধত পৰাজিত হোৱাৰ পিছত মিত্ৰ ৰজাকপে পুনৰ সিংহাসনত প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। পিছত এওঁ চিকন্দৰক বিশেষভাৱে সাহায্য কৰিছিল আৰু চিকন্দৰে এওঁৰ সাম্ৰাজ্যৰ বিস্তাৰ কৰি দিছিল। আমৰণকাল এওঁ গ্ৰীকসকলৰ সৈতে মিত্ৰৰ দৰে আচৰণ কৰিছিল। আলেকজেণ্ডাৰ দ্ৰষ্টব্য।

প্ৰমিথিউচ (Prometheus) : দেৱাৰি (Titan)। এই নামৰ অৰ্থ “অনাগত ভাৱনা” (forethought)। ইয়াৰ ভ্ৰাতা Epimethius। অৰ্থ “অতীত ভাৱনা” (afterthought)। এওঁ স্বৰ্গৰ পৰা অগ্নিক অপহৰণ কৰি আনিছিল আৰু মানুহক যাৱতীয় শিল্প শিক্ষা দিছিল। সেইবাবে দেৱাজ জীয়াচে এওঁক ককেচাচ পৰ্বতৰ ওপৰত শিকলিৰে বন্দী কৰি থয়। তাত প্ৰতিদিনে দিনৰ ভাগত এজনী ঈগল চৰায়ে তেওঁৰ যকৃত ভক্ষণ কৰিছিল আৰু নিশাটোৰ ভিতৰতে নতুন এটা যকৃত তাৰ দেহত উৎপন্ন হৈছিল। হাৰ্কিলিউচে জীয়াচৰ সন্মতিক্ৰমে তেওঁক এইনাৰকীয় যন্ত্ৰণাৰ পৰা মুক্ত কৰি অমৰ কীৰ্তিৰ অধিকাৰী হৈছিল। আন এটি প্ৰবাদ আছে যে প্ৰমিথিউচে পানী আৰু মাটিৰ সাহায্যত মানুহৰ সৃষ্টি কৰিছিল।

প্লিনি (Plinius Secundus - Pliny the Elder নামেৰে বহুলভাৱে পৰিচিত) : এওঁ খ্ৰীষ্টিয় ২৩ চনত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল আৰু ৭৯ চনত বিচুৰিয়াচ নামৰ আগ্নেয়গিৰিৰ অগ্ন্যুৎপাতত মৃত্যুবৰণ কৰিছিল। এওঁ বহুবোৰ বিপুল আৰু মূল্যবান গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল তাৰ ভিতৰত *Historia Naturalis* খন পোৱা যায়। এই গ্ৰন্থ ৩৭ টা ভাগত বিভক্ত।

প্লুটাক (Plutarchus) : গ্ৰীচৰ অন্তৰ্গত বীৰোচিয়া প্ৰদেশৰ অধিবাসী আছিল। এওঁৰ জীৱন চৰিত (Parallel Lives of Greeks and Romans) নামৰ গ্ৰন্থখনে এওঁক অমৰ কৰি ৰাখিছে। বৰ্তমান কালত প্ৰাচীন কালৰ কোনো গ্ৰন্থ বোধকৰোঁ ইমানকৈ সমাদৃত হোৱা নাই। এওঁ ইয়াৰ বাহিৰেও *Moralia* নামৰ আন ৬০ খনৰো অধিক গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল। (খ্ৰীষ্টিয় প্ৰথম শতাব্দ)।

ফাইলাৰ্চ (Phylarchos) : গ্ৰীক জীৱনচৰিতকাৰ (খ্ৰীঃপূঃ ৩ য় শতাব্দ)
ফ্লেগন (Phlegon) : প্ৰথমে সম্ৰাট আড্ৰিয়ানৰ ক্ৰীতদাস আছিল। পিছত মুক্তিলাভ কৰে। এওঁ বিভিন্ন বিষয়ৰ বহু গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল। সেইবোৰৰ কিছুসংখ্যকহে বৰ্তমানে পোৱা যায়।

ভাৰো (P. Terentius Varro) : জন্মভূমিৰ Atax নামৰ নদীৰ পৰা Atacinus উপাধি) বিখ্যাত লেটিন কবি। (খ্ৰীঃপূঃ প্ৰথম শতাব্দ)

যেচেফাচ (Flavius Josephus) : ইহুদী ইতিহাসবিদ। এওঁ গ্ৰীক ভাষাত Jewis Antiquities আৰু History of Jewis War নামৰ দুখন ইতিহাস প্ৰণয়ন কৰিছিল। (খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দ)

ৰবাৰ্টচন (William Robertson) : স্কটলেণ্ডৰ ঐতিহাসিক। স্কটলেণ্ডৰ ইতিহাস, আমেৰিকাৰ ইতিহাস প্ৰভৃতি গ্ৰন্থৰ লেখক। এওঁ Historical Disquisition Concerning India নামৰ এখন গ্ৰন্থত ভাৰতবৰ্ষ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিছিল। (১৭২১-১৭৩৯)

লাচেন (Christian Lassen) : প্ৰাচ্য ভাষাবিদ। এওঁ নৰৱে দেশত জন্মগ্ৰহণ কৰি নিজৰ আৰু জাৰ্মানীৰ তিনিখন বিশ্ববিদ্যালয়ত অধ্যয়ন কৰিছিল আৰু তাৰ পিছত বন বিশ্ববিদ্যালয়ত প্ৰাচীন ভাৰতীয় ভাষা আৰু সাহিত্যৰ অধ্যাপক নিযুক্ত হৈছিল। এওঁ বহুবোৰ সংস্কৃত গ্ৰন্থ সম্পাদনা কৰিছিল। (জন্ম ১৮০০ খ্ৰীষ্টাব্দ)

বক্ৰচ (Bacchus) : ডায়োনিচচৰ নামান্তৰ।

বীৰোচ (Berosos) : বেবিলনীয় পুৰোহিত। এওঁ গ্ৰীক ভাষাত বেবিলনৰ ইতিহাস প্ৰণয়ন কৰে, কিন্তু তাৰ কিছুমাত্ৰহে অৱশিষ্ট আছে। (খ্ৰীঃপূঃ ৩য় শতাব্দ)

শ্লেগেল (August Wilhelm von Schlegel) : জাৰ্মান কবি আৰু সমালোচক। এওঁ বন বিশ্ববিদ্যালয়ত অধ্যাপনা কৰা কালছোৱাত গভীৰ মনোযোগেৰে সংস্কৃত ভাষা অধ্যয়ন কৰে। সংস্কৃত গ্ৰন্থসমূহ মুদ্ৰণৰ বাবে নিজা খৰচত এটি ছপাশাল বহুৱায়। সংস্কৃত সাহিত্য আলোচনাৰ বাবে এখন পত্ৰিকা প্ৰকাশ কৰে আৰু ৰামায়ণ আৰু ভাগৱত গীতাৰ লেটিন অনুবাদ প্ৰকাশ কৰে। এওঁৰ Lectures on Dramatic Art and Literature আৰু শ্বেইক্সপীয়েৰৰ অনুবাদ প্ৰসিদ্ধ। (১৭৬৭-১৮৪৫)।

শ্লেগেল (Friedrich Karl Wilhelm von Schlegel) : সমালোচক, দাৰ্শনিক আৰু ভাষাতত্ত্ববিদ। ওপৰত উল্লিখিতজনৰ ভাতৃ। এওঁ ১৮৩৮ চনত ভাৰতীয় সাহিত্য সম্বন্ধে এখন উৎকৃষ্ট গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল। (১৭৭২-১৮২৯)।

ষ্ট্ৰাবো (Strabo) : বিখ্যাত ভৌগোলিক। এছীয়ামাইনৰৰ অন্তৰ্গত আমাচিয়াৰ

অধিবাসী আছিল। আনুমানিক খ্ৰীষ্ট পূৰ্ব ৫৪ চনত এওঁৰ জন্ম আৰু ২৪ চনত মৃত্যু হয়। এওঁ ১৭ অধ্যায়ত বিভক্ত এখন ভূগোল প্ৰণয়ন কৰিছিল, যাৰ প্ৰায় সকলোখিনিয়েই অক্ষত আছে।

চলিনাচ (C. Julius Solinus) : এওঁ ৫৭ অধ্যায়ত এখন সংক্ষিপ্ত ভূগোল লিখি থৈ গৈছে, য'ত লেখকৰ জ্ঞান আৰু বিবেচনা শক্তিৰ খুব সামান্য পৰিচয় পোৱা যায়।

চীৰিল (St. Cyril) : আলেকজেন্দ্ৰিয়াৰ বিচপ। এওঁ প্ৰতিপক্ষক নৃসংশভাৱে আক্ৰমণ কৰিছিল। এওঁৰেই প্ৰবোচনাত আলেকজেন্দ্ৰিয়াৰ ধৰ্মোন্মত্ত ইতৰ লোকসকলে ইহুদীসকলৰ আক্ৰমণ কৰিছিল আৰু দৰ্শনাচাৰ্য কুমাৰী হিপেচিয়া (Hypatia) নিহত হৈছিল। চীৰিল খ্ৰীষ্টিয়শাস্ত্ৰত পাৰদৰ্শী আছিল আৰু লেখক হিচাবেও যথেষ্ট খ্যাতি লাভ কৰিছিল। (খ্ৰীষ্টিয় ৫ম শতাব্দী)

চেমিৰামিচ (Semiramis) : আচীৰিয়াৰ সম্ৰাজ্ঞী। কিন্তু এওঁৰ অস্তিত্ব সম্বন্ধে সন্দেহ আছে।

চেনেকা (L. Annaeus Seneca) : প্ৰসিদ্ধ ৰোমান দাৰ্শনিক। এওঁ খ্ৰীষ্টিয় শতাব্দৰ প্ৰাৰম্ভৰ কিছু পূৰ্বে স্পেইনত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল আৰু ৪৯ চনত সম্ৰাট ক্লডিয়াচৰ দ্বাৰা যুৱক ডমিচিয়চৰ শিক্ষক নিযুক্ত হয়। এই নৰখাদক ক্লডিয়াচেই পৰৱৰ্তী কালত নীৰো নাম লৈ ৰোমৰ সিংহাসন দখল কৰি কুখ্যাত হৈছিল। এওঁৰ আদেশমৰ্মেই ৬৫ চনত চেনেকাক হত্যা কৰা হৈছিল। এওঁ নীতি আৰু দৰ্শন বিষয়ক বহু গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি বিখ্যাত হৈছিল। (Farrer প্ৰণীত 'The Seekers after God' নামৰ উৎকৃষ্ট গ্ৰন্থত এওঁৰ জীৱনী আৰু উপদেশ লিখা আছে)।

স্কাইলাক্ষ (Skylax) : এছীয়া মাইনৰৰ অন্তৰ্গত কাৰিয়াণ্ডা নগৰৰ অধিবাসী। পাৰস্যৰ সম্ৰাট দাৰায়চ হীষ্ট্যাম্পিচৰ আদেশত এওঁ আৰবিষ্টিয়াৰ উদ্দেশ্যে কাশ্যপপুৰৰ পৰা সিন্ধুনদেৰে যাত্ৰা কৰে আৰু ভাৰত মহাসাগৰ আৰু লোহিত সাগৰ অতিক্ৰম কৰি ত্ৰিশ মাহত নিজৰ দেশত উপস্থিত হয়। (খ্ৰীঃপূঃ ৫ম শতাব্দী)।

হাৰ্কিউলিচ (Hercules গ্ৰীক হীৰাক্লিচ Heracles) : প্ৰাচীন কালৰ বীৰ পুৰুষসকলৰ মাজত সবাতোকৈ বিখ্যাত। এওঁ দেৱৰাজ জীউচৰ ঔৰষত আৰু

খীৰচ নিবাসী আচফ্ৰিটায়নৰ পত্নী আলকমিনিৰ গৰ্ভত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল আৰু ১২টা কঠোৰ শ্ৰমসাধ্য কাম সম্পাদন কৰি অমৰ কীৰ্তিৰ অধিকাৰী হৈ পৰে। এওঁৰ পত্নীয়ে পতিৰ প্ৰেম অবিচল ৰখাৰ বাবে তেওঁলৈ এযোৰ পোছাক পঠিয়ায়, তেওঁ নাজানিছিল যে সেইখন বিষাক্ত আছিল। হাৰ্কিলিউচে বিষৰ যন্ত্ৰণাত থাকিব নোৱাৰি চিতাত আৰোহণ কৰে কিন্তু যেতিয়া চিতাশি জ্বলি উঠিল, তেতিয়া এডোখৰ মেঘ নামি আহিল। তেতিয়া হাৰকিউলিচে বিদ্যুতৰ মাজেৰে স্বৰ্গাৰোহণ কৰি অমৰত্ব লাভ কৰিলে।

হিপাৰ্খচ (Hipparchos) : এছীয়া মাইনৰৰ অধিবাসী প্ৰসিদ্ধ জ্যোতিৰ্বিদ। এওঁ নক্ষত্ৰসমূহৰ যি নিৰ্ঘণ্ট প্ৰস্তুত কৰিছিল, টলেমীৰ গ্ৰন্থত তাক পোৱা যায় (খ্ৰীঃপূঃ ২য় শতাব্দ)।

হীৰোডটচ (Herodotus) : প্ৰসিদ্ধ গ্ৰীক ঐতিহাসিক। এওঁ ইতিহাসৰ জন্মদাতা নামে পৰিচিত। এওঁ এছীয়া মাইনৰৰ অন্তৰ্গত হালিকৰ্ণাচ নগৰত জন্মলাভ কৰিছিল (খ্ৰীঃপূঃ ৪৮৪) আৰু ইতিহাসৰ উপাদান সংগ্ৰহৰ বাবে সুদীৰ্ঘকাল এছীয়া, ইউৰোপ আৰু আফ্ৰিকাৰ বহু দেশ ভ্ৰমণ কৰিছিল। পৈণত বয়সত এওঁ গ্ৰীকসকলৰ যিখন ইতিহাস লিখে সি অতি উপাদেয় আৰু প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ।

হীচিয়দ (Hesiodus) : আদি যুগৰ গ্ৰীক কবি। “কাল আৰু কৰ্ম” (Works and Days) আৰু “দেৱকুল” (Theogony) নামৰ কাব্যপুথি দুখনৰ ৰচয়িতা। এওঁ হোমাৰৰ প্ৰায় এক শতিকা পূৰ্বে জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল। (খ্ৰীঃপূঃ ৮ম শতাব্দ)

হেকটেয়চ (Hekataeus) : মিলীটচ নগৰৰ অধিবাসী। অতি প্ৰাচীন গ্ৰীক ঐতিহাসিক আৰু ভূগোলবিদ। এওঁ ৰচনা কৰা গ্ৰন্থবোৰৰ বিলুপ্তি ঘটিছে। (খ্ৰীঃপূঃ ৫ম আৰু ৬ষ্ঠ শতাব্দ)

হেলানিকচ (Hellanicus) : লেচবচদ্বীপবাসী গ্ৰীক ঐতিহাসিক। এওঁ প্ৰাচীন ৰজা আৰু নগৰসমূহৰ বৃত্তান্ত লিখি এখন ইতিহাস সংকলিত কৰিছিল, কিন্তু সেইখন ইতিমধ্যে লুপ্ত হৈছে। (মৃত্যু খ্ৰীঃপূঃ ৪১১)

হোমৰ (Homer - গ্ৰীক হোমিৰচ) : গ্ৰীক জাতিৰ আদিকবি আৰু শিক্ষাগুৰু। ইলিয়াড আৰু ওডিচী নামৰ মহাকাব্যদ্বয়ৰ ৰচয়িতা। এওঁৰ জন্মস্থান সম্পৰ্কে স্মীৰ্ণা, ৰোডচ, কলফোন, চালামিচ, থিয়চ, আৰ্গচ আৰু এথেন্স এই সাতখন

নগৰৰ মাজত পাৰস্পৰিক বিবাদ চলি আহিছিল। এওঁলোকৰ প্ৰত্যেকেই এই ঠাইৰ অধিবাসী বুলি দাবী কৰিছিল। কিন্তু এওঁ যে এছিয়াত জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল, তাক সকলোৱে জানিছিল। এওঁ সম্ভৱতঃ খ্ৰীঃপূঃ নৱম শতাব্দত জীৱিত আছিল। কিন্তু আজিকালি বহুতেই এওঁৰ অস্তিত্ব সম্বন্ধে সন্দেহ প্ৰকাশ কৰে।